

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор
Болат СҰЛТАНОВ,
ҚР Президентінің жанындағы
ҚСЗИ директоры

Жауапты редактор
Нұрлан СЕЙДІН

Шығаруға жауапты:
А.Арзықұлов

Дизайн және беттеу
А.Жұмағалиева, А.Садвакасов

Редакция мекен-жайы:
Қазақстан Республикасы,
050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 87-б
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ

Телефон (727) 264-34-04
Факс (727) 264-49-95
E-mail: office@kisi.kz.
www.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының
Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде 2003 ж.
19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы
№ 4526-Ж куәлік берілген.

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды
көшіріп басқан, микрофильмдеген
жағдайда журналға сілтеме жасалынуы
міндетті. Жарияланған мақала
авторларының пікірі редакция
көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

ЖК «Волкова Е.В.» баспаханасында
басылып шығарылды.
050010, Алматы қ., Райымбек даң., 212/1.

Таралымы 500 дана.

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

ҚР ПРЕЗИДЕНТІ Н. НАЗАРБАЕВТЫҢ ЖОЛДАУЫ ЖОЛДАРЫНАН

Нұрлан Сейдін

Жарасым мен жасампаздыққа жетелейтін жолдау 4

СЫРТҚЫ САЯСАТ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

Әлия Балапанова, Молдахмет Бидас

Қазақстанның трансшекаралық өзендері:
мәселелері мен болашағы 8

Құралай Байзақова, Асылбек Қарымсақов

2006 жылғы Ливан дағдарысы, себеп-салдары
және оның нәтижелері 15

Сәкен Есіркепов

Қытай – Қазақстан қатынастары:
шындық пен қауесет 24

ІШКІ САЯСАТ

Абзал Нүкенов

Билік бәйгесі немесе қазақы таңдау теоремасы 30

Толқын Әуелғазина

Патриоттық тәрбие – Қазақстан жастарының
азаматтық тұлғасын қалыптастырудың
маңызды факторы 36

Құндызай Еримбетова

Адами құндылық және тәуелсіз Қазақстанның
көші-қон саясаты хаһында 41

Мейрам Иманбаев

Қазақстанның діни кеңістігіндегі исламдық ағымдар
мен ілімдер: мәселелері және шешу жолдары 48

Алмагүл Құрманбаева

Ақпараттық қоғамдағы электронды БАҚ-тың
тиімділігі мен түйткілдері 53

ЭКОНОМИКА

Ербол Сығаев

Қазіргі таңдағы әлемдік қаржы саласындағы
қытай юанының рөлі 56

Гүлбану Әбуева

Сыртқы экономикалық қызметтің кейбір даму
қырлары туралы 59

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ПРЕЗИДЕНТІНІҢ ЖАНЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚСТАН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ИНСТИТУТЫ

ҚОҒАМ, ТАРИХ, МӘДЕНИЕТ

Қуаныш Қаражан

Қазақ жастарының азаттық жолындағы күресі
және оларға қарсы қуғын-сүргін..... 65

Дархан Қыдырәлі

Өркениет өзегі және өрелі өзгеріс 72

Зейінәбіл Айдарбеков, Әлия Сүлейменова

Тарихи таным мәдениетін қалыптастыру
мен сабақтастық негіздерін құрудағы Қазақстан
Республикасы Президенті Мұрағатының
археографиялық баспа өнімдерінің алатын орны 80

Аманжол Қалыш

Батыс Қазақстандағы желілік
және көршілік байланыс 88

Сәуле Әлімбаева

Ұстаздық – ұлағатты іс..... 95

Алуа Асанбаева

Ұлттық идея және тарихи сана 100

Айнур Әбдірәсілқызы

Дәстүрлі дін – ұлт руханиятының тағылымды
тәжірибесі 104

Жомарт Жеңіс

Қоңырат этнонимінің пайда болуы, этногенезі
және тарихи тамырлары 113

Ерлан Жалмагамбетов

Бесінші жалпықырғыз (қазақ) съезін
даярлау жөнінде 125

Ардақ Нұрмұхамбетов

XVII ғасыр басындағы Ресейдегі билік дағдарысы 129

Динара Хамидуллина

Зұлмат жылдар кезіндегі Қарағанды
облысындағы еңбекпен түзеу лагерлері 135

Элмира Айдарханова

Теле бірлестігі және олардың қазақты құраған түркі
тайпаларының қалыптасуы барысындағы орны 140

Түйіндеме 145

РЕДАКЦИОННО-НАУКОВОЕ СОВЕЩАНИЕ

Болат СҰЛТАНОВ	–	редакционно-научное совещание, КР Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының (ҚСЗИ) директоры, тарих ғылымдарының докторы
Нұрлан СЕЙДІН	–	жауапты редактор, КР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың әлеуметтік-саяси зерттеулер бөлімінің меңгерушісі, тарих ғылымдарының кандидаты
Нұржамал АЛДАБЕК	–	Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің бірінші проректоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор
Рахман АЛШАНОВ	–	«Тұран» білім корпорациясының президенті, КР жоғарғы оқу орындары қауымдастығының президенті, экономика ғылымдарының докторы, профессор
Мәулен ӘШІМБАЕВ	–	саясаттанушы, саяси ғылымдарының кандидаты
Камал БҰРХАНОВ	–	саяси ғылымдарының докторы, профессор
Қуанышбек ҚАРАЖАН	–	әл-Фараби аты. ҚазҰУ-дың Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы
Ләйлә МҰЗАПАРОВА	–	КР Президентінің жанындағы ҚСЗИ директорының бірінші орынбасары, экономика ғылымдарының кандидаты
Зарема ШӘУКЕНОВА	–	КР БҒМ ҒК Философия және саясаттану институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор
Марат ТӘЖИН	–	КР Президентінің көмекшісі – Қауіпсіздік Кеңесінің хатшысы, әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Бұлат СУЛТАНОВ	–	председатель редакционного совета, директор Казахстанского института стратегических исследований (КИСИ) при Президенте РК, доктор исторических наук
Нурлан СЕЙДИН	–	ответственный редактор, заведующий отделом социально-политических исследований КИСИ при Президенте РК, кандидат исторических наук
Нуржамал АЛДАБЕК	–	первый проректор Казахского государственного женского педагогического университета, доктор исторических наук, профессор
Рахман АЛШАНОВ	–	президент образовательной корпорации «Туран», президент Ассоциации высших учебных заведений РК, доктор экономических наук, профессор
Маулен АШИМБАЕВ	–	политолог, кандидат политических наук
Камал БУРХАНОВ	–	доктор политических наук, профессор
Қуанышбек ҚАРАЖАН	–	профессор кафедры истории Казахстана КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук
Лейла МУЗАПАРОВА	–	первый заместитель директора КИСИ при Президенте РК, кандидат экономических наук
Зарема ШАУКЕНОВА	–	директор Института философии и политологии КН МОН РК, доктор социологических наук, профессор
Марат ТАЖИН	–	помощник Президента РК – Секретарь Совета Безопасности РК, доктор социологических наук, профессор

Жарасым мен жасампаздыққа жетелейтін жолдау

Нұрлан СЕЙДІН,
ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ-дың
Әлеуметтік-саяси зерттеулер бөлімінің меңгерушісі,
тарих ғылымдарының кандидаты

Президент Жолдауы жыл сайын ел болып елендеп күтетін маңызды құжатқа айналды. Биылғы Жолдаудың жөні де, жолы да өзгеше. Жолдаудың ерекшелігі мемлекетіміздің және халықтың 2020 жылға дейінгі даму жолын бағдарлап беріп отыр.

Биылғы жыл Қазақстан Республикасы үшін аса маңызды және мерейтойлық жыл болуда. Осы жылы еліміз ШЫҰ мен ИЫҰ секілді аса беделді халықаралық және аймақтық ұйымдарға төраға қызметін атқарса, сонымен қатар үстіміздегі жылы Қазақстан Республикасының өз егемендігін жариялағанына 20 жыл толып отыр. Бұл кезеңде еліміз әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани салада мол табыстарға жетті.

Президентіміздің жаңа Жолдауы Қазақстанның алға қарышты қадам жасаудың бетбұрысты кезеңінде екенін айқындап берді. Жарқын болашағымызға, өсіп-өркендеуіміздің жаңғыруына тағы бір нық сенім ұялатты. Өмірдің қай буынындағы болмасын бағыт-бағдар терең екшеленіп, жасампаз істер саликалы сараланған құжаттан туындайтын міндеттер үдесінен шығу қай-қайсымыздың да абыройлы борышымыз болу керек деп білемін.

Елбасының биылғы Жолдауы бұрынғылардан өзгереді. Онда экономикалық даму мен әлеуметтік ілгерілеудің нақты жолдары айқын көрініс тапқан. Сондықтан да Жолдау бірден халықтың кең қолдауына ие болып, жүректерге жылы жол тартты. Жолдауда әлеуметтік саланы қолдауға, республика тұрғындарын жұмыспен қамтуға баса көңіл бөлінеді. Барлық өңірде қолынан іс келетін адамдардың жұмысқа тартылуы, жаңа мамандықтарға ие болуы атап өтерлік жәйт. Өйткені, еңбек еткен әрбір адам өзін де асырайды, отбасын да асырайды. Сонымен қатар, мемлекеттің алға басуына үлес қосатыны анық. Халықтың әл-әуқаты мен тұрмыс-тіршілігін одан әрі жақсартуға бағытталған іс-шаралар да ірі мақсаттарды көздейді. Бала туудың – 25, табиғи өсімнің 11,7 пайызға артуы, өлім-жітімнің 11 пайызға азаюы атқарылған шаруалардың жемісті болғанын көрсетсе, алдағы міндеттер тіпті ұлан-ғайыр. Ендігі мақсат – өмір сүру ұзақтығын 2015 жылы – 70, 2020 жылы 72 жасқа жеткізу [1]. Демек, адам денсаулығын қорғаудан асқан мәртебе жоқ деген сөз.

Жолдауда адам жанын сүйсінтетін, екпінді еңбек етуге жігерлендіретін жәйттер көп-ақ. Мәселен, әлеуметтік салаларды жаңғыртуға байланысты

мемлекет тарапынан атқарылатын бағдарламалар жаңашылдығымен ерекшеленеді. Соңғы үш жыл бойы зейнетақы мен жәрдемақы, бюджеттік мекеме қызметкерлерінің жалақысы өсті. 2009 жылы және 2010 жылы 25 пайызға көтерілген болса, биыл 1 қаңтардан бастап зейнетақы 30 пайызға артты. Ал биыл бюджет қызметкерлерінің еңбекақысы 30 пайызға өсетінін және еске салды. Айта кету керек, әлемдік қаржы дағдарысы кезінде көптеген дәулетті мемлекеттердің өздері зейнетақыны да, еңбекақыны да қысқартып жатқанда, біздің елдің өсіріп отырғаны халық үшін айрықша оқиға. Елбасы өз сөзінде бұл «Нұр Отан» партиясының бағдарламасымен [2] де сәйкес келетінін, тіпті онда 2012 жылы осындай межеге жету көзделген болса, біздер 2011 жылы қол жеткізіп отырғанымызды атап өтті.

Тың бастаманың бірі – осы Жолдауда тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты алға бастыру жайы жақсы көтерілді. Шынымен де, осы саланың күрделі мәселелері көптен бері халықты толғандырып жүретін еді. Қаржының жоқтығынан кейінге қалып келді. Көптеген қалалардағы үйлердің коммуникациясы тозған. Күрделі жөндеуден өткізу оңайға соқпайды. Ауыстыру да көп қаржыны талап етеді. Ол үшін тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты дамыту бағдарламасы қолға алынып, мемлекет қаржы институттарын тарта-тын болады. Елбасы «Жол картасы» жоспары бойынша басталған тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық саласындағы кең ауқымды жаңғыртуларды одан әрі жалғастыру үшін Үкіметке бірқатар тапсырмалар берді. Әрине, бұл бағытта көп жұмыстар тындырылды. Еліміз бойынша тұрғын үй қорының 30 миллион шар-шы метрге өсуі көп жайдан хабар берсе керек. Талайдан бері қордаланып қалған проблемалардың жергілікті жерлерде де орын алғанын байқау қиын емес. Орасан қаржыны қажет ететін мәселені пәтер иелері кооперативтері шешуге қауқарсыз. Тұрғын үйлер қорының көбі тозған, ескірген. Жолдауда бұл салаға үлкен көңіл бөлініп, «Жол картасы» шеңберінде он мың жұмыс орнын ашуға қауқарымыз жететіні айтылған. Сөйтіп, ішкі резервтер мен қосымша мүмкіндіктерді тиімді пайдалана білу арқылы талай іс тындыруға болатыны көкейімізге қонады.

Осыдан 8 жыл бұрын Елбасының тікелей қолдауымен «Ауыз су» бағдарламасы қолға алынғанын, содан бері көптеген түйінді мәселелердің шешілгенін ауылдықтар жақсы біледі. Жолдауда қалалық және елді мекендерді сапалы ауыз сумен жабдықтау жайының кеңінен қамтылғаны қуантады. Алда жер асты су көздерін кеңінен пайдалану, сөйтіп, алдағы онжылдықта елді мекендердің 80 пайызына таза су жеткізу міндеттері тұр. Тек ауылдық жерлерде ғана емес, қалаларда да су мәселесі өткір күйінде тұр. Су құбырларын жөндеу, тиімді пайдалану мәселелеріне баса көңіл бөлінеді.

Қазақстан жаңа даму жолына түсті. Оның әлемдік озық өркениеттің алдыңғы шебінен өз орнын ойып алып, берік орныға отырып, ілгерілей беруі үшін саяси әлеуетінің биік болуы жеткіліксіз. Ол үшін алдымен өзіндік жаңа негізде үздіксіз дамитын тәуелсіз экономикасы қалыптасуы керек екенін Елбасы талмай айтып қана қоймай, ылғи да тиімді идеялар мен жобалар ұсынып келеді. Соның бірі әрі бірегейі – былтыр іске асырыла бастаған Инновациялық индустрияландырудың үдемелі жоспары. Оның бір жылдағы орындалған жобаларының өзі таяудағы 5–10 жылда еліміздің экономикасы шикізат өндіру тәуелділігінен біржолата құтылып, тұтынуға дайын өнім шығарып тарату деңгейіне көтерілетініне көз жеткізіп отыр.

Биылғы Жолдауда осы тарапта іске асырылатын шаралардың экономикамызды қалай түрлендіретініне нақты да дәйекті дәлелдер келтірілген. Елбасы осы жоспар аясында 152 кәсіпорынның ашылғанын, 24 мыңдай қазақстандықтың тұрақты жұмыспен қамтылғанын айтып өтті. Нұрсұлтан Әбішұлы 2014 жылға дейін 8,1 трлн. теңгені құрайтын 294 инвестициялық жобаны іске асыру жоспарланып отырғанын да жария етті. Соның нәтижесінде, 161 мың тұрақты жұмыс орны ашылып, 207 мың жұмыс орны құрылыс мерзімі кезінде ашылатын болады [3]. Бұл ел тұрғындарының әлеуметтік жағдайы жақсара түсуі үшін ашылған даңғыл жол деп білемін.

Елбасымыз өз Жолдауында шағын кәсіпкерлікті несиелендіру барысында әсіресе ауылды жерлерде мал шаруашылығын дамытуға баса назар аударуды тапсырды. Ауылдық жерлердегі тұрғындардың біздің мекемемізден мал шаруашылығын дамытуға несиелер алуына бар мүмкіндікті жасайтын боламыз. Ауыл – елдің алтын бесігі. Мал сатып алу арқылы өзінің әл-ауқатын, тұрмыс деңгейін жақсартып алуға бұл таптырмас мүмкіндік екендігі шындық.

«Ассамблея – еліміздегі бірлік пен келісімнің киелі бесігі, тұтастық пен тұрақтылықтың құтты шаңырағы», – деген Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев егемендігімізге қол жеткізген сәттен бастап, бүгінгі күнге дейін халықтар достығы мен ұлтаралық татулыққа ерекше назар аударып келеді. Қазақстандағы тұрақтылықтың сақталуы, ұлтаралық келісімнің жарасым табуы әлемге үлгі болды. Сонымен қатар, елімізге инвестиция келуіне оң ықпал еткені даусыз. Қазақстан экономикасына 120 млрд. доллардан астам инвестиция құйылғаны – үлкен көрсеткіш. Бұл тұста Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың әлем алдындағы абыройы айрықша рөл атқарып отыр.

Жолдауда мемлекеттік тіл мәртебесін одан әрі нығайтудың мәртебелі міндеттерінің белгіленгені көңілге сенім ұялатады. Елбасы ана тіліміздің қадірін арттыруға байланысты да жақсы бастама көтерді. Өткен жылғы санақтың қорытындысы бойынша мемлекеттік тілді білетіндердің саны елімізде 70 пайыздан асқан. Бүгінде қазақ тілін үйренушілер қатары көбейіп келе жатқаны қалыпты үрдіске айналды. Ендігі мақсат – Елбасы атап көрсеткендей, Тәуелсіздігіміздің 20 жылдық мерекесі қарсаңында мемлекеттік тілді насихаттаудың пәрменді шараларын қарастырған дұрыс болар еді. Елбасы 2020 жылы ел тұрғындарының 95 пайызы қазақ тілін білуі тиіс екенін мәлім етті. Бұл орайда, соңғы жылдары ана тілімізде дәріс беретін мектептердің ашылуын, «Балапан» бағдарламасы аясында балабақшалар ашылуын ерекше айтар едім.

Елбасы Жолдауында халыққа сенім білдіріп, болашақты бірге қалауға күш-жігерін аямайтындығын, халқын жанындай жақсы көретіндігін тебірене айтты. Мұны біз де үлкен жүрекпен, ыстық ықыласпен қабылдадық. Жолдауды іске асыруда бір отбасының баласындай ел болып жұмыла кіріссек, тәуелсіз Қазақстан биік шыңдардан көрінетіні кәміл.

Мен Президенттің Жолдауларын әркез үлкен әсермен тыңдаймын. Осы жолы да көп ой салды. Толағай табыстарымыздың, алар асуларымыздың орасан екенін ұқтырып, көңілге түйіп берді. Дұрыс шешімдер қабылдау арқасында дағдарыс кезеңінен қиналмай өттік. Ендігі мақсат – 2020 жылы бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына жету. Оның бірден-бір кепілі – дұрыс стратегиялық шешімдердің қабылдануы, экономикалық өрлеуді қамтамасыз ету, ел-жұртымыздың амандығы

мен тыныштығы. Тарихи құжат алдағы онжылдық міндеттерді түсіндіріп, іске асыруға жұртшылықты жұмылдыруға үлкен серпін берері сөзсіз.

Тәуелсіздік орныққаннан бері еліміздің қол жеткізген табыстары бәріміздің көз алдымызда. Аз ғана уақыттың ішінде әлем таныған қуатты да іргелі мемлекетке айналып, дамудың даңғыл жолына түстік. «Қазақстан – 2030» даму стратегиясының жоспарына сәйкес алғашқы онжылдықта белгіленген міндеттер ойдағыдай шешілді. Енді, міне, тағы бір күрделі кезең басталуына орай Президент кезекті Жолдауын жариялап, даму стратегиясын орындаудың заңды жалғасы ретінде қарастырды деп есептеймін. Былайша айтқанда, Қазақстанның болашақтағы тағдыр-талайы келесі онжылдықта атқарылатын серпінді де әлеуетті дамуға байланысты екенін Президент өз Жолдауында нақтылап берді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Қазақстан халқына Жолдауы: «дөңгелек үстел» материалдары (8 ақпан 2011 ж.) / Жауапты ред. Б.Қ. Сұлтанов. — Алматы: ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ, 2011. — 136 б.
2. «Нұр Отан» Халықтық демократиялық партиясының 2020 жылға дейінгі бағдарламасы // <http://www.ndp-nurotan.kz>
3. Үдемелі индустриалды-инновациялық даму мемлекеттік бағдарламасының нәтижелілігі тұрғындар назарында (әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша) / Жауапты ред. Б.Қ. Сұлтанов. — Алматы: ҚР Президентінің жанындағы ҚСЗИ, 2011. — 92 б.

Қазақстанның трансшекаралық өзендері: мәселелері мен болашағы

Әлия БАЛАПАНОВА,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
саясаттану кафедрасының профессоры,
саяси ғылымдарының докторы;
Молдахмет БИДАС,
саясаттану кафедрасының PhD докторанты

Су рөлінің ерекшелігін және адамның жеткілікті мөлшерде, сонымен қатар таза суға құқығының бар екендігі тұрғысынан судың әлеуметтік мәнін түсіну, су қауіпсіздігін қамтамасыз ету проблемасын шешудің негізіне айналып келеді. Су қазіргі және болашақ ұрпақтардың меншігі болатын аса шектеулі және құнды табиғи ресурс болып табылады.

Ресейлік ғалым О.Н. Барабановтың пікірі бойынша, бүгін су ресурстарына байланысты көкейтесті мәселелерінің бірі трансшекаралық су ағысын пайдалануды реттеудің проблемасы. Әлемдік су ресурстарының үлкен бөлігі ұлттық шекаралардан өтеді. БҰҰ-ның 2003 жылдық «Water for People, water for Life» есебінде әлемдегі 263 трансшекаралық су бассейндерінің үштен бірі бөлігі екіден астам елді бөліп ағатындығы, ал 19 өзен бестен астам елді бөліп өтетіндігі, ал жалғыз Дунай өзені ғана 18 мемлекеттің жерімен ағатындығы атап көрсетілген. Африка мен Таяу Шығыстың көптеген елдері өздерінің суға қажеттіліктерін «шетелдік» су көздері арқылы қамтамасыз етеді [1].

Әлемде жаһандық түрде пайдаланатын судың көлемі жылдан жылға артып келеді. Су жөнінде күйзеліске және аса қатты күйзеліске түсіп отырған елдерде ХХІ ғасырдың басында Жер беті халқының 70 пайыздан астамы тұрады (1950 жылы судың тапшылығынан күйзеліске бір де бір ел түспеген болатын). Су күйзелісі деп судың тапшылығынан қатты ширыққан халді айтамыз, бұл жағдайда мемлекет қолдағы ресурстың 40 пайызынан астамын пайдаланады, және де су пайдалану қарқыны табиғи толықтырылудан әлде қайда жоғары болып тұрады, су тапшылығы елдің экономикалық дамуына кедергі келтіреді. Кембридж университеті ғалымдарының болжамы бойынша 2025 жылға қарай жағдай бұдан да күшейе түсуі мүмкін, сол уақытта дүниежүзі халқының 80 пайызынан көбі су жөнінде күйзеліске және аса қатты күйзеліске түсіп отырған елдерде тұратын болады. Бұл елдердің үштен бірі апатты күйзеліске түседі, ал өздеріндегі су ресурстарын пайдалану көрсеткіші 60 пайыздан асатын болады [2].

Орталық Азия мемлекеттеріндегі ірі өзендердің бәрі трансшекаралық өзен болып есептеледі. Су ресурстары өз жерінде құрастырылатын жалғыз ел –

Қырғызстан, аймақтың басқа елдерінің бәрінде судың қажетті көлемі қандай да болмасын мөлшерде іргелес мемлекеттердің жерінен келетін суға тәуелді. Бұл тұрғыда аса қиын жағдайда Өзбекстан мен Түркменстан қалып отыр, себебі бұл елдерге жаңартылған су ресурстарының 90%-ға жақыны сырттан келеді. Қазақстан да бұл жөнінде суға тәуелді мемлекетке жатады, сондықтан трансшекаралық өзендерді тиімді пайдалану мәселесіне біз аса жоғары басымдылық береміз. Жылына сумен қамтамасыз етудің үлес салмағы шаршы шақырымға шаққанда 37 мың м³, бір адамға шаққанда – 6,0 мың м³ болады. Салыстыратын болсақ: Грузияда бұл көрсеткіштер шаршы шақырымға шаққанда 878 мың м³, бір адамға шаққанда – 11613 мың м³ болады, Қырғызстанда – 245 мың м³, бір адамға шаққанда – 11763 мың м³ болады. Егер Түркменстан мен Тәжікстанды алатын болсақ, бұл салыстырма біздің пайдамызға шешілмейді. Маңызы бар айта кететін жәйт – Қазақстан жеріндегі су ресурстары тіпті де біркелкі бөлінбеген. Шығыс аймаққа су ресурстарының 34,5%, оңтүстік-шығысқа – 24,1%, оңтүстікке – 21,2%, батысқа – 13,4%, солтүстікке – 4,2%, орталық аймақтарға – 2,6% тиесілі. Ең сумен көп қамтамасыз етілген Шығыс-Қазақстан облысында шаршы шақырымға шаққандағы көрсеткіш – 290 мың м³. Сонымен қатар Атырау, Қызылорда облыстары және әсіресе тұшы судың шын мәнінде көзі жоқ Маңғыстау облысы судың тапшылығын аса қатты шегуде [3].

Экономика салалары сумен 85% жер беті сулар есебіне қамтамасыз етіледі, қалған бөлігі – жер асты, теңіз және сарқынды сулар арқылы қамтамасыз етіледі. Ауыл шаруашылығының қажеттілігіне барлық судың 80-90% пайдаланылады.

Біздің елімізде басты өзендер бассейндерінің жетісі трансшекаралық өзен болып табылады. Жыл сайын жаңартылған жер беті су ресурстарының 40%-дан астамы көршілес мемлекеттер аумағынан келеді. Қазақстан экономикасының тұтас алғанда да, аймақтық-өндірістік кешен, облыс және бөлек қалалар бойынша алғанда да ары қарай дамуы көп жағдайда елдің сумен қамтамасыз етілуіне байланысты. Қазақстан су ресурстарының жартысына жақыны аумағынан тыс жерде болғандықтан су көршілес мемлекеттермен халықаралық қатынастар құрудың стратегиялық құралына айналып бара жатыр.

Республикада су ресурстарын басқару жүйесі бассейндік ұстанымға негізделген. Қазақстанда 8 өзендік бассейндер бар: Балқаш-Алакөл, Шу-Талас, Арал-Сырдарья, Жайық-Каспий, Тобол-Торғай, Еділ, Ертіс және Нұра-Сарысу бассейндері. Бұл жердегі Нұра-Сарысу бассейнен басқа 7 өзендік бассейн трансшекаралық болып есептеледі. Қазақстанның жер беті су ресурстары орташа сулылық жылдары 100,5 км³ болады, бұл су көлемінің тек 56 км³ мөлшердегі су республика аумағында құрастырылады. Қалған су көлемі – 44 км³ көршілес мемлекеттерден келеді, атап айтқанда: Қытайдан – 18,9 км³, Өзбекстаннан – 14,6 км³, Қырғызстаннан – 3,0 км³, Ресейден – 7,5 км³ [4].

Қазақстан халқының жалпы саны 16 миллионнан астам, осының 43% ауылдық жерде тұрады және осыншама халық үшін 8 су бассейны бар болса, оның 7-сі – трансшекаралық өзендік бассейндер. Бірақ республикадағы ауыл тұрғындарының тек 60% ғана орталықтандырылған сумен жабдықталу жүйесіне қосылып, суды пайдалану мүмкіндігіне ие болған. Демек, сумен қамтамасыз ету мәселесі мемлекеттік стратегиялық міндеттердің бірі болып саналады. Сондықтан, ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың биылғы жылғы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Қазақстан халқына арналған

Жолдауында қазақстандықтарды сапалы ауыз сумен қамтамасыз ету мәселесі көкейтесті мәселеге айналғандығы атап өтілді, ал бұл – халықтың денсаулығын жақсартудың маңызды шарты деп табылады. Таза ауыз сумен қамтамасыз ету бағытындағы жұмыстар 8 жыл бұрын басталған болатын, ал қазір республикада «Ауыз сулар» салалық бағдарламасы жүзеге асырыла бастады. Жолдауда көрсетілгендей орталықтандырылған сумен жабдықтау жүйесіне қосылған ауылдық елді мекендердің саны 41 пайызда дейін өскен, қалалардың саны – 72 пайызға дейін өскен. Сырттан әкелінген суды пайдаланатын адамның саны 4 есе азайған [5].

1992 жылдың 18 қыркүйегіндегі БҰҰ-ның трансшекаралық су ағындары мен халықаралық өзендерді қорғау және пайдалану жөнінде Конвенциясы, БҰҰ Бас Ассамблеясының 1997 жылдың 21 мамырында қабылдаған Халықаралық су ағындарын пайдалану құқығы туралы Конвенциясы бойынша «трансшекаралық әсері бар немесе болуы мүмкін іс-әрекеттер кезінде трансшекаралық сулардың сипатына ерекше мән беріліп қисынды және әділетті түрде пайдалануды қамтамасыз ету» міндеті қарастырылады. БҰҰ-ның шешімдерінде «су ағысына ие мемлекеттер ынтымақтастықтарын егеменді теңдік, аумақтық тұтастық, өзара тиімділік және адал ниеттілік негізінде құрады» делінген. Залал келтірілген жағдайда оны жою немесе азайту үшін барлық шаралар алынуға тиіс, ал қажет болғанда қарымақы мәселесі қарастырылады. БҰҰ-ның жоғарыда аталмыш конвенцияларының негізгі талаптарына сәйкес беделді халықаралық сарапшылар гидротехникалық нысандардың құрылысы экологиялық жағынан түзелмейтін зардап келтірмейтіндігіне, трансшекаралық өзендер бассейнінде орналасқан барлық мемлекеттердің пайдаланатын су ағысының қалыптасқан балансы бұзылмайтындығына кепілдік беруге тиісті.

Бұл талаптар Орталық Азияда гидроэнергетикалық құрылымдарды салу жөнінде тек ұлттық емес сонымен қатар трансұлттық компаниялардың қатысуымен әр түрлі жобалар жүзеге асырылған кезде аймақта экологиялық жағдайдың апаттық дәрежеге дейін төмендеп кетпеуі үшін міндетті түрде орындалуы тиіс.

Өзбекстан Республикасының Президенті Ислам Кәрімов Орталық Азияның трансшекаралық өзендерінің су ресурстарын пайдалану мәселелері аймақтың барлық елдерінде тұрып жатқан 50 млн. халықтың мүддесін ескере отырып шешілуге тиіс екендігін баяндады. Өзбек сарапшыларының пікірлері бойынша жаңа гидротехникалық жобаларды, мәселен, бөгені бар Рогун ГЭС-ның құрылысының әділ, тәуелсіз, халықаралық сараптамадан өткізу керек, себебі қуаты 3,6 мың МВт және бөгетінің биіктігі 340 метр болатын Рогун ГЭС-сы сейсмикалық аймақта орналасатын болады. 2009 жылы Өзбекстанға ресми іссапары шеңберінде екі жақты келіссөздердің қорытындысы жөнінде сөйлеген сөзінде Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев: «Біз су-энергетикалық құрылымдарды, соның ішінде Рогун мен Камбаратин ГЭС-ның жобаларын халықтарымыздың қауіпсіздігі тұрғысынан халықаралық сараптамадан өткізуді талап етеміз» – деп мәлімдеді. Президент бұл сараптамалардың қорытындылары дұрыс болған жағдайда «біз бұл нысандардың құрылысы жөніндегі консорциумға қатысуға дайынбыз» деп атап өтті.

Орталық Азия мемлекеттерімен арадағы қатынасты ары қарай жеделдету маңызды бағыт болып қалып отыр. Бұл мақсатқа жету үшін Мемлекетаралық

үйлестіруші су шаруашылығы комиссиясының (МҮСШК) және оның «Сырдарья» мен «Амударья» бассейндері су шаруашылығы бірлестіктері (БСБ) атқару органдарының мәртебесін көтеріп бұл ұйымдарға трансшекара өзендерінің халықаралық әкімшілігі мәртебесі беру керек. Бес орталық-азиялық республикаларының үкіметтері арасында Арал теңізі бассейнінің трансшекаралық су ресурстарын басқару, қорғау және дамытудың ұйымдастыру құрылымын нығайту туралы келісім-шартқа қол қойылған жағдайда бұл мәселе шешілуі мүмкін. Мәліметтермен алмасу және Арал теңізі бассейнін кешенді түрде пайдалану мен қорғаудың ұлттық, бассейндік және аймақтық мәліметтер базасын құрастыру жөнінде келісім-шартқа қол қою қажеттілігінің мезгілі жетті.

Бірақ осы уақытқа дейін орта азиялық мемлекеттер аймақтағы су-энергетика ресурстарын пайдалану жөнінде бірыңғай шешім шығарған жоқ. Қырғыз бен тәжік жағы Халықаралық су-энергетика консорциумын (ХСЭК) электр энергиясын өндіру мен оны тарату мақсатында су энергетикалық нысандарды салатын мекеме ретінде қарастырады. Қазақстан мен Өзбекстан үшін Консорциумның құрылуы суармалы жерлерді сумен қамтамасыз етуге кепілдік беретін шешімнің бірі болып табылады.

Сондықтан ХСЭК идеяларын жүзеге асыру үшін Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің ішкі су қатынастарын реттейтін заңшығарушылық және құқықтық актілерін жақындастыру және барлық тараптардың мүдделерін есепке алатын біріккен ұстанымды қалыптастыру қажет. ХСЭК-тің құрылуы БҰҰ комиссиясы тарапынан ұсынылған болатын. Осы жағдайда қалыптастырылған модельдің жүзеге асырылуы су ресурстарын экономикалық жағынан тиімді және экологиялық тұрғыдан пайдалануға қауіпсіз болып, аймақтағы саяси жағдайды жақсартуға ықпал ететін болады.

Орталық Азия субаймағының табиғаты өте нәзік. Айрықша климат субаймақтың экожүйесін төтенше осал етеді. Орталық Азияның шөлейт жерлерінің 60%-дан астамы шөл далаға айналып кету қаупі бар. Адам үшін маңызды болып табылатын су ресурстарын зерттеу және қорғау мәселесін шешуде көптеген дөрекі қателіктер жіберілуде, соның бастысы – өзен мен көлдердің ірі көлемде ластануы. Су ресурстарының жоқ болуының негізгі қаупі дәл осында деуге болады. Өзендер мен көлдерге ағызылатын ағынды сулардың әрбір текше метрі таза өзен мен көл суларының ондаған текше метрін ластайды. Су мүмкін көп шығар, бірақ ол ластанған болса, мұндай судың пайдасы жоқ, оны пайдалануға болмайды, өйткені ол адам денсаулығына қауіпкер төндіреді.

Орталық Азияда туындаған көптеген экологиялық мәселелердің аймақтық сипаты бар, олар мемлекеттердің ынтымақтастығы арқасында аса тиімді және аз шығынмен шешілуі мүмкін. Арал теңізі бассейніндегі экологиялық апаттан туындап, Орталық Азия мемлекеттері тарапынан жасалған қадамдар бірлескен іс-әрекеттің өзара тиімді екендігін көрсетеді.

Экологиялық мәселелер мен су энергетикалық кешенінің проблемалары ЕҚЫҰ-ның екінші өлшеміне жатады. Ұйым өзінің мәртебесіне сәйкес, бұл проблемалардың шешілуі мақсатында қаржылық көмек көрсете алмайды, бірақ өзінің бірегей құрамы, далалық миссиясының жан-жақты таралғандығы, аймаққа саяси жағынан әсер етуі арқасында ЕҚЫҰ мемлекеттерге кеңестік

көмек көрсетеді, қажетті сараптамаларды қамтамасыз етеді, проблемалардың шешілуіне тартылған мемлекеттік және үкіметтік емес органдарының өкілдерін оқытады. Бірақ бірінші кезекте ұйым бар мәселелердің шешімін ортақтасып іздеуге бағытталған елдердің саяси еркін реттейді. Ұйымның аймақтық мәселелерін шешілуіне нақты іс жүзінде қатысуы туралы сөз еткен жағдайда, Шу-Талас өзендері бассейнін Қазақстан-Қырғызстан тараптары трансшекаралық суларын бірігіп пайдалану туралы жобаның іске асуына байланысты жұмыстар осы ұйым күш-жігерінің арқасында басталғандығын атап өту керек [6].

Су мәселелеріне осындай ұстаным халықаралық өзендердің су ресурстарын ұтымды пайдалану және әділ бөлу үшін былайша айтқанда, елдердің экономикалық дамуындағы белгілі айырмашылықтар, демек, су пайдалануда қалыптасқан деңгей мен болашағы үшін нақты алғышарттар жасалады. Трансшекаралық суларды ортақтасып пайдалану мәселелері осы ұстаным бойынша қарастырылатын болса, әр елдің сапалы суға қол жеткізуге тең құқығы болуға тиісті және бір жақтың қандай да бір табиғи, экономикалық және техникалық басымдылықтары басқа тараптың мүддесіне қарсы қойылмауы қажет екендігін атап өту керек (халықаралық қалыпқа сәйкес). Қолдағы бар мәліметтерге сүйенсек, халықтың әл-ауқатын қалыптастыру және экожүйені сақтау мақсатында қажетті су көлемін осы өзендердің төменгі сағасында сақтау үшін трансшекаралық өзендерді пайдалану стратегиясын шұғыл түрде қайта қарастыруды қажет етеді.

Қазақстандағы ПРООН өкілі Стелиана Недера ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің су ресурстары Комитетімен біріге отырып, 2004–2008 жылдар аралығында су ресурстарын бірігіп басқару туралы ұлттық бағдарламаны дайындау жобасының орындалғандығын атап көрсетті. Бұл жоба аясында 8 бассейндік кеңес құрылды және суға қол жеткізу мен оны таза сақтау мәселесі бойынша мыңжылдық мақсатқа жету стратегиясын дайындау жөнінде шұғыл техникалық көмек көрсетілді. Қазақстанда бассейндік кеңестің құрылуы бұл елдің су ресурстарын бірігіп басқаруға (СРББ), яғни халықаралық деңгейде қабылданған ұстанымға тырысуын дәлелдейтіндігін көрсетеді.

Республикадағы су шаруашылығы мамандарының бағалауы бойынша мол минералды-шикізатты, отын-энергетикалық және жер ресурстарын меңгеруге негізделген елдің экономикалық әлеуетінің өсуіне байланысты жуық арада сумен қамтамасыз ету мәселесі көңіл қоюды талап ететін болады. Бұл жағдайда Қазақстан үшін трансшекаралық өзендер суын пайдалану мәселесі, оны халықаралық құқық және өзара ынтымақтастық негізінде шекаралас мемлекеттермен бөлісу проблемасы ерекше маңызды бола бастайды. Қазақстан Республикасы Су кодексінің «трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастық механизмі» деген 143 бабында «трансшекаралық әсері бар немесе болуы мүмкін іс-әрекеттер кезінде трансшекаралық сулардың сипатына ерекше мән беріліп, қисынды және әділетті түрде пайдалануды қамтамасыз ету» делінген [7].

Трансшекаралық өзендер проблемасы ШЫҰ қатысушы елдердің, әсіресе, Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынастардың ең өткір проблемалардың бірі болып табылады. Екі ірі өзендер – Ертіс және Іле Қытай жерінен басталып, Қазақстан аумағы арқылы өтеді. Ал Ертіс Ресей жері арқылы да өтеді. Қазақстанның оңтүстік-шығысы үшін бұл өзендер су пайдалану жүйесінің

негізі болып есептеледі, себебі бұлардың су көлемі азайса, бұл мәселе ауыл шаруашылығы, су энергетикасы, өндіріс, экология салаларында ауыр жағдайлар туғызады. Қытай Халық Республикасымен қатынастарына байланысты бірінші кезеңде трансшекаралық су ресурстарын бірігіп пайдалану саласы бойынша екі жақты келісім-шарқа қол қойылуы керек. Қатынастардың болашақ дамуы кезеңінде ортақ су комиссиясын қалыптастыру, Ертіс өзені ресурстарын пайдалану және қорғау жөнінде үш жақты (Қазақстан, Ресей, Қытай) келісім-шартқа қол қою, судың көлемі жағынан, сондай-ақ сапасы жағынан көрсеткіштерінің, оның өзгеру тенденциясының біріккен мониторинг жүйесін құру және шұғыл түрде ақпарат алмасу қарастырылады.

2009 жылдың желтоқсан айында Астанада мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев пен ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао арасында жоғары деңгейде келіссөздер жүргізілді. Келіссөз барысында ҚХР төрағасы трансшекаралық су ресурстарын бірігіп пайдалану жөнінде маңызды саяси мәлімдеме жасады: «Қытай ешқашан Қазақстанның мүддесіне және трансшекаралық су ресурстарын бірігіп пайдалану мәселелеріне қысым жасамайды» [8].

ҚР Мемлекеттік хатшысы, Сыртқы істер министрі Қанат Саудабаев 2010 жылдың ақпан айында ҚХР Қоғамдық ғылымдар академиясында сөйлеген сөзінде «2001 жылы Қазақстан мен Қытай арасында трансшекаралық өзендерді қорғау және пайдалану саласында ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылды, трансшекаралық өзендерді қорғау және пайдалану саласында ортақ комиссия жұмыс істейді. Трансшекаралық өзендер суының сапасын бақылау жөнінде келісім-шарт жобасын келістіру жұмыстары жүргізілуде» деп атап өтті [9].

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қытай Халық Республикасына мемлекеттік іссапары жемісті болды, бұл, әсіресе, трансшекаралық өзендер суының сапасын қорғау жөнінде Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы үкіметтері арасындағы келісім-шартқа байланысты деуге болады.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаев Тяньцзинь қаласында өзінің Қытай Халық Республикасына мемлекеттік іссапарын қорытындылай келе, былай деді: «Бұл мемлекеттік іссапарды көкейтесті мәселелерді шешу тұрғысынан аса нәтижелі болды есептеймін. Трансшекаралық өзендер мәселесі көптен бері күн тәртібінде тұрған мәселелердің бірі еді. Енді міне, Іле мен Ертіс өзендері суларының сапасы екі жақтан қатаң бақылауға алынатындығы туралы келісім-шартқа қол қойдық. Күн тәртібінде судың әділ түрде бөліну мәселесі тұр. ҚХР төрағасы Ху Цзиньтаоның үстіміздегі жылы маусым айында Қазақстанға іссапары барысында бұл мәселені шешеміз деп үміттенемін» [10].

Осылайша, ұзақ мерзімді болашақта трансшекаралық су ағыстарын басқару жүйесі жаңа сапалы деңгейге көтерілуі тиіс, бұл су ресурстарын экономикалық жағынан тиімді және экологиялық тұрғысынан қауіпсіз пайдалануға және Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасының арасындағы әлеуметтік-экономикалық, мемлекетаралық ынтымақтастығының дамуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Современные глобальные проблемы мировой политики / Под ред. М.М. Лебедевой. – М., 2009. – С. 33.
2. World Water at the Beginning of the 21st Century // Ed.by I.A. Shiklomanov and John C.Rodda. Cambridge University Press, 2003. – P. 380.
3. Трансграничные реки – стратегический ресурс водообеспечения Казахстана // Информ. агентство «Казинформ». – 21 октября 2005.
4. Сотрудничество и безопасность в Центральной Азии: состояние и перспективы. – Алматы: КИСИ, 2008. – С. 323.
5. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Построим будущее вместе!». – Алматы, 2011. – С. 39.
6. Поворотное событие для ОБСЕ. Интервью с председателем Постоянного совета ОБСЕ К. Абдрахмановым. 08.2010.
7. Водный кодекс Республики Казахстан от 9 июля 2003 года, №481-II ЗРК.
8. Информ. агентство «Казинформ». – 13 декабря 2009.
9. Астана – Пекин: поддерживать динамику партнерства // Казахстанская правда. – 24 февраля 2010.
10. Информ. агентство «Казинформ». – 23 февраля 2011.

2006 жылғы Ливан дағдарысы: себеп-салдары және нәтижелері

Құралай БАЙЗАҚОВА,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры,
Қауіпсіздік және ынтымақтастық мәселелерін
зерттеу институтының директоры;
Асылбек ҚАРЫМСАҚОВ,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты

Ұзақ уақыт бойы Таяу Шығыс қауіпті шиеленістің орны болып сақталып келеді. Араб-израиль қақтығысының шешілмеуі бұл аймақтағы мемлекеттердің, халықтардың жағдайларына қауіп-қатерлер, өте кері әсерлер тигізуде. Бұл мәселе тек қана осы аймақтағы бейбітшілікке емес, сонымен қатар, жалпы әлемдегі бейбітшілікке қауіп төндіріп, халықаралық шиеленісті бәсеңдету үрдісіне келеңсіз жағдайларды туғызып отыр.

Араб-израиль қақтығысын саяси тәртіпке салудың жоқтығынан осы мемлекеттер арасында әлі күнге дейін жалғасып келе жатқан бірқатар қақтығыстардың болуына және олардың дамуына алып келуде, соның ішінде 2006 жылғы Ливандағы соғыс Таяу Шығыс мәселесін қайта жандандырды.

Қоғамдағы ішкі үрдістердің катализаторына айналған Израильдің Ливанға жасаған агрессиясы бұл мемлекетке тікелей әсерін тигізіп отыр және болашақта өз салдарын қалдыруда. Қазіргі кезге дейін Ливан Батыстың, Израильдің, жергілікті реакцияның араб азат ету қозғалысымен саяси және әскери шайқасының алаңына айналып отыр. Алайда бұл күрес ливандық мәселелер шеңберінен шығып кетті, қоғамдағы жиналған әлеуметтік-экономикалық, саяси, этноконфессионалды түрдегі терең ішкі қарама-қайшылықтар Ливандағы қақтығыстарға күйзелісті сипат берді.

Соғыстың тұтануы 2006 жылы 12-шілдеде Хизболла жауынгерлері Израиль территориясындағы Зарит қаласының маңына кіріп, әскери шекаралық күзет машиналарына тосқауыл жасап, оқ ашқандығынан басталды. Нәтижесінде екі «Хаммер» джипі талқандалып, Израиль армиясының бірнеше әскерлері жарақат алды, олардың ішінде қаза тапқандары да болды. Бұған қоса екі израильдік әскери қызметші тұтқынға алынды.

Хизболланың бұндай әрекеттерге баруының себебі ретінде, кейбір мәліметтерге жүгінетін болсақ, бұған дейін израильдіктер жүздеген палестиналық әйелдерді, 300-ден аса кәмелетке толмаған балаларды сотсыз, тергеусіз түрмеде ұстап отырған. Оған қоса бұл түрмелерде кепілдікте 8 ми-

нистрге қоса, Палестина автономиясы парламентінің 24 депутаты тауқымет тартқан.

Зариттегі қанды шайқастың хабары бүкіл Израильді дүрліктірді. Израиль премьер-министрі Эхуд Ольмерт министрлер кабинетінің кешкі отырысында былай деп жариялады: «Ливан үкіметі бұның бәріне жауапкершілікті және бұған жауап беруі керек» [1]. Бұның есесіне харизмативті Ариэль Шаронның орнына келген Ольмерт өзінің ұстанымдарын, мінезінің және тұжырымдарының қатаңдығын және шешімді әрекеттер қабылдау ұқыптылығын көрсетуге мүдделі еді. Бұл әскерилердің көңілінен шықты. Әскерилер «достойное возмездие» кодты аты бар әскери операцияның басталғандығы жөнінде жариялады.

Израиль СІМ Ципи Ливни бұл операцияның мақсаттарын жариялады. Олар «тұтқынға» алынған әскерлерді босату, Хизболла ұйымын талқандау және оның инфрақұрылымдарын жою, Ливан үкіметін елдің оңтүстігіндегі ұйымның инфрақұрылымдарын құлатуға және БҰҰ Қауіпсіздік Комитетінің талаптарына сәйкес шииттік «ланкестерді» қарусыздандыруға көндіру болып табылды.

Негізі израильдік әскерилер ливандық шекараны атқылай бастағанда ақ мыңдаған адам Ливанның оңтүстік бөлігінен үдере көшкен. Үш күндік қантөгістен кейін ливандық екі ауылды (Марун әр-Рас пен Маруахин) басып алған израильдік әскерлер Ливандағы 10 елді мекеннің тұрғындарын бас сауғалайтын басқа жер табуға шақырды. Еврейлердің Марун әр-Расқа қатты қызығуы тегін емес. Биіктігі үлкен жерде орналасқан бұл ауылдың стратегиялық маңызы зор. Елдің оңтүстігінен басталған соғыстан солтүстік аймақ та аман қалмады: ливандық теледидарлық кешендерді аяусыз қиратқан израильдік әскерлер байланыс жерлерін тас-талқан етті. БҰҰ Гуманитарлық бағдарламалардың үйлестірушісі Ян Ангеланн жарты миллион адамның жедел көмекке зәру екендігін, бұл көрсеткіштің уақыт өткен сайын артып келе жатқанын айтты.

БҰҰ Бас хатшысы Кофи Аннанның мәліметіне қарағанда, соғыс басталғалы бері Ливанда 300, ал Израильде 28 адам қаза тауып, тағы 200-ге жуық адам жарақат алған. Қауіпсіздік кеңесінің отырысында Бас хатшы негізінен олардың барлығы дерлік бейбіт тұрғындар екендігін айтса, соның төрттен үш бөлігі балалар болғандығын да жасырған жоқ. Осы ретте Ливанның «Саида» әскери ауруханасының профессоры Башир Шам израильдіктер химиялық қару қолданды деген жорамалын жария етті. Оның байқауынша, өлген адамдардың терісіне химиялық элементтер тараған. Ол адамның 100 пайыздық өліміне алып келеді екен.

БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі отырысынан шыға салып осы кеңестегі Израильдің тұрақты өкілі Гиллерман журналистерге берген сұхбатында ланкестер жойылмайынша, әскери іс-қимылдардың тоқтамайтындығын және ешқандай да мерзімді мойындамайтындықтарын айтып өтті. Дипломатиялық мәліметтерге қарағанда, АҚШ Израильге Хизболла жасақтарын жою үшін бір апта берген. Израильдің бұрынғы қорғаныс министрі Шауль Мофаз сыртқы барлау мәліметтеріне сүйене отырып, Хизболла тобының Ираннан соғысқа араласу туралы өтініш жасағандығын жеткізді.

БҰҰ-ның бас хатшысы Кофи Аннан Хизболла тобы кепілдікке алған екі израильдік әскерді тұтқыннан босатуда ара-ағайындық жасауға уәде берді. Бұл өтініш Тель-Авив пен Хизболла тарапынан қатар білдірілген. Ал апта ба-

сында Аннан Египет президенті Хусни Мубаракпен, АМЛ-дың Бас хатшысы Амир Мусамен кездесті. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің 1701 Қарарын жүзеге асыру мен Ливандағы ахуал, израильдік әскерлерді ливандық аймақтан әкету, Таяу Шығыстағы ахуалды реттеудің негізгі жолы болып табылатын палестиндік мәселе талқыға салынды. Египет Таяу Шығыстағы дауды тек Палестина мәселесін шешу арқылы ғана жүйелеуге болатынын айтты [2]. Сарапшылар пікірінше, Ливанға қадалған әлем назары қайтадан Иранға қадалмақ.

ИИР-дің израиль-ливандық қақтығысқа қатысты ресми ұстанымы Ливандағы Иранның СІМ-нің ресми өкілі Халид-Резы Асефидің сөйлегенінен белгілі болды. 13-шілдеде ол былай айтты: «АҚШ тарапынан қолдау көрсетіп отырған сионистік режим аймақтағы мұсылмандар қарсыласуының алдында көмексіз қалды және жазықсыз халыққа қарсы әскери операция жүргізіп отыр» [3]. Бұған қоса Асефи таң қалдырып отырған халықаралық ұйымдардың үн қаппағанына назар аударды. Бұл жағдайда Тегеран дағдарысты тез арада дипломатиялық жолмен шешуге тырысты. Иран СІМ-нің өкілі ИИР аймақтағы елдермен бірқатар кеңестер өткізуге мүдделі екендігін жариялады. ИИР-ның президенті Махмуд Ахмадинежад Сирия президенті Башар Асадпен телефон арқылы сөйлесуде Таяу Шығыстағы жағдайды талқыға салды және Иран қақтығыстың өршуіне жол бермейтіндігін жариялады. Тегеран бірігуге және әрекеттердің жинақталуына қол жеткізу мақсатымен исламдық халықтарға, сонымен қатар, аймақтағы мемлекеттерге үндеу жасайтындығын хабарлады. Сонымен қатар, Иран бұл мемлекеттердің бірігу идеясын қолда бар дипломатиялық құралдармен қолдайтындығын айтты. М. Ахмадинежадтың пікірінше, халықаралық ұйымдар қазірше «кылмыстық үндемеуді» ұстанып отырғандықтарынан Ислам конференциясы ұйымы (ИКҰ) дағдарысты шешуде белсенді рөл ойнау керек.

ИИР-дің СІМ Монучехр Моттаки Тегеранның Ливан ішкі істеріне араласуы туралы израильдік тараптан таратылып жатқан ақпаратты жоққа шығарды. Моттаки, сонымен қатар, тұтқынға алынған израильдік әскерлер ливандық Хизболламен Иран территориясына жіберілді деген болжамдарды жоққа шығарды.

Тегеранға 14-шілдеде оралған Моттаки сол кезде ЕО-ға төрағалық еткен Финляндия мемлекетіндегі өзінің әріптесі Эркки Туомийоямен, сонымен қатар, Малайзия, Египет және Катар сыртқы істер министрлерімен бірқатар телефон арқылы келіссөздер жүргізді [4]. Ол ИКҰ-ның бас хатшысы Экмелдин Ихсаноглу және Малайзия премьер-министрі Абдулла Ахмед Бадауимен жеке келіссөздер жүргізді. Келіссөздерде Моттаки Тегеран халықаралық ұйымдардан сионистердің қаталдығына қарсы жауап беретін әсерлі шаралар қолдануын күтетіндігін атап өтті. Ол, сондай-ақ, Израиль тарапының жаңа соққыларын тоқтату үшін қақтығысқа басқа мемлекеттердің араласуы қажеттілігін атап айтты.

10-қыркүйекте Ливан төңірегіндегі шиеленісті жағдай және қақтығыстың бұл мемлекеттен тысқары кеңею мүмкіндігі ИИР Ұлттық Қауіпсіздігінің Жоғары Кеңесі мүшелерінің кеңейтілген отырысындағы талқылаудың тақырыбына айналды. Кездесуге ИИР президенті М. Ахмадинежад және Ислам революциясының (рахбар) жоғарғы жетекшісі Али Хаменеи шақырылды. Кездесу барысында Хаменеи Израильдің Палестина және Ливандағы қылмысына үн қатпаған кейбір мұсылман мемлекеттерін айыптады. Алайда мұсылмандар Хизболланы мақтаныш тұта алатындығын айтты. «АҚШ және Израиль Исламдық

қарсыласуды қарусыздандыруды армандап отыр, алайда бұл тек қана арман» деді рахбар [5].

Таяу Шығыс бойынша көптеген мамандар, соның ішінде Е. М. Примаков, ақыр соңында Хизболла Израильді мойындайды деп есептеген болатын. Бірақ, қазіргі кезде бұл ұйымның өз саясатынан таянбайтындығын көрсетіп отыр.

Ливандағы әйгілі саяси шолушылардың бірі, «әс-Сафир» газетінің бас редакторы Таяль Сальман «Араб мемлекеттерінің халықтары ливандық қарсыласудың жағында болса, араб режимдерінің көпшілігі қақтығыс басында іс жүзінде Израильді «үнсіз қолдау» ұстанымында болды. Бұл қақтығыс қаншалықты көпке созыла берсе, араб халықтарының бұл қарсыласуды қолдауы қаншалықты өсе берсе, болашақта араб елдерінің алдында тұратын мәселелер соншалықты күрделене береді» деп тұжырымдады ливандық публицист [6].

Өзінің қазіргі заманғы тарихында бірінші рет өз әскери күшіне қарсы тұра алатын күшпен қақтығысқан Израильді де қиын жағдай күтіп тұр. Ливан дағдарысы әскери жолмен шешілмейтіндігі белгілі. Бүгінгі күні Ливанда елдің қирауына Израиль тарапын ұстанған АҚШ себепкер екендігі барлығына анық. Бұл болашақта АҚШ мүдделеріне, оның Ливандағы және жалпы аймақтағы саяси және моральді ықпалына теріс әсер етеді. Дағдарыстан шығудың бірден-бір жолы – ол зорлық-зомбылықты тоқтатып, Ливаннан Израиль әскерлерінің шығарылуында.

Израильге арабтардың жері аса қажет емес. Әрі оны ұзақ уақыт ұстап тұру оңайға соқпайды. Тель-Авив мұны жақсы түсінеді. Израильге қазіргі кезеңде аумақтағы өзінің үстемдігі мен салмағын сақтау, оны тұрақтылық тұғырына айналдыру керек болған сияқты. Еврейлерді әсіресе, Иранның тездете дамуы, ядролық қаруды иемдену мүмкіндігі қатты алаңдатты. Егер де, АҚШ және оның одақтастары мен Иранның арасында әскери қақтығыс болған жағдайда, Израильдің де әуе күштері ядролық объектілерді жоюдың бағдарламасын жүзеге асыруға кіріседі. Сондықтан да, Тель-Авивтің Хизболла мен Хамасқа қарсы бағытталған қазіргі әскери іс-шараларын алдағы стратегиялық үлкен жоспарлардың алғашқы қадамы деп қарау керек.

Бұл орайда, Израиль әуе күштерінің Сирияның Бекаа жазығына шығып, қашқындарды бомбалауы қауіптендіреді. Бекаа жазығы Сирия мемлекетінің шекарасы болып табылады. Қарулы қақтығыс барысында Сирияның қарулы күштері ұрыс қимылдарына қатыспауды ұстанды.

15–16 шілдеде Санкт-Петербургте болып өткен «сегіздіктің» кезекті саммитінде ливандық дағдарыс тақыланды. Таяу Шығыс бойынша қабылданған резолюцияда «сегіздік» көшбасшылары бейбітшілік орнату бойынша күш салуды жалғастырудағы өз ұмтылуымызда бір тұтаспыз деп бекітілді.

Бұл резолюцияның қабылдануы дағдарысты бейбіт түрде реттеуге талпынған Иран жоспарына сай келді. Тіпті кейбір жетекші әлемдік державалар Таяу Шығыстағы дағдарысты бәсеңдетудің жолдары және тәсілдері туралы осы мемлекетпен белсенді келіссөздер жүргізу қажет деп отырған ИИР аймақтық көлемдегі держава ретінде мойындап отыр. Бұл, әсіресе, италияндық премьер-министр Романо Продидің ИИР Ұлттық Қауіпсіздік Жоғарғы Кеңесінің хатшысы Али Лариджанимен телефон арқылы сөйлесуінде айқындалды. Бұл сөйлесуде Иранға қақтығысты реттеудегі делдалдық қызметті атқару ұсынылды. Бұған

жауап ретінде Лариджани Израиль мен Ливан арасындағы қақтығысты бейбіт түрде шешуге Тегеран барлық күштерін салатындығын айтты.

Саммит аяқталып, бірнеше күндер өткеннен кейін, Францияның бұрынғы президенті Жак Ширак қақтығысушы тараптарды атысты жылдам тоқтатуға шақырды. М. Ахмадинежад француздық әріптесіне Тегеран Израиль және Хизболла қозғалысы арасындағы қақтығысты реттеуге қатысуға дайын деп айтылған жеке жолдауын жібере отырып, бұл бастаманы қолдады. Ал Пәкістан, Түркия, Малайзия, Индонезия, Сауд Арабиясы және Катармен телефон арқылы жүргізілген келіссөздерде М. Ахмадинежад Израиль тарапынан жасалған шабуылға тойтарыс беру үшін барлық мұсылман елдерді исламдық төзімділікке шақырды.

19-шілдеде ИКҰ-ға мүше мемлекеттердің өкілдері ливан-израильдік қақтығыс бойынша «ИКҰ израильдік шабуыл алдында ливандық халықпен бірге төзімділікті көрсетеді. Бұл ұйым әскери қимылдардың тұтастай тоқтатылуына шақырады...» деген өздерінің біріккен ұстанымын бекіткен арызбен БҰҰ-ға шықты [7]. Осылайша ливан-израильдік қақтығыстың бірінші онкүндігі аяқталды.

Шынында да, басында араб мемлекеттері көпшілігінің ресми реакциясы енжар болды. Олар ливандық оқиғаларға қатысты біріккен ұстанымда ымыраға келе алмады. Ливан және Палестинадағы қантөгісті тоқтатуға көмек беретін жалпы механизмді ұсына алмады. 18-шілдеге белгіленген АМЛ-ға тұрақты мүше мемлекеттерінің төтенше отырысы да болмай қалды. 22 мемлекеттің ішінен алтауы ғана саммиттің шақырылуына келісім берді.

Бұл көптеген бақылаушылардың араб әлемінің құлауы туралы түйін жасауына алып келді. Бұдан да маңызды нәрсе, айып тағумен шыққан мемлекеттердің тобы бар екендігі, яғни олар тарихта бірінші рет Израильді емес, исламдық топтарды, соның ішінде Иранды қанды шайқастың басталуына айыптады. Бұл кездері Сирия, Йемен, Бахрейн, Египет, Иордания, Иран және Суданда шерулер жүріп жатты. Олардың ең үлкені Йеменде – 100 мыңнан астам адамның қатысуымен өтті. Иранда наразылық акциясы тұрақты түрде және саясаткерлердің сөз сөйлеулерімен өтіп жатты.

Қақтығыс жаңа фазамен жалғасты, 22-шілдеде ЦАХАЛ Хизболланы талқандау мақсатымен Оңтүстік Ливанда жердегі толық көлемді операциясын бастады. Алайда, оқиғалар барысы басында ойластырылғандай дамымады. Иерусалим газеті «Debka» әскери қайнаркөздерге сілтеме жасай отырып былай деп хабарлады: «26-шілдеде шабуыл жасап келе жатқан израильдік бөлімшелерге қарсы Хизболла жауынгерлері соққы бере келе және олар қайта топталған Бинт-Джубейлде ЦАХАЛ ең ауыр жеңіліске ұшырады [8]. «Достойное возмездие» операциясы израильдік әскерлердің Хизболла қағидаларымен ойнай алмайтындығын көрсетті. Нәтижесінде «Debka» бір офицердің сөзіне сілтеме жасай отырып, бұл операцияның өте қиын екендігін айтты. Оның есесіне, бұл операция көп әскерлердің қажет ететіндігін хабарлады.

Шекаралық ауылдарды Хизболла жауынгерлерінен тазалау бойынша және қиын майдандық күрестегі әскерлердің өмірлерін сақтап қалу үшін Израиль атқыш құрал-саймандарының көлемін үлкейтті. Бірақ бұл шешім қателіктерге алып келді. Хиама қаласының маңайындағы бомбалаудың нәтижесінде ЮНИ-ФИЛ бақылау посты талқандалды. Осының кесірінен ҚХР, Австрия, Канада және Финляндиядан келген БҰҰ-ның 4 бітімгершісі қаза тапты.

Таяушығыстық аймақтың мыңдаған тұрғыны К. Райстың Таяу Шығысқа жасаған сапарына қарсылық ретінде наразылық шараларын өткізді. Олар америкалық шенеуніктің Таяу Шығыстағы бейбітшілік пен тұрақтылықтың кепілі бола алмайтынын және АҚШ-қа сенбейтіндіктерін ашық айтқан болатын.

Тегеран қайтадан Ливанның ішкі істеріне араласып және Хизболлаға қолдау жасап отыр деген айыптардың қысымына душар болды. Енді ИИР-дің жоғары әскери өкілдері жұрттың алдында бұл айыптарды жоққа шығаруда сөз сөйледі. 22-шілдеде ИИР ЖК Біріккен Штабының басшысы, генерал-майор Сейед Хасан Фирузабади Иран ресми түрде ливандық Хизболлаға тек қана саяси, дипломатиялық және рухани қолдау көрсетіп отырғанын жариялады. Оның пікірінше, ливандық қарсыласу қосымша әскери көмекті талап етпейді, өйткені олар Хизболланың әскери мүмкіншілігіне күмәнданбайды, өйткені бұл соғыс барлық ливандық халықпен жүргізілуде. Бұның артынан ИИР-дің қорғаныс министрі Мохаммед Наджар Израиль әлемдік БАҚ арқылы Иран ливандық «Хизболлаға» қару-жарақ беріп отыр деген жалған ақпарат таратып отыр деп жариялады.

26-шілдеде АҚШ және Италия бастамасымен Римде Ливан-Израиль қақтығысын реттеу жөніндегі болып өткен халықаралық конференция сәтсіздікпен аяқталды. Бұл конференцияда 20-ға жуық мемлекеттің және халықаралық ұйымдардың өкілдері қатысты. Олардың ішінде: АҚШ, Италия, Ресей, Ұлы Британия, Франция, Германия, Испания, Канада, Финляндия, Ливан, Египет, Сауд Арабиясы, Иордания, сонымен қатар БҰҰ Бас хатшысы, НАТО, ЕО, Әлемдік Банк өкілдері қатысты. Алайда дипломаттар бірыңғай пікірге келе алмады.

ИИР СІМ Хамид-Резы Асефи конференцияның нәтижесіз болуына АҚШ-тың Израильді қолдауынан болды деген пікірді айтты.

Бір айға созылған қантөгіс шешімін таппады. Ливанның оңтүстік бөлігінде соғыс әлі жүріп жатты. Израильдік әскерилер тарапынан қойылған теңіз және әуе күштерінің тосқауылы соғыс барысында онсыз да елеулі зиян шеккен ливандық экономиканы тұншықтырып, импорт пен экспортты қиындатты. Бұл кедергі Ливанды қайта қалпына келтірудің екпінін бәсеңдетіп, оның экономикалық өсуіне кері ықпал етері анық. Сондықтан, Швецияда халықаралық донорлық конференция ұйымдастырған халықаралық қауымдастық Ливанға көмек қолын созуға әзірлігін білдірді.

7-тамызда Бейрутте АМЛ-ға мүше мемлекеттердің сыртқы істер министрлерінің кездесуі өтті. Кездесу барысында «7 пункттен тұратын ливандық жоспар» қабылданды. Бұл жоспардың негізгі бөлімдері атысты жедел тоқтату, әскери тұтқындармен алмасу, отарланған жерлерден израильдік әскерлердің кетуі, бұл территорияларды уақытша көпұлтты күштердің бақылауына беруді қарастырады. Сонымен қатар, Израильдің Ливанға миналы алаңдардың қартасын беру керектігі айтылды. Қабылданған жоспарды БҰҰ ҚК-не тапсыру шешілді.

Резолюция жоспарына АМЛ-дың талап еткен қосымшаларын Франция енгізгеннен кейін ғана 2006 жылы 17-тамызда БҰҰ ҚК 1701 резолюциясын қабылдады [9]. Резолюцияны 12-тамызда Ливан үкіметі, сонымен қатар Хизболла да қолдады. Бір күннен кейін Израиль кабинеті де соны істеді. Ресми түрде

2006 жылы 14-тамызда таңғы сағат 8.00-де Оңтүстік Ливандағы барлық әскери әрекеттер тоқтатылды.

Тегеран бұндай оқиға барысын қолдады. 13-тамызда М. Ахмадинежадтың Кофи Аннанмен телефон арқылы сөйлесуінде ол аймақтағы бейбітшілікке қол жеткізуде Иранның көмектесуге дайын екендігіне БҰҰ Бас хатшысын сендірді.

Израильдің Ливандағы соғыста жеңіліске ұшырауы елде Эхуд Ольмерттің және оның «Кадима» партиясының беделінің төмендеп кетуіне алып келді. Үкімет іс-әрекеттеріне наразылықтың пайда болуы қақтығыс барысындағы үкімет әрекеттерін тексеру бойынша комиссия құрылды. Бұл комиссия сол үкімет тарапынан құрылған еді. Қоғам пікірін білу үшін жүргізілген сұрақта біржақты шегерім саясатына наразылық білдірілді. Израильдің Иордан теңізінің оңтүстік жағалауынан кетуін қарастырған «межелеп бөлу» жоспары Ольмерттің өзімен шетке ысырылып тасталды.

Ең бастысы – Израильмен күресуде Хизболла жеңуші тараптың моральді статусына ие болды. Бұл ұйымның өкілдері тұжырымдағандай, Израильмен келіссөздер арқылы сөйлесу пайдасыз, олардың ойлауынша, сионистер тек қана күш тілін түсінеді.

Ливанда соғыс біткеннен кейін де шешімін таппаған мәселелер болды. Солардың бірі – бітімгерлер мәселесі. Израиль мен «Хизболланы» ауыздықтаған БҰҰ-ның арнайы қарарына сәйкес, Ливанға халықаралық бітімгерлер тобының келуі тиіс еді. БҰҰ бітімгершілік тобын жасақтауға кірісті. Осының нәтижесінде ЕО тарапынан Италия – 3000, Франция – 2000, Испания – 700-800, Польша – 600-800 адам бөлсе, Грекия, Латвия, Швеция жекелеген бөлімдер мен флотын пайдалануға бермекші болды. Ал Германия көлік пен лазареттерін дайындап отырды. Бірақ Сирия БҰҰ-ның бітімгершілік тобы Ливан аумағына орналастырылатын болса, Ливанмен екі арадағы шекараны жауып тастайтындығын айтты. Бұған дейін «Дубай» телеарнасында сұқбат берген сириялық президент Башар Асад БҰҰ бітімгерлерінің шекара аумағына әкелінуі Ливанның тәуелсіздігіне нұсқан келтіретінін және Дамаскіге қауіп төндіретінін мәлімдеген болатын. Оның үстіне әскерлер санын барынша көп бөлуге тек мұсылман мемлекеттері ғана мүдделік танытып отырды. Көптеген еуропалық мемлекеттер бітімгершілерге қойылатын талаптар мен міндеттер айқындалмайынша Таяу Шығысқа әскерлерін аттандыруға құлықсыз екендігін білдірді. Олардың басты қаупі Хизболла қозғалысының мүшелерін қарусыздандыруға қатысты болды. Ал Тель-Авив «бітімгерлер Хизболланы қарумен қамтамасыз ететін ливандық-сириялық шекараны бақылауда ұстауы тиіс» деген талапты қойды. Бұған дейін АҚШ пен Израиль Сирия мен Иранды Хизболла тобын қару-жарақпен қамтамасыз етеді деп айыптаған болатын. Әрине бұл екі мемлекет бұл мәліметті теріске шығарды. Сарапшылар пікірінше, Ливандағы ахуал қай бағытқа қарай өзгерсе де, Вашингтон, Тегеран, Дамаск арасындағы мүдделер қақтығысы жалғаса береді.

Израиль тарапынан жүргізілген әскери шаралардың кесірінен Ливанға 3,6 миллиард АҚШ долларының көлемінде зиян келген. Қираған ғимараттар үйінділерінің астында қалған өндіріс пен туризмнен түсуге тиіс пайда 1 миллиард долларға бағаланып отыр. Стокгольмдегі халықаралық донорлық конференцияға сол кезде Еуропалық Одаққа мүше 25 ел, АҚШ, Жапония, Канада, Норвегия, араб елдері сияқты 50-ден астам мемлекет пен БҰҰ, Араб мемлекеттерінің лигасы, Дүниежүзілік банк, Халықаралық валюта қоры, Еуропалық комиссия секілді

20-ға жуық халықаралық ұйымның өкілдері қатысты. Шараны ұйымдастыру туралы бастама көтерген Швецияның премьер-министрі соғыстың кейбіреулер үшін таптырмас кіріс көзі болғанымен, бейбітшілікті бүкіл әлем жақтайтынын және өз елінің Ливанға 20 млн. доллар көлемінде көмек көрсететінін жеткізді. Конференцияға қатысушылар Ливанға 500 млн. АҚШ долларының көлемінде қаражат бөлуге шешім қабылдады. Оның ішінде Еуропалық Одақ – 42 миллион еуро (шамамен 54 млн. доллар), АҚШ – 230 млн. доллар, Италия – 30 млн. еуро (38 млн. долларға жуық) қаржы бөлінетінін жеткізді. Мамандар пікірінше, Ливанды қайта қалпына келтірудің алғашқы кезеңінде 530 млн. доллардан астам қаражат керек. Ресми Бейрут күн тәртібінде тұрған мәселелер тізімін жасады. Мысалы, 75 млн. доллар соғыс кезінде туған жерінен безіп кеткен босқындарды тым болмаса уақытша баспанамен қамтамасыз ету үшін, 80 млн. доллар электр қуатын қайта қалпына келтіруге, 60 млн. доллар су құбырлары мен жолдары, көпірлерді реттеуге, 50 млн. доллар Жерорта теңізінің бетіндегі мұнай дақтарын тазалауға кетеді. Теңіздегі дақтар израильдік әскери ұшақтар Бейруттегі мұнай сақтау қоймасын атқылаудан пайда болған еді. Ливанға бөлінген гуманитарлық көмек БҰҰ бақылауында болатын арнайы қорда жинақталады. Кейбір саясаткерлердің «Ливанға көрсетілетін халықаралық гуманитарлық көмек Хизболла тобы мүшелерінің қолына кетеді» деген күмәнін теріске шығарған ливандық шенеуніктерді БҰҰ Бас хатшысының орынбасары мен бірқатар еуропалық елдердің өкілдері қолдап отыр.

Қорытындылай келе, Иранды қозғамай қоймайтын Ливан төңірегіндегі дағдарысты жағдайдың даму барысында Тегеран АҚШ және Израильдің тарапынан болған арандатуға көнбеді. Тегеран сонымен қатар, әлемдік қауымдастыққа өзінің «оңтайлы бейтараптылыққа» бағытталған сыртқы саясатында прагматикалық бағытты жүргізе алатындығын көрсете білді.

Соғыс барысында 79 израильдік, 1026 ливандық қаза тапты. Қаза болған Хизболла тобының мүшелері туралы деректер әр түрлі. Израильдік әскерлер 250–500 адам десе, шииттік «Амаль» тобы 55 адам қаза болғанын айтады. Екі тараптың босқындар саны: Израиль – 500 мың адам (елдің солтүстік бөлігіндегі халықтың тең жартысы), Ливан – 915 762 (елдің бүкіл халқының ширек бөлігі). Қираған ғимараттар: Израильде – тұрғын үйлер мен фабрикаларды қосқанда 300 нысан. Ливанда – 6900 үй мен пәтер, 160 ғимарат, 59 әуежай, порттар мен су тазалау нысандары, 23 жанар-жағар май станциялары, 145 көпір.

Ливанда орын алған оқиға «халықаралық қауымдастық» тұтастай, халықаралық және аймақтық ұйымдардың жауапкершіліктері үшін бұл ағашқы сабақ емес. Олардың немқұрайлығынан, біріншіден, қазіргі кезде Израиль мен АҚШ-тың жүгініп отырған 2004 жылы 2-қыркүйекте БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің қабылдаған резолюциясы [10]. Бұл резолюция Ливандағы бейүкіметтік құрылымдардың қарусыздануын, сондай-ақ «шетелдік», яғни сириялық күштердің шығарылуын талап етті. Ресей және тағы 5 мемлекет сол кезде бұған келіспеген еді. Бұл мемлекеттер резолюциямен бірге, басқа да нәрсе, соның ішінде 1967 жылы Израиль әскерлері отарлаған территориялардан шығарылуы орындалу керек дегенді ұстанды. Бірақ бұл оқиғалар бейтараптық ұстанымның жеткіліксіз екендігін көрсетті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Баранов. А. Иран и «летняя война» в Ливане // Азия и Африка сегодня. – №3. – 2007.
2. «Аль-Ахрам» (Египет).
3. www.mehr news.com
4. www.iran.ru
5. www.iran.ru
6. <http://rian.ru/world/foreign-russia/>
7. Statement on the Situation in Lebanon, issued by the Ambassadorial Level Meeting of the OIC Group at the UN, held on 19 July 2006 – www.oic.org
8. Israeli Units Branch East, Face Heavy Hizballah Resistance in Central sector – www.debka.com
9. Резолюция №1701, принятая СБ ООН 17 августа 2006 г. // www.org/russian/
10. Резолюция №1559, принятая СБ ООН 2 сентября 2004 г. // www.org/russian/

Қытай – Қазақстан қатынастары: шындық пен қауесет

Сәкен ЕСІРКЕПОВ,
Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың Заманауи зерттеулер институтының ғылыми қызметкері

Қытай тақырыбы қазіргі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Өткен ғасырдың сексенінші жылдарынан бастап қарқынды даму динамикасын бағындырған және империялық амбициясы сан түрлі саяси гипотезаларға негіз болған Қытай Халық Республикасы отанымыз Қазақстан Республикасымен тарихи көрші мемлекет. Сәйкесінше, 1991 жылдан бастап Қазақстан–Қытай қатынастары үздіксіз дамып келеді. 2010 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан–Қытай тауар айналымы 20 млрд. АҚШ долларын құрады. Осылайша Қытай Қазақстанның сыртқы сауда айналымында тұңғыш рет Ресейді басып озып, бірінші орынға шықты. Әлем елдерінің жіті қадағалауындағы Қытайдың өзге елмен жасаған әрбір келісімшарты мен осы жолда жасаған қадамдары түрлі фобия мен болжамдарға негіз болуда. Осы орайда біз де Қытай және Қазақстан–Қытай қатынастары жайлы аз-кем талдау жасауды жөн деп таптық.

Қытай – тарихы тереңдерге тартатын алып мемлекет. Ұлы Қытай қорғаны, Ұлы Жібек Жолы бойымен тасымалданған атақты қытай жібегі, Конфуцзы, Лао Цзы секілді алыптарды бойына сіңірген қытай пәлсапасы, тарихи мағлұматтарға бай қытай қолжазбалары жұңго елінің бай мәдениетін паш етеді. Қытай тарихында көптеген династиялар болған. Бір-бірімен қырғысқан әулеттер кезекті мемлекеттің құрылуына әкеліп отырды. Қытайдың бүгінгі билік жүйесі 1949 жылы құрылды. Аталған жылы Мао Цзэдун бастаған қытай коммунистері Кеңес одағының қолдауымен елдегі Гоминданшыларды биліктен ығыстырады. Қазіргі таңда Қытайды биліктің Ху Цзинтао бастаған «бесінші буыны» басқаруда.

Қытай қазіргі даму тенденциясына атақты реформатор Дэн Сяопиннің кезінде түсті. Алдымен экономика содан кейін саясат бағытын ұстанған ол коммунистік жүйенің кемшін тұстарын бағамдай келіп, оны капитализмнің озық үлгілерімен алмастырды. Осылайша әлемнің назарын еріксіз өзіне баураған «экономиканың қытайлық үлгісі» пайда болды. Дэн Сяопин сыртқы саясатқа бағытталған атақты сегіз тезисінде «байыпты бағдарлау, ұстанымды күшейту, өзгерістерді сенімді басқару, өзіңнің мүмкіндіктеріңді жасыру, уақыт ұту, өзіне назар аудартау, ешқашан көшбасшы болмау және нақты істермен айналысуды» өсиет етіп кеткен. Сыртқы саясатта батыстың Қытайды Кеңестер одағына қарсы тепе-теңдік сақтаушы және КСРО-ны тежеуші күш ету жоспарын тиімді пайдаланып,

қуатты держава болу жолына түседі (АҚШ бастаған батыс елдері Қытайдың кейінірек өздері қолдан жасаған адуынды қарсыласқа айналуын күтпесе керек).

Қытай – 2010 жылдың қорытындысына сәйкес Жалпы ішкі өнімі бойынша 1968 жылдан бері әлемдегі екінші экономика болып келген Жапонияны басып озып, АҚШ-тан кейінгі әлемдегі екінші ірі экономикаға айналды [1]. Қытай Мемлекеттік статистика басқармасының мәліметінше ел экономикасы 2009 жылмен салыстырғанда 10,3 % қарқынмен дамып, ЖІӨ 2010 жылдың соңында 6,03 трлн. АҚШ долларын құраған. Оптимистік гипотезалар бойынша Қытай жылына 10 пайыздық даму көрсеткіштерін сақтай отырып, 2025 жылы АҚШ-ты басып озады деп жоспарлануда. Бұл негізсіз де емес. Өйткені елдің экономикалық басқару жүйесі әлемде жүріп өткен соңғы экономикалық дағдарыс кезінде өзінің өміршеңдігін дәлелдеген болатын. Қытай билігі экономиканы мемлекеттік реттеу арқылы дағдарыс кезінде ел экономиканың даму қарқынын сақтай отырып, шет елдерге инвестиция салуды үдете түсті.

Қытайдың сыртқы саясаттағы басым бағыттардың бірі – Қазақстан деуге болады. Екі ел өткен жиырма жыл ішінде қауіпсіздік, экономика және саяси салада бірқатар келісім-шарттарға қол қойды. Екі елдің де бастамашыл болуымен Шанхай ынтымақтастық ұйымы құрылды. Бұл ұйымның аясында Қазақстан–Қытай мемлекеттік шекарасы өз шешімін тапты. Ұйым шеңберінде шекаралық аудандарда «үш бәлекет» аталған – терроризм, экстремизм және сепаратизмге, сондай-ақ есірткі саудасымен күрес жолында әскери операциялар ұйымдастырылды. Қазақстан мен Қытай екі ел арасындағы шекараның мызғымастығын және ел территорияларының тұтастығын мойындайтындығын ресми түрде бекітіп алды. Осылайша Қытай Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы мен Тайваньның бөлінбестігін, «біртұтас, бөлінбес Қытай қағидатын» қабылдатты. Қазақстан да өз кезегінде алып көршімен арадағы шекараны шегендеді. Қытай ядролық қарудан бас тартқан Қазақстанның қауіпсіздігіне кепілдік берді.

Қазақстан–Қытай қатынастары көбіне экономикалық-энергетикалық бағытта дамып келеді. «Әлем шеберханасы» аталған Қытай өзге елдерді арзан тауармен қамтамасыз етуде. Бұл бүкіл әлемде болып жатқан үдеріс. 1991 жылы тәуелсіздік алған Қазақстанға да жақын көрші ретінде қытайлық тауарлар ағылған болатын. Бұған мүмкіндік берген жергілікті өндірістің кенже қалуы еді. Осыған сәйкес мемлекеттік деңгейде кластерлік бизнесті дамыту үдерісі басталғанымен Қазақстанға әлемдік нарық бәсекесіне төтеп беретін өнім шығару оңайға түспеді. Сондықтан көп өтпей-ақ Қытай, Жапония, Еуропа, Ресей, АҚШ елдерінде шыққан өнімдер ел нарығын жаулай бастады. Бұл тауарлардың ішінде әдеттегідей этикетіне «made in China» деп жазылған, яғни Қытайда жасалған тауарлардың үлес салмағы анағұрлым көп болды.

Қытайдың келешекке ойластырылған көптеген ірі жобалары бар. Оларға мысал ретінде «Бейжің–Лондон жүрдек пойыз жолы», «Батыс Қытай–Батыс Еуропа тас жолы», және өзге елдермен жасасқан жиырма, отыз және қырық жылдық мұнай-газ келісімшарттарын келтіруге болады. Бейжің мен Лондонның арасында қатынайтын жүрдек пойыз екі аралықты 48 сағатта жүріп өтетін болады. Ал отандастарымыз Алматы мен Ақтөбенің арасын екі тәулікке жақын уақытта жүріп өтетінін ескерсек жобаның қаншалықты маңызды екенін бағамдай аламыз. Қытай инженерлік академиясының мүшесі, Қытайдағы жүрдек темір жолдар жобасының аға консультанты Ван Мегшу британдық The Telegraph газетіне

берген сұқбатында бұл жобаның 2020 немесе 2025 жылы толықтай аяқталады деп мәлімдеді [2]. Аталмыш жүрдек пойыздың Бейжіңнен Хабаровскіге, одан Ресей территориясын жағалай Қазақстан астанасы Астана қаласына, одан әрі Мәскеу мен Петербургке, Еуропаның басты қалаларына жетіп Ла-Манш бұғазы арқылы Лондонға дейін жалпы ұзындығы 11 мың шақырымдық жолды басып өтеді деп күтілуде. Ал пойыз тасымалының 80 пайызын жүк тасымалы құрайды деп жоспарлануда.

Қытайдың инициативасымен құрылған «Батыс Қытай–Батыс Еуропа тас жолының» да маңызы зор болмақ. «Кедендік Одақ» та өз кезегінде осы жобаның мүддесінен шығады деп күтілеуде. Қытайдан шыққан тауарды Еуропа елдеріне 10–12 күнде жеткізуге мүмкіндік беретін бұл жоба өз кезегінде «Бейжің–Лондон жүрдек пойыз жолы» секілді Қазақстанның транзиттік рөлін арттыра түспек. Қазіргі таңда Еуропа мен Қытай арасындағы жылдық тауар айналымы 500 млрд. АҚШ долларын құрайды. Бұл тауар айналымы теңіз жолы арқылы тасымалдануда. Қытайдан Еуропаға шыққан жүк тиісті жеріне 40–45 күнде жеткізіледі. Келешекте бұл тауардың біраз бөлігі жоғарыда аталған жобалар арқылы Қазақстан территориясымен тасымалданады деп күтілуде. Бұл өз кезегінде Қазақстанға қыруар табыс әкелері анық. Сондай-ақ, елдегі логистика саласы дамып, мемлекеттің туристік потенциалын арттыруға да мүмкіндік туады. Осы жобалардың ықпалымен халықтардың миграциялық толқындар ағымы да арта түспек.

Қазақстан мен Қытайдың арасында ұзақ мерзімге жасалған энергетикалық келісімшарттар бар. Бұған сәйкес Қазақстан территориясын кесіп өтіп құбыр жолдары салынуда. Бұл жобалар Қазақстан мен Қытай арасындағы қатынастың алдағы жылдары да жандана беретіндігін көрсетеді.

Өткен жылғы мәліметтер бойынша Қазақстанда Қытайдың 78 компаниясы, 3964 бірлескен кәсіпорындар жұмыс істеуде. Бұлардың басым бөлігі мұнай-газ саласына бағытталған. Қазақстан мен Қытай арасында энергетикалық салада бірқатар келісімшарттар жасалды. 2010 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстанда мұнай-газ саласындағы қытайлық компаниялардың үлес салмағы 22 пайызды құраған. Қытай тақырыбын соңғы кездері жиі көтеріп жүрген қазақ тілді БАҚ өкілдерін жинап, баспасөз мәслихатын өткізген «ҚазМұнайГаз» АҚ» бұл көрсеткіштердің алдағы жылдары кемитінін мәлімдеді. Яғни, ҚР Мұнай және газ министрлігінің есебінше 2015 жылы Қазақстандағы мұнай және газ конденсатындағы қытайлық капиталдың үлес салмағы 19, 2020 жылы 8,9 пайызды құрайды. Осылайша, уақыт өте келе мұнай-газ байлығы еліміздің берік бақылауына өтетін болады. Дегенмен, қытайлық компаниялар салмағының ауырлай түсуі елімізде Қытай экспансиясы жайлы қауесеттердің көтерілуіне себеп болуда. Сондықтан, Қытай және Қытай фобиясы жайлы қауесеттердің астарына үңіліп көрсек...

Қытай – ЖІӨ бойынша әлемдегі екінші экономика. Бұл үлкен көрсеткіш. Бірақ Қытай жан басына шаққандағы жылдық табысы 3800 АҚШ доллары болып әлемде жүздікке кіреді. Қытайдағы жан басына шаққандағы табыс Жапониямен салыстырғанда 10 есе аз (Осы ретте Қазақстанда жан басына шаққандағы табыстың үстіміздегі жылдың басындағы мәліметтер бойынша 9 млрд. АҚШ долларын құрағанын айта кету керек). Сәйкесінше, елде тұрмысы төмен тұрғындар саны әлдеқайда басым. Бейресми деректерге сәйкес Қытай 150 млн.

тұрғыны үшін қызмет етіп жатқан мемлекет. Елдің шығыс және оңтүстік-шығыс аудандары бақуат өмір сүргенімен орталық, солтүстік және батыс бөліктері елдің кедей азаматтарына мекен болуда. Қытайды әлемдегі екілікке шығарып отырған мемлекеттің табысы деуге болады.

Қытайдың әлем елдерімен сауда қатынасы жыл санап артып келеді. Тіпті кейбір салаларда артығымен өндірілетін Қытай тауарлары нарық іздеудің қамына кіріскен. Қытай тауарларына тән ерекшелік – бағасының арзан, сапасының төмен және көшірінді болуы. Өйткені Қытай өндірушілері әлемдегі көптеген атақты фирмалармен келісімге отырып оларды өз елінде өндірумен айналысады. Бұл аталған компаниялар үшін де тиімді. Ақ көйлек, қара галстуг таққан батыстықтар білімнің арқасында түрлі технологияларды ойлап тауып, оларды Қытай секілді арзан жұмыс күші бар елдерде жүзеге асыруда. Сондықтан «Қытайда жасалған» ASUS, Intel, VIA, Gigabyte, ATI секілді компьютерлік техникалар мен Nokia, Motorola, Samsung, Sony Ericsson, Siemens секілді ұялы байланыс телефондары әлемнің көптеген елдерінде нарықты жаулап алған. Атақты фирмалардың өнімдерін өндірумен аты шыққан жұңго елін «әлем шеберханасы» деп атау осыдан шыққан. Аталған компьютерлік бұйымдар мен телефондар және немістің Mercedes-Benz, Audi, BMW, Volkswagen, жапондық Toyota, Nissan, Honda секілді маркаларымен бәсекеге түсе алатын қытайлық маркаларды атай аламыз ба? Өкінішке орай жоқ. Мұндай мысалдарды көптеген салалар бойынша келтіре аламыз. Бұл Қытайда ғылым мен білімнің кенже қалғандығын көрсетеді. Ал, «шеберхананы» өзге жерге орналастыру кей кездері марка иесінің құзырындағы шаруа болып жатады. Бұл келісімшарттарды қайта қарастыру немесе орын алған қолайсыздықтарға байланысты шығарылатын шешімдер арқылы жүзеге асуы мүмкін. Ал мұндай жағдайда алып көршіміздің жағдайы қиындай түспек. Үстіміздегі жылдың басында Қытай үкіметі елде жұмысшы күшінің жетіспейтіндігін мәлімдеді. Парадокс. Өйткені әлем елдері 1 млрд. 300 млн. халқы бар Қытай елінен келер миграциялық толқындардан қауіптеніп келеді. Ал Қытайда жұмысшы күшінің жетіспеуі жұртшылықты таңдандырғаны рас. Дегенмен, Қытай тек маманданған жұмысшы күшіне зәрулік шегуде. Алдағы 10 жылда бұл олқылықты толтыру мақсатында елде 1200 кәсіптік оқу орыны ашылады деп жоспарлануда. Өйткені Қытай халқы аз сауаттанған елдердің қатарына жатады.

Қытай фобиясы жайлы қауесетке мүдделі Ресей, АҚШ және Еуропа елдерінің бар екенін де есте тұтуымыз қажет. Қазақстанның орыс және ағылшын ақпараттарының ықпалында отырғаны да біраз жайттың басын ашады. Бұл елдер мүдделі елдерінде Қытайдың ықпалды болуын қаламайды. Сәйкесінше Қытайды аса қауіпті етіп көрсетуге тырысады. Сондықтан, Қытай экспанциясы жайлы мәліметтердің кейбіріне байыппен қараған жөн. Сондай-ақ, Қазақстанның шығыс өңірлерінен Қытайға жер берілуі мүмкін деген қауесеттер де айтылып қалады. Біріншіден, Қазақстан мен Қытай арасындағы мемлекеттік шекара делимитация және демаркация үдерістері арқылы өз шешімін тапқан. Екі жақ ресми түрде бір-бірінің мемлекеттік тұтастықтарын мойындап құжаттарға қол қойған. Сондықтан, бір елден екінші бір елге жер телімін беру мәселесі негізсіз деп есептеймін. Екіншіден, мұндай ақпараттардың артында саяси ұпай түгелдеген арандатушы топтардың болу мүмкіндігін де жоққа шығармауымыз қажет. Үшіншіден, мұндай қауесеттердің тарауына Қазақстан–Қытай қатынастарында

қабылданған кейбір құжаттардың жарыққа шықпауы себеп болуда. Қытай тақырыбына қалам тартып жүрген кейбір зерттеушілердің өзі екі жақты құжаттарды көрмегендіктен кейбір түсініспеушіліктерге дер кезінде нақты жауабын бере алмауда. Сондықтан жарияланған кейбір статистикалар қоғамдағы алуан түрлі пікірлерге себеп болуда. Сондай-ақ, Қытайдың Қазақстанға әскер жіберуі жөнінде де қауесеттер айтылып қалады. Бұл негізсіз. Өйткені басқыншылық заманы өміршеңдігін жойған. Қазір ең бастысы экономикалық саясаттың дұрыс жолға қойылуында.

Шығыс көршіміз Қазақстанды жаулап алуды мақсат тұтпауы мүмкін. Тіпті ашық соғыс жүргізу, басқыншылық жасау дәуірі маңызын жоғалтқан. Алайда бұл елдің әлемдік держава болу амбициясы өз кезегінде біздің елге де ықпал етеді. Көптеген пікірлер осы үдерістен пайда болуда. Яғни мемлекеттің тауар өнімін өткізу, еуропалық елдермен сауда қатынастары Қазақстан аймағы арқылы да жүзеге асуда. Бұл үдерісті тоқтату мүмкін емес. Тіпті Қазақстанның да белгілі-бір дәрежеде қытайлық тауарға деген сұранысы да бар. Сондықтан біз тек өзгерістерді өз мүддемізге жұмсай білуіміз қажет. Қытайдың қарыштап дамуын Қазақстан өз мүддесіне жұмсай білуі тиіс. Өйткені жылына 10 пайызбен дамып отырған Қытай экономикасы Қазақстан экономикасының кейбір салалары үшін локомотив бола алады. Сәйкесінше, Қазақстанға қорыққаннан гөрі алып елмен бірлесіп жұмыс істеген пайдалырақ (Әрине, барлық жерде ұлттық қауіпсіздік пен мемлекеттік мүдденің бірінші кезекке қойылуын жоққа шығармаймын). Әлемдік даму бір орнында тұрмайды. Қазақстан транзиттік мүмкіндігін пайдалана отырып қытайлық және батыстық тауарлармен бәсекеге түсе алатын отандық өндірісті жандандыру қажет. Шикізаттық емес секторды дамыту Қазақстанның келешекке бағытталған стратегиясының бірі болу қажет. Бұл жерде әсіресе Қазақстанның ауылшаруашылығы саласына көп жүк артылуы тиіс.

Қазақстан Қытаймен, сондай-ақ әлем елдерімен ауылшаруашылығы саласында, көкөніс өсіру мәселелсінде бәсекелесе алады. Бұған бір ғана мысал, 1998 жылы қазақстандық капиталмен Үрімшіде «Raimbek bottlers» атты сусын шығаратын компания құрылады. Бұл компания Қытайдағы арзан жұмысшы күшін, алпауыт нарықтың мүмкіндігін пайдалана отырып көп өтпестен ірі өндіріс орнына айналып үлгерді. Бұл компания Қытайға тек салық пен жұмысшыларына жалақысын төлейді. Қалған капитал Қазақстанға келіп түседі. Еліміз осындай өндіріс орындарының ашылуына да мұрындық болуы қажет. Қазақстан азаматтарының шет елдерде жұмыс істеулеріне мүмкіндік болмаса да, сол жерде тұратын қандастарымыздың кәсібіне қолдау жасауымыз керек. Осылайша біз Қазақстанға шығыстан келетін ықпал емес Қазақстаннан шығысқа қандай ықпал бар екендігін айқындай беретін боламыз.

Қазақстанның шығыстағы көршімен қарым-қатынасына ақпараттық дем беріп отыратын ғылыми-зерттеу институттарын құру қажеттілігі байқалады. Бұл орындарда экономика, саясат, тарих және мәдени бағыттар бойынша түрлі зерттеулер жүргізілетін болады. Бұл өз кезегінде биліктегі арнаулы органдарға ғылыми тұжырымдар ұсынуымен ерекшеленуі тиіс. Қазақстанның да өзге елдер секілді алпауыт мемлекеттерге ықпал ету тетіктері баршылық. Оны осы саладағы арнайы зерттеушілер айқындап отыруы қажет. Осы секілді ғылыми-зерттеу орталықтары біз қозғаған алып көршімізде көптеп кездеседі. Бейресми дерек-

терге сәйкес Қытайда Қазақстанды зерттеуші 5–6 ғылыми-зерттеу орталықтары жұмыс бар. Сондықтан, елімізде осы бағытта зерттеу институтының құрылуы маңызды мәселе болып табылады. Сондай-ақ, байыпты зерттеу жұмыстары арқылы қоғамда тақырыпқа сәйкес туындайтын дүрбелендерге тиісті жауап бере аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Китай занял второе место по ВВП в мире, потеснив Японию // <http://www.bbc.co.uk>.
2. Лев Иванов. «Китай построит скоростную железную дорогу до Лондона» // Свободная пресса. – 22 март, 2010 // <http://www.svpressa.ru>.

Билік бәйгесі немесе қазақы таңдау теоремасы

Абзал НҮКЕНОВ,
Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-дың Заманауи
зерттеулер институтының директоры,
саяси ғылымдарының кандидаты

Әлемде күрделі өзгерістер орын алуда. Экономикалық дағдарыстар геосаяси ықпалдықтардың ауысуымен аяқталады деген болжамдар да жиі айтылуда. Аймақтағы, тіпті ел ішіндегі қауіп-қатерлер өрістеуде. Осы жағдайлардағы біздің ішкі саяси тыныс-тіршілігіміз алаңдатпауы мүмкін емес. Алдағы сайлау алдында бұл мәселелерді санадан өткізу аса маңызды болмақ.

Соңғы кезде көршілес Қырғыз елінде орын алған шиеленісті құбылыс сүйегі бітпеген мемлекеттер үшін күрделі саяси өзгерістердің «мерзімсіз» орын алуы мүмкіндігін көрсетіп отыр. Ал Солтүстік Африка және Таяу Шығыс елдерінде орын алған саяси шайқалыстар биліктің қоюлануы негізінде шектен шығуы, оның күнгірт болашағын тағы бір дәлелдеді.

Кейбір сарапшылардың пайымдауынша осындай саяси күйзелістер Орта Азия аймағында да орын алуы мүмкіндігін ескерсек, біз үшін бұдан алар сабақ қандай? Осы «мезгілсіздік» пен шектен шығу арасындағы шеңберді уақытылы анықтап, болашақ үшін дұрыс қадамдарға баруға қаншалықты дайынбыз? Мәселенің өткірлігі осында.

Осынау тарихи өзгерістер ел есігін қашан келіп қағарын алдын ала басып айту қиын шығар. Дегенмен, күрделі құрылым ретінде мемлекет өзінің саяси өмірінде осындай «тосын сыйлықтарға» әзір болуы қажет. Саяси жүйе, саяси билік, мемлекетті нәтижелі қызметін ұйымдастыру, қоғамдық қатынастар сияқты мәселелерін тыңғылықты зерделеу арқылы болашаққа болжам жасауға болады. Осылайша бұлыңғыр болашақ келелі келешекке аяқ басуға мүмкіндік алады.

Ел алдындағы екі анық

Бірінші, елдің саяси жүйесі, мемлекеттік құрылымы, басқару ерекшеліктері – бұның барлығы тамыры әлдеқайда тереңде жатқан құндылықтардың бет келбеті ғана екені анық. Анықтаушы факторлар қоғамның саналық, мәдени, тарихи, психологиялық негізінде жатыр. Сол себепті де, саяси жүйе мәселесі тек батыр атаулы адамның үстіндегі сауыт ретінде қаралуы қажет. Ал оның ер жүрек, айбынды, адал әрі әділ болу себептері сауыттың астында тұр. Сонымен, ұлттық ерекшеліктердің ескерілуі қажеттігі анық.

Екінші, ақпараттану мен ғаламданудың кеңінен өріс алған кезінде демократиямен негізделген талаптар тек күшейе түсері анық. Әлемдегі соңғы үрдіс

осы демократия керуенінің қоржындарын толтыра түскендей. Бұл жағдайда керуеннің келгенін күтіп отырмай, демократия мен бассыздықты ажырата жол тауып, уақытылы әрекет жасау аса маңызды болмақ. Кешегі көршілес Қырғыз елінің тәжірибесі сабақ болуы тиіс.

Саяси өсім өрісі биік биліктен

Мәселенің анық-қанығына жету үшін бүгінгі Қазақстандағы сана-мазалар саяси сұрақтарға тоқталсақ. Көпшілікті, оның ішінде бірінші кезекте саяси элита мен интеллигенция өкілдерінің алаңдаушылығын туындататын бірінші мәселе – тұңғыш президенттен кейінгі елдегі жағдай. Биліктің келесі иелерінің саяси сабақтастық мәселесіне көзқарасы қандай болмақ? Әрине, бұл сұрақтың төркінінде не жатқаны анық. Тармақтасақ, бірнешеге бөліп қарауға болады:

Біріншіден, билік ауысуының тұрақтылығын қамтамасыз ететін тетік қандай? Осы сұрақтың өзіне байланысты талай проблемалар туындары анық.

Екіншіден, келешектегі саяси жүйе қандай болмақ? Тұлғалық немесе жүйелік саяси билік орнай ма?

Үшіншіден, осыған орай қоғам мен мемлекет қазірден бастап қандай дайындық шараларын жүргізуі керек?...

Заманауи мемлекет қалыптастыру талаптары саяси жүйенің де одан ары жетілуін өзектендіре түспек. Бірінші кезектегі мәселелер қатарында билік тармақтары арасындағы тепе-теңдік. Ол үшін:

- парламенттің нағыз өкілді органға айналуы арқылы оның саяси салмағын арттыру;
- үкіметтің дербестігін арттыру арқылы жоғары атқарушы биліктің саяси жауапкершілік мәселесін шешу;
- сот билігінің қоғам алдындағы жауапкершілігін арттыру арқылы елдің әділдікке деген сенімін арттыру;
- орталықсыздандыру саясатын ұтымды жүргізу арқылы жергілікті биліктердің өкілеттіктерімен қоса жауапкершіліктерін күшейту. Жергілікті өзін-өзі басқару мәселесіне оралу.

Осы және басқа да өзгерістер саяси жүйе тынысын кеңейтіп, жалпы ел дамуына жаңа серпін берері анық. Ең бастысы, азамат атаулының хақы мен сөзінің саяси құны артпақ.

Бүгінгі күннің басты талаптары – парламентаризмнің елде ерекше өріс алуы, сонымен бірге сот жүйесін жетілдіру арқылы көпшіліктің заң мен әділдікке деген сенімін қайтару. Ол үшін алдағы сайлау парламент пен маслихаттардағы партиялық ара-салмақтарды ғана өзгертіп қоймай, ел үмітінен шығып отырған қоғамдық көзқарастардың айнасына айналуы тиіс. Нәтижесінде, өкілді билік қалың халықтың шынайы өкіліне айналып, елдің мұң-мұқтажына саяси деңгейде жауап бере алатын, саясатта ықпалы зор институт болады.

Ал енді осының барлығы бүгінгі саяси шынтуайттықта неге іске асырылмаққа? Жалпы, осындай мәселелер шынымен ел алдында тұр ма, әлде бұл ағаттық па? деген сұрақтар қойылуы әділ. Бір сөзбен жауап қайтарсақ, демократиялық елге тән осынау құндылықтардың толыққанды іске асырылуы билік бірқолдылығын нығайту үшін сарп етілуде. Неге бұлай болды?

Бірқолды билік баяны

Тәуелсіздік алғаннан кейін Кеңес дәуірінен қалыптасқан саяси жүйе де ауыр сынаққа түсті. Бір жағынан жаңа демократиялық құндылықтардың талабы билікті бөлуді қажет етеді, ал екінші жағынан: «күрделі қатынастарға толы жаңадан егемендік алған ел қалайша билікті жан-жаққа таратып беріп қоймақ?», «Бұл біздің мемлекетіміздің тұтастығына қалай әсер етпек?» деген ойлар мазалай түсті. Әрине «қағаз жүзінде» билікті бөлшектеп қойып отыруға болады. Кеңес өкіметі осы тәсілді емін-еркін қолданды. Алайда, мәселенің барлығы алаң-елең, алды күнгірт жаңа мемлекет жағдайында кез-келген құжаттың біреудің қолында таптырмайтын күшке айналуы мүмкіндігінде. Саяси мүдделердің радикалды түрлерінің басым әрі келешек арнасынан түсініксіз болғандығы үрейлендіре түсті. Осылайша, билік басындағы саяси элита біраз «шайқалмалы жағдайларды» бастан өткергеннен кейін, 1993 жылдан бастап билікті декларативті түрде бөлу, бірақ тежемелік әрі тетіктік деңгейде бір қолға шоғырландыруға кірісті. Бұл үрдіс кейіннен кең етек жаяды. 1995–98 жылдары шоғырландыру үрдісі тіпті қарқындай түседі.

Жаңа ғасыр Қазақстанның саяси жүйесі үшін жаңалықтарға толы болды. Биліктің тұлғалық көріністері шексіз шарықтай түсті. Ең маңыздысы, бұл үрдіс ешбір мүдіріссіз елдің басты құжаты Ата Заңға тайға таңба басқандай жазылып, арнайы заңдармен күшейтілді.

Еркін ел, еріксіз таңдау

Таңдау бар, бірақ таңдау алдын орайтын алғышарттар тағы бар. Олай болса, сол саяси таңдауды қалағанымыздай жасауға мүмкіндік болды ма?

Мәселенің мән-жайын толық түсіну үшін мынаны айту керек. Біздің елде тәуелсіздік буы басыла салысымен-ақ ресми деңгейде «алдымен экономика, содан кейін саясат» формуласы жариялана бастады. Ия, бұл еш заңнамалық құжаттарда жоқ, бірақ мемлекет дамуының тұжырымдамалық негіздерінде айқын аңғарылады. Алайда, аталған формуланың өмірде іске асуы саяси жүйені жетілдіру мәселесінің өткірлене түсуіне алып келді. Осылайша Қазақстан саясаттанушылармен «шектелген авторитаризм» немесе «басқармалы демократия» деп сипатталды.

Мемлекет дамуы өзіндік кезеңдерден тұратыны белгілі. Алайда, бұл кезеңдер ел тарихын үзіп, бөлу үшін емес, керісінше мемлекеттің үзіксіз дамуына қызмет етуі тиіс. Ол үшін, үй құрылысы сияқты, мемлекет құрылысы да іргесінен бастап ойластырылып, дұрыс жүргізілуі қажет. Әр кезеңнің мақсат-міндеттерін анықтай білу керек, соның негізінде қоғам, оның ішінде бірінші кезекте саяси элита тиімді жолдарды іздестіріп, ел үшін ұтымды әрі неғұрлым зиянсыз әрекеттерге баруы – кемел келешектің кепілі. Ал бұндай құбылыстың негізінде ұлттық сана мен саяси сабақтастық жатары анық. Мәселен, тәуелсіздікті жаңа алған ел үшін етегін жиып, қажеттіліктерін қамтып, мемлекеттілігін нығайтып алу өткір болады. Біздің жағдайда бұндай мақсатқа жетудің ең қолайлы жолы ретінде қоғам тұрақтылығын қамтамасыз ете алатын жұдырықтай жұмылған басқару жүйесін орнықтыру болып қаралды. Жиырмасыншы ғасырда өз тәуелсіздіктерін қайтарған жас мемлекеттер даму тәжірибелері бастапқы кезеңде елде шоғырланған күшті биліктің орнауымен ерекшеленгенін де естен шығармаған жөн. Осындай негіздің арқасында олар елдің әлеуметтік-экономикалық ахуалын түзей алған. Мәселен, дәл сол Сингапур, Малай, тіпті Түрік елдерін алайық.

Қарсы пікірлестер: дербестіктің басында-ақ саяси ерікке жол берген елдер бар емес пе? Олар өз тәуелсіздігін жоғалта қойған жоқ, деген уәж айтары түсінікті. Ия, ондай балама да бар. Бірақ ол екі жақты мәселе. Біріншіден, ондай мемлекеттердің аяққа нық тұрып кетуі үшін елде тарихы бар сенімді мемлекеттік жүйе болуы тиіс. Мәселен, Ресей елі сияқты. Екіншіден, бұл мемлекеттерде тұрақсыздық пен дағдарыстың орнауы қауіпі жоғары болады. Мәселен, Қырғыз елі.

Сонымен қатар, біз Қазақстанның геосаяси жағдайын ескергеніміз жөн. Алып елдер мен өркениеттер арасынан ірге тепкен мемлекеттің өз дербес саясатын толыққанды жүргізіп отыруы да неғайбыл. Жан-жақтан қыспаққа алынған саяси субъект соққан желдің соқпағынан өзіне ұтымды шешімдермен шығуы үшін тұрақты болғаны жөн. Бұл орайда тұжырымдамалық тұрақтылық тек екі жағдайда қамтамасыз етілуі мүмкін. Біріншісі, ұлттық мүдделерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін уақытпен дәлелденген мемлекеттік жүйенің болуы. Немесе, екіншіден, ішкі бірлігі берік саяси билік.

Сонымен, біздің жағдайда таңдаудан бұрын саяси мұқтаждық, қажеттілік туралы айтқан дұрыс деген ойға келеміз. Тіпті тәуелсіздіктің жиырмасыншы жылында да бұл мәселе өз өткірлігін қояр емес. Біздің ойымызша, бұл ақиқатты елдегі негізгі саяси күштердің барлығы түсінеді.

Би бірлігі – ел бірлігі?

Енді осы бірлігі берік саяси биліктің жоғарыда айтылған тұрақтылығы мен өміршеңдігі жөнінде айтсақ. Сөзсіз, авторитарлы режимге жақын жүйелердің ел үшін ұтымды да, ұтымсыз да тұстары жетерлік. Аталған режимнің қоғам үшін басты зияндығы – билік барынша қоюланып, елдегі шынайы жағдайдан алшақтап, халықтың мұқтаждықтарын елемеге бару. Нәтижесінде елде жемқорлық пен әділетсіздік көріністері кең етек жаяды.

Ал ұтымды жақтарын іздеп көрелік. Осы орайда кейбір сарапшы ғалымдардың – авторитарлы режим жаңа мемлекеттер жағдайында елдің аяққа тұрып кетуіне оңтайлы әсер береді – деген тұжырымдарымен келісуге де болады. Сонымен бірге, кез келген шоғырланған саяси билік ел бірлігін және мемлекеттілік негіздерінің бекім бола түсуін қамтамасыз ете алады деу де қателік екенін атап айтқан жөн.

Ел бірлігі, бірінші кезекте, мемлекет шеңберіндегі ортақ құндылықтар негізінде орнайтынын естен шығармау керек. Осы тұрғыдан тәуелсіздік таңындағы біздегі ахуалдың қандай болғанын қысқаша қарап көрейік.

Дін. Түсініксіз, атеистер елінен шыққандар өздерінің өзегіне өрлеу үстінде. Екіншіден, діндер тоғысында орналасқан мемлекет үшін бұл жол өте күнгірт.

Ұлт – кеше ғана ұлтаралық қатынастар лабораториясы болған ел жанжал алдында тұр. Жан-жағымыз осы себептен қырғынға батуда. Бұндай елге ұлттық рухани күші бар идеяны ашық ұсынуудан сақтанушылық болғандай. Сол себепті де қазақтың жүрегінен шыққан Алаш идеясы ел деңгейінде жаппай қолдауға ие бола алмады. Тіл мәселесі әлі ге дейін өткір. Ал «ұлттық мемлекет» деген ұғымды ресми деңгейде қолданудан қаймығушылық байқалғандай (Ұлттық идеядан ұшынуымыздың да бір себебі осы).

Басқа не бар? Қандай біріктіруші тетік болуы мүмкін? Жаңа жарияланған демократияның мән-маңызын түсініп жатқан адам шамалы. Осыған дейін мемлекеттің жұлыны болып келген партиялық басқару жүйесі толығымен жой-

ылды. Сонымен, қалыптасқан жағдай нәтижесінде әлеуметтік-экономикалық реформалар бірінші мақсат аталып, ел біріктіруші құрал ретінде биліктің өзі шығудан басқа амал көрінбеген сыңайлы. Мұны орындау үшін биліктің өзінің ішкі бірлігі болуы керек еді. Тиісті жол көп ұзамай анықталды.

Осылайша бізде бір тұлғаға бағытталған саяси жүйе орнығады. Мұндай жүйелердің өміршендігі мына екі шарттың орындалуына байланысты болмақ: біріншіден, халықтың әлеуметтік-экономикалық ахуалының жоғарылауы; екіншіден, елде заң мен тәртіптің сақталуы арқылы жалпы әділдіктің қамтамасыз етілуі. Олай болмаған жағдайда, елде нарызылық сана бой көтеріп, биліктің көп ұзамай құлдырауы анық. Бұған дәлел іздеу артық болар. Бүгінгі әлемдегі шындық осы.

Бұл тұрғыдан Қазақстандағы билік туралы айтар болсақ, елде әлеуметтік-экономикалық салада біршама жақсылықтар байқалады. Алайда, екінші мәселе бойынша (әділдік) халықтың билікке қояр сұрағы баршылық. Осы жақтан алғанда қазіргі билік үшін қауіп-қатер сақталады.

Сонымен, Қазақстандағы билік бірлігі мен тұрақтылығының берік формуласы – ол тұлғалық фактор. Шын мәнісінде, жоғарыда айтылғанға орай, кейбір мемлекеттер ішінде жанжалдың, шиеленістің өрби түсуі осы тұлғалық себептерге келіп тіреледі. Іс насырға шапқанда елде оны ауыздықтайтын күшті топтастыра алатын азаматтың, лайықтың тұлғаның табылмауы ел үшін өлшеусіз тарихи қасіреттерге айналуы мүмкін. Бұл көсем тудырып, оны көкке көтеру мақсатынан шыққан сөз емес, адамзат жаратылысының болмысынан алынған тұжырым.

Осы тұрғыдан алғанда, Қазақ елінде халықтың талғамын дәл түсініп, шешуші шеңберден шегінуге жол бермей, елде ессіз жанжалдың бой көтеруіне тосқауыл қоя білген, қоғам төзімділігінің төріне тірелмей табандылық танытып отырған тұлғаның табылғанын көпшілік мойындады. Нәтижесінде, қазіргі Қазақстанда тұлғалық фактор тек биліктің ғана емес, жалпы ел бірлігінің идеологиялық тұжырымына айналған.

Тілегі бірдің – тірлігі бір?...

Көріп отырғанымыздай, Қазақстан үшін «мемлекет нәтижелілігі» мен «демократиялық даму» арасында таңдау тұрды деп айту асығыс пікір болар еді. Біздің жағдайда ұлтымыздың сан ғасырлық еркін ел құру ұмтылысын айшықты ақиқат ету – бірінші кезектегі мақсат болды. Ол мемлекет институттарын барынша күшейту жұмыстарымен жүргізілетіні белгілі. Сол себепті де ел билеуіндегі авторитарлы көріністерді саясаттанушылар негізінен қоғам дамуының өтпелі кезеңдеріне тән үрдіс ретінде анықтайды. Мемлекеттік жүйе қалыпқа келіп, қоғамдық даму негіздері тұрақтанған кезден бастап жаңа саяси кезеңге өту мүмкіндіктері туралы сөз қозғалады. Осы жүйелік өзгерістердің өту ерекшеліктері мемлекет келешегіне тікелей әсер етпек. Бұл жалпы ел үшін үлкен сын, ал билік басындағыларға шексіз жауапкершілік жүктейтін аса тарихи маңызды уақыт болмақ. Өйткені өтпелі кезеңнің тұрақты әрі сәтті болуының бірден-бір кепілі ішкі ауызбіршілік.

Сәттілік сыры – сабақтастық

Әр кезеңнің өз жетістіктері мен кемшіліктері болары хақ. Ал көзі қырағы қауым соның ішінен баянды болашақ үшін жасалған жасампаз істі ажыра-

та аңғарады. Ендігі жерде Қазақстанның мемлекет ретіндегі жолы үзік-үзік сызықтардан құрылуына жол берілмеуі керек. Ондайды біз басымыздан жетерліктей өткердік. Ел дамуы өзара сабақтастықпен жалғанған тұрақты әрі берік сәттерге толы болуы тиіс. Сонда ғана төбелісін таба білген – өз таңдауын, ал қасқасын көре алған – өз қалауын жасауға мүмкіндік алып, қалың халықтың әлді әмірі елге тарамақ.

Қазақ ежелден «Атадан бала озады» деп қоғам дамуының жүйелік мән-маңызын атап өткен. Олай болса, кешегі талассыз таңдау ертең екіқолды қалауға әкелуі қажет.

Патриоттық тәрбие – Қазақстан жастарының азаматтық тұлғасын қалыптастырудың маңызды факторы

Толқын ӘУЕЛҒАЗИНА,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың профессоры,
саяси ғылымдарының докторы

Бүгінгі таңда жас ұрпақты өз дәуірінің жауапты әрі отансүйгіш патриоты етіп тәрбиелеу әрбір қоғамның маңызды міндеті. Қазақстандық әрбір жастың бойында отаншылдық, іскерлік, жауапкершілік қасиеттерді қалыптастырмай және олардың ізгілікті, рухани өркендеуіне, сондай-ақ, өткен буынның әлеуметтік-мәдени тәжірибесін, әлемдік өркениеттің жетістіктерін игеруіне жол ашпай, нәтижелі патриоттық тәрбиені жүзеге асыру мүмкін емес. Себебі, тәуелсіз мемлекеттігіміздің тұрақтылығын сақтап, оны одан әрі көркейту жастардың маңызды міндеті болып табылатыны баршаға аян.

Осы тұрғыдан алғанда жас ұрпақтың бойына патриотизмді, азаматтық сана-сезімді дамыту – үнемі жіті назар аударуды қажет ететін елеулі тәрбиелік фактор. «Патриотизм» – дегеніміз грек тілінен аударғанда (patriotes – отандас, patrio – Отан, туған жер) отанға деген сүйіспеншілік деген мағынаны білдіреді. Патриотизм жас ұрпақтың өз еліне, өз мемлекетіне, кіші Отаны – туып-өскен жеріне деген сүйіспеншіліктен туады. Патриотизм – Отан үшін қызмет ету мен оны сыртқы жаулардан қорғауды білдіретін сезімдік қарым-қатынас болып табылады [1]. Бұл анықтаманың ақиқаттығы күмән тудырмайды.

Патриоттық тәрбие – жастармен жүріп жатқан қазіргі жұмыстардың басым бағыттарының бірі. Патриоттық тәрбие – бұл мінез-құлықтың моральдық-еріктік сипаты (шешім, ниет, мотивация) мен азаматтың бағытталған іс-әрекеттерінің (іс-әрекет пен мінез-құлық, дағдылар мен әдеттер), патриоттық сана-сезімнің (білім, көзқарас, пікірлер, баға, армандар) қалыптасуы [2]. Қазақстан қоғамында патриоттық тәрбие деген ұғым – Отанға деген, өзінің халқына деген махаббат, адалдық, азаматтық және қоғам игілігі үшін қызмет ету деген сияқты түсініктер ретінде қалыптасқан. Қазақстандық патриотизм – тәуелсіз Қазақстан Республикасымен бірге пайда болған саяси құбылыс. «Шынайы патриотизм – жалпы адамзаттық құндылықтардың маңыздысы болғандықтан, басқа халықтарға, ұлттар мен ұлыстарға сыйластықпен, адамгершілікпен қарауды көздейді. Қазақстан сияқты көпұлтты мемлекетте жекелеген этностар өкілдерінің ұлттық патриотизмі елде тұратын барлық халықтың ортақ патриотизмімен

тұтаса байып отырады» [3]. Осымен байланысты әрбір жас ұрпақтың бойында қазақстандық патриотизмге негізделген азаматтық психологияны орнықтыруда олар үшін мемлекеттік тілді, ұлттық мәдени мұраны, Қазақстан Республикасының мемлекеттік рәміздерін, оның тарихын зерделеу үшін барлық қажетті жағдайларды жасау қажеттігі айрықша.

Жастардың бойында ұлтжандылық сезімді орнықтыруды субъектілер жүзеге асыратыны белгілі. Патриоттық тәрбие субъектісі деп – әлеуметтену функциясын жүзеге асыратын жеке тұлға дамуының әлеуметтік кеңістік компоненттерін айтуға болады.

Патриоттық сана-сезімнің қалыптасуына макроорта (қоғамдық сана-бұқаралық ақпарат құралдары, әдебиет пен өнер) және микроорта (әлеуметтік топтар, отбасы және формальды емес кіші топтар, жастар ұйымдары және т.б.) зор ықпалын тигізеді. Бұл элементтер жүйесі қоғам азаматтарына мақсатты ықпал етуші құралдарды құрайды.

Жалпы субъект функцияларына төмендегілерді жатқызуға болады:

- жеке тұлғаның патриоттық сана-сезімін қалыптастыру;
- жас адамның әлеуметтік көпдеңгейлі тіршілік ету ортасындағы мәдени-құндылықтық тәжірибесін меңгеру;
- жеке тұлғаның шаруашылық-экономикалық тіршілік ету ортасындағы кәсіби-қайраткерлік дербестенуін дамыту;
- оның патриоттық сезімінің қалыптасуы мен олардың өнерпаздық түзетулерін қолдау;
- өз Отанын жасаушы мен қорғаушы сапасын меңгеру бойынша қайраткерлік әлеуметтік-бағдар мотивациясын қамтамасыз ету;
- азамат пен патриоттың рухани және физикалық кейпінің үндесуі [4].

Ең алдымен елімізде қазақстандық патриотизмнің ұлттық, рухани, адамгершілік, құқықтық, саяси негіздерін орнықтыру шарасы қолға алынса дұрыс болады. Мұндай ізгі істі жүзеге асыруда Қазақстан Республикасының азаматтарына патриоттық тәрбие берудің Мемлекеттік бағдарламасының төмендегідей мақсаттарына сүйену ерекше маңызды. Соның ішінде:

- азаматтардың мақсаты топтардың бойында байыпты азаматтық ынтымақтастық пен қатыстылық, этносаралық және тұлғааралық өзара түсіністік сезімін қалыптастыруға ықпал ететін ұйымдастырушылық алғышарттары мен шаралар жүйесін құру;
- тұтастай алғанда мемлекет пен қоғамның, жеке алғанда мемлекет пен оның азаматтарының өзара іс-қимылын, атап айтқанда қазақстандық патриотизмді, төзімділікті, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу жөнінде кешенді іс-шараларды өткізу кезінде қамтамасыз ету;
- өркениетті азаматтық және тұлғааралық қатынастардың қалыптасуына жағдайлар мен әлеуметтік алғышарттар жасау болып табылады [5].

Патриоттық сана-сезім қоғамдық сана-сезімнің барлық маңызды формаларымен бірге қабысып жатады. Ол қазіргі заманғы қоғамның, нақтырақ айтқанда, Қазақстан қоғамының идеологиясының аса маңызды элементі ретінде Отанды қорғауға және дамытуға бағытталған демократиялық негіздегі азаматтық-патриоттық идеялар болып табылады.

Патриотизм идеясы барлық уақытта қоғамның тек рухани өмірінде ғана емес, сонымен қатар оның барлық маңызды салаларында – идеологиясында, саяси

өмірінде, мәдениетінде, экономикасында және т.б. ерекше орын алады. Патриотизм көп халықтарда мемлекеттің бірлігінің, ұлылығының және құдіреттілігінің қажетті шарты ретіндегі ерліктің, қаһармандықтың, қайсарлықтың және күш-жігердің символы ретінде қарастырылады.

Патриотизмнің болмысы осы күнге дейін әртүрлі ойшылдардың еңбектерінде түрлі сипатта талқыланып келеді, ең алдымен ол рухани және нақты өмір тұрғысынан мазмұндалады. Еліміздің географиялық орналасуы мен ұлттық-этникалық ерекшелігіне орай жас жеткіншектерге халықтық дәстүрге негізделген бабалар рухына сай тәрбие жүйесін құру қажеттілігі қазақстандық білім саласының маңызды проблемаларының бірінен саналады. Бұл ретте ғалым Қ.Г. Ғабдуллина «патриотизм мәселесі халықтардың қалыптасуы мен жаңа мемлекеттердің құрылуы кезеңдерінде ерекше өзекті болады», – деп жазады. Оның пікірінше, бүгінде мемлекетаралық, аймақтық, планетарлық интеграция жағдайында, сонымен қатар, жаһандану мәселелеріне байланысты қазақстандық патриотизмнің өзекті мәселесі туындайды. «Қазақстандық патриотизм болуы үшін не қажет?» – деген сұраққа ғалым былай деп жауап береді:

- біріншіден, өз тарихын – Қазақстан халықтарының тарихын білу;
- екіншіден, өз тілін білу, тіл – бұл тарихтың кілті;
- үшіншіден, салт-дәстүрлерді білу;
- төртіншіден, өткен тарихтың ең жақсыларын сақтай отырып, оны көбейту;
- бесіншіден, ғалым ұлы Абайдың ақылды ойларын еске алады [6].

Осы орайда қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан отансүйгіштік тәлім дәстүрлерін, әдістері мен құралдарын жинақтап, оны бүгінгі жастар тұлғасын қалыптастыруда ұтымды қолдану – уақыт талабы. Сондықтан жас ұрпақты отансүйгіштікке баулуда баға жетпес құрал – батырлардың қаһармандық бейнесі және оның қазақ ауыз әдебиетінде, тарихында, көркем шығармаларда сомдалуы болып табылады десек еш қателеспейміз. Одан қазақ батырларының бойындағы елдік қасиеттердің жиынтығы да, азаматқа тән адамгершілік болмысы да, «сегіз қырлы, бір сырлылық» та, шешенге тән алымдылық та, данаға тән білгірлік те, биге тән көсемдік те, әулиеге тән көрегендік те табылады. Сөзіміз дәлелді болу үшін қазақ халқының өз елін шапқыншылықтан қорғауда ерлігі аңыз болып өлең-жырға қосылған Қобыланды, Алпамыс, Ер Тарғын, Ер Сайын, Ер Қосай, Қамбар, Ағыбай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Баян, Қарқабат, Сураншы, Саурық, Сырым, Исатай, Махамбет және т.б. сияқты батырлардың ерлігі мен олар жайындағы батырлар жырлары қазақтың елін, жерін, Отанын сүюінің негізі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда Ер Төстіктің қаһармандығын, Бекет атаның бойындағы әулиелігін, Исатай батырдың ел бастаған билігін, Сырым батырдың шешендігін, Б. Момышұлының батырлығын және т.б. ерекше атап көрсетуге болады.

1941–1945 жылдардағы екінші дүниежүзілік соғысқа 1 миллион 200 мың қазақстандықтар қатысып, соның жартысынан көбі елге ормалды. Олар ел мүддесі үшін мерт болды. Бұл соғыста 500-дей қазақстандықтар Кеңестер Одағының батыры атағын иеленді. Батырлар санынан Қазақстан Кеңестер Одағындағы халықтар арасында үшінші орында. Солардың ішінде Т. Бигелдинов, И. Павлов, С. Луганский, Л. Бедалар Кеңестер Одағының батыры атағын екі рет алды. Ал, қазақстандық партизандар – Г. Омаров, С. Төлешов, Қ. Қайсенов, Ә. Шәріпов, М. Мұқановтар жау тылында жүріп ерліктің озық үлгісін танытты.

Шығыстың қос шынары – Кеңестер Одағының батырлары Ө. Молдағұлова мен М. Мәметовалардың ерліктері де қазақтың елін, жерін, Отанын сүюінің негізі екені айқын.

Сондай-ақ, Мәскеу түбіндегі Волокалам тас жолы бойында ерлікпен соғысқан генерал В. Панфилов басқарған дивизияның, оның ішінде 28 батырлардың ерлік тарихы ерекше ел аузында аңызға айналды. Қазақтың қайсар ұлы – Б. Момышұлы екінші дүниежүзілік соғыс кезінде атақты генерал И. Панфиловтың сегізінші гвардиялық дивизиясында рота, батальон, полк, кейін дивизия командирі қызметін атқарып, неміс-фашист басқыншыларына соққы беріп, батальонды бірнеше мәрте жау қоршауынан алып шыққаны мәлім. Тап осы сұрапыл соғыс жылдарында ол өзінің асқан ерлігімен, соғыс өнерінің қыр-сырын меңгерген білікті жауынгерлік қасиетімен ерекшеленіп, оның атақ-даңқы аңызға айналды. Жиырма жылдық өмірін әскер қатарында өткізген батыр, өмірінің соңына дейін әскери-патриоттық тақырыптарда шығармалар жазып, жас ұрпақ өкілдерін отаншылдыққа, патриоттық сезімге үндеді.

Қазақ халқының батыр ұлы Бауыржан Момышұлының өнегелі өмірі мен шығармашылығы бір төбе. Жазушының көптеген еңбектерінің ішінен «Соғыс психологиясы» атты шығармасын ерекше атап өтеміз. Өйткені, мұнда Б. Момышұлы «патриотизм – Отанға деген сүйіспеншілік. Жеке адамның аман-саулығы, қоғамдық, мемлекеттік қауіпсіздікке тікелей байланыстылығын, өзінің мемлекетке тәуелді екенін сезіну, мемлекетті нығайту дегеніміз жеке адамды күшейту екенін мойындау; қысқасын айтқанда, патриотизм дегеніміз мемлекет деген ұғымды оны жеке адамның барлық жағынан өткені мен бүгінгі күнімен және болашағымен қарым-қатынасын біріктіреді», – деп патриотизм хақындағы өрелі пікірін тұжырымдап көрсеткен.

Сонымен қатар, қаһарман жазушы «ұлттық патриотизм», «қазақстандық патриотизм» ұғымдарына философиялық анықтама беріп, «ұлттық патриотизм – бұл ұлттың ішіндегі жеке адамның асыл белгісі мен қасиеті – өз халқына деген сүйіспеншілігі, өз халқымен қан жағынан да және шыққан тегі, территориясы, тілі, тұрмыс-тіршілігі, мінез-құлқы, психологиялық және этнографиялық ерекшеліктері, қалыптасқан тарихи дәстүрлері жағынан да әбден айқын, әрі дербес басқа қасиеттері және ерекшеліктерімен де байланысты», – деген пайымдама жасаған. Осы орайда Б. Момышұлы көрсеткен рухани ерекшеліктерді сақтау ұлттық патриотизмнің критерийі болып табылады. Жаңа қалыптасып келе жатқан жас мемлекетіміздің болашағы – жас азаматтарын патриотизмге тәрбиелеуде, міне, осылар оның негізгі ұғымдарын құрауы керек. Айта кететін маңызды жайт, Б. Момышұлы айтып отырған белгілердің саяси негізі жастардың патриоттық сана-сезімін қалыптастырудың, патриоттық іс-әрекетін ұйымдастырудың, олардың мінез-құлқына патриоттық сипат берудің және отандық оқу-ағарту мен саяси тәрбие ісінің өзегі болуы керек.

Ал, Бауыржан Момышұлының қаһармандық ерлік істері мен төл еңбектері, ол жөнінде жазылған естеліктер кейінгі ұрпаққа, өз еліне деген сүйіспеншілік пен махаббатың, ерлік пен елдіктің үлгісі болып қала береді.

Тамыры терең патриоттық тәрбиенің көзі ұлттық тарихымызда осылай жалғасып кете береді. Осылайша, «Туған халқымыздың өткен тарихына көз жіберсек, отансүйгіштіктің керемет үлгілерін көреміз. Бүгінгі күні егемен ел болып, тәуелсіз мемлекет болып отыруымыздың өзі ата-бабаларымыздың

теңдесі жоқ ерлігінің арқасы екендігі даусыз жайт. Тарихи мәліметтерден көз жеткізгеніміздей, жоңғар шапқыншылығы кезі мен одан бертіндегі ұлт-азаттық көтерілісін алып қарасақ, ондағы батырлардың ешқайсысы бүгінгі күнгідей жүйелі патриоттық тәрбиелеудің тезіне салынбаған. Бірақ елін, жерін, Отанын қорғауда жанын, тәнін аяп, қарап қалмаған. Осындай көптеген тарихи тәжірибелер әр адамның бойында отансүйгіштік сезімнің қалыптасуындағы сол кездегі отбасындағы тағылымы терең тәрбиенің ықпалының үстем болғанына дәлел болып табылады» [7].

Қазіргі таңда еліміздің саяси-идеологиялық, мәдени тұрғыдан жаңаруына сәйкес жастардың бойында қазақстандық патриотизмді жетілдіру қоғамды нығайту жолындағы шешуші факторлардың бірі. Сондықтан, жас ұрпаққа отансүйгіштік тәрбие беру еліміздің стратегиялық бағдарламасының басым бағыты екендігі күмәнсіз жайт. Осы орайда мемлекеттік органдар мен қоғамдық-саяси ұйымдар, оқу орындары, яғни, мемлекеттің барлық азаматтары патриоттық сана-сезімді орнықтыруға өз үлесін қосуы тиіс. Міне, сонда ғана қазақстандық қоғамдағы әрбір жас адамның бойында өз мемлекетіне деген мақтаныш сезімі, патриоттық көзқарасы мен наным қалыптасатыны анық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Политология. Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – С.147.
2. Абдрашитова Т.А., Оспанова Я.Н. Азаматтардың озық тәрбиесі бойынша озық тәжірибе. Әдістемелік құрал. – Астана: Агробаспа ЖСШ, 2009. – 16 б.
3. Меңлібаев Қ.Н. Патриотизм және ұлтаралық қатынас мәдениеті // Саясат. – №1. – 2001. – 33 б.
4. <http://www.edu.gov.kz>
5. Егемен Қазақстан. – 13 қазан 2006. – №250 (24503).
6. Габдуллина К. Историко-социологический подход к казахстанскому патриотизму // Казахстанский патриотизм: проблемы становления: Материалы научно-практической конференции. – Алматы: КИСИ, 1997. – С.45–48.
7. Әуелғазина Т.Қ. Патриоттық тәрбие – Қазақстан Республикасының жастар саясатының негізгі бағыты // «Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Жаңа он жылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауының басымдықтары мен негізгі бағыттарын жүзеге асыру» тақырыбында Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары, 29 сәуір, 2010 ж. – Алматы: Абай ат. ҚазҰПУ, 2010. – 519–524 бб.

Адами құндылық және Тәуелсіз Қазақстанның көші-қон саясаты хаһында

Құндызай ЕРІМБЕТОВА,
Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институты директорының орынбасары,
тарих ғылымдарының кандидаты

Адам құндылығы оның құқы мен еркі сақталғанда ғана өміршең. Сондықтан да Қазақстанда Конституция бойынша өмір сүру қажеттілік қана емес, азаматтық міндет. Бұл ерікті адамдардың артқышылығы. Қазіргі кезең Қазақстан мемлекеттігінің негізін салушы және Негізгі заңды құрушы, ұлт көшбасшысы: «...Өз құқықтарының құнын білетін және дәл осындай басқалардың да құндылығын мойындайтын адамдар болған жағдайда ғана біз бөлек емес, қазақстандық халықпыз, жәй тұрғындар емес – қоғам, азаматтық қоғамбыз. Бізді біріктіретін географиялық кеңістік емес, ел», екендігін халыққа жауапкершілікпен мәлімдеген еді [1].

Тіршілікте кездейсоқ ешнәрсенің болмайтыны сияқты тарихи бір кезеңнен екінші кезеңге өткенде қалайда тарихи шешімдер қабылдануға жағдайлар туылады. КСРО-ның құлауымен қоғамдағы қалыптасқан әлеуметтік және саяси өмірдегі дағдарысты жағдайда еліміздің алдында кеңестік жүйеден жаңа либералдық тәртіпке жеңіл өтуді қамтамасыз ететіндей мемлекеттің жоғарғы саяси құжатын қабылдау туралы мәселе тұрды. Жас буыны бекімеген мемлекетке мемлекеттіліктің нақты нысанын, оның құқықтық жүйесін, басқару формаларын, мемлекеттік үкіметті ұйымдастыру қажет болды. Мұның барлығы да мықты конституциялық негізге сүйенуі қажет болды.

Сөйтіп, 1995 жылғы Конституцияға дейін Қазақ ССР-нің мемлекеттік егемендігі Декларациясы, сонан соң «кіші конституция аталынып» кеткен «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» Конституциялық заң және 1993 жылы тұңғыш Конституция қабылданды.

Қазақстан халқының мүддесіне сай жаңа конституциялық жүйе құру қажеттілігі 1990-жылдардың басында-ақ пісіп жетілген еді. Конституциялық құрылымды нығайту және мемлекеттік үкіметті жетілдіру мақсатында 1990 жылы 24 сәуірдегі Қазақ ССР Заңымен Қазақ ССР Президенті лауазымы бекітілді, дәл сол күні Жоғарғы Кеңес еліміздің Президенті ретінде Н.Ә. Назарбаевты сайлады. Дағдарысты жағдайда ел Президенті лауазымының бекітілуі конституциялық қайта құрулардың бастамасы болған-ды және республиканың қазіргі ағымдағы Конституциясы жаңа тұжырымдамалық анықтамалармен бекіді. Осы тұста Конституция жобасына қатысқан жұмысшы тобының еңбегі бір төбе, Елбасының

осы мәселе төңірегінде 25 елдің конституциясын қарастырып саралауының өзі жұмысшы тобының әрбір мүшесінің халық алдындағы жауапкершілігін білдірсе керек. Ата заңымыздың негізіне келісім идеясы алынған.

Конституция адамдардың еркін дамуын қорғау мақсатында адамзат құндылығының негізіне, яғни адамдар, қоғам мен мемлекет арасындағы келісімге негізделген. Ол адамның қолындағы және іс-қимылға басшылыққа қажетті құрал және онда ең бастысы адам, оның өмірі, құқы және еркіндігі басшылыққа алынып Қазақстанның ұлттық идеясы нақты ескерілген. Жиырма жылдық тәжірибеде халықтар бірлігі – тұрақтылық пен келісімнің тұтқасы, мемлекеттік биліктің көзі – халықтың өзі екендігі нақты айқындалды.

Тәуелсіздік жылдары экономика мен мемлекетіміздің берік ірге тасы қаланып түбегейлі жаңа кезеңге батыл қадам басудамыз. Ішкі тұрақтылыққа, дамудың әлеуметтік іргесінің беріктігіне қол жеткізіп, өңірдегі ең еңселі елге айналдық. Қазақстан халықаралық қауымдастықтың өңірдегі геосаяси тұрақтылық пен халықаралық қауіпсіздікті қамтамсыз ету жөніндегі міндеттерді мүлтіксіз атқаратын толық құқылы әрі жауапты мүшесінің тұғырына көтерілді [2].

Осындай түрлі іс-қимылдардың бірі көші-қон мәселесі. Қазақстан Республикасының көші-қон саясаты – Қазақстанның мемлекеттік саясатының стратегиялық бағыттарының бірі. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдары көші-қон легі көлемінің ұлғаюына байланысты елдің этнодемографиялық жағдайы, тұрғындардың этникалық құрамы өзгеріске ұшырады. 1991–1996 жж. аралығында алыс және таяу шетелдерден бекітілген квотаға сәйкес 35366 отбасы немесе 154941 адам көшіп келді, оның ішінде жартысынан көбін әйелдер саны құрады. 1996 жылғы қоныстанған 17026 адамның ішінде әйелдер саны – 8760 адамды құрады. Оның ішінде 7769 әйел ТМД елдерінен келсе, 991-і алыс шетелдерден (Моңғолия, Иран, Түркия) келгендер.

Отбасымен келген әйелдер негізінен ауылдық жерлерге орналастырылды, 1996 жылы 3803 әйел қалалық жерлерге, ал 4957 адам ауылдық жерлерге орналастырылды. Еңбекке қабілетті оралман-әйелдер денсаулық сақтау, білім беру ұйымдарына, мал шаруашылығы, сауда мекемелеріне жұмысқа орналастырылды.

Оралман-әйелдерді жұмысқа орналастыру динамикасы [3].

жылдар	Еңбекке қабілетті әйелдер	Оның ішінде жұмысқа орналасқаны	%
1993	6354	3480	55
1994	4988	2422	48,5
1995	3693	1765	47,8
1996	4572	1446	31,6

Отанына оралғандардың ішінде түрлі саладағы мамандар: мұғалімдер, дәрігерлер, ғалымдар, өнер шеберлері, шеберлер, мал және ауыл шаруашылық мамандары т.б. Сындарлы екі онжылдықта қазақ көшінің де тарихи кезеңінің отандық тарихтағы орны ерекше. Оған байланысты туындаған мәселелер де (төлқұжат, виза, орналастыру, бейімделу т.б.) жеткілікті болды, әлі де отандастардың талап-тілегі қарастырылуда. Сонымен қатар елді индустриалды-үдемелі дамытуға бағытталған жобаларға байланысты да көші-қонның сипаты түрлі бағытта жүруіне әсері тиіп отыр.

Халықтың көші-қоны, адам [4].

жылдар	кеткендер	келгендер	теріс сальдо
1993	333375	111274	-222101
1994	480839	70452	-410378
1995	309632	71137	-238495
1996	229412	53874	-175538
1997	299455	38067	-261388
1998	243663	40624	-203039
1999	165457	37102	-128355
2000	156816	33621	-123195

1991–2001 жылдар аралығында өзге ұлттардың тарихи отанына жаппай көшуі тұрғындар санының азаюына әкелгенмен, 1999 жылдан бастап сыртқы көші-қон үрдісі бәсеңдеді және табиғи өсімнің нәтижесінде 2002–2004 жж. республика тұрғындарының саны (алғаш рет соңғы 13 жылда) 1,5% өсті. Тұрғындардың 15–29 жас аралығындағы жастар мен жұмысқа қабілетті бөлігі басқа топпен салыстырғанда өсім берді. Соңғы жылдары Қазақстан еңбек көші-қоны шығатын елдер тобынан шетелдік жұмыс күшін белсенді қабылдайтын ел қатарына көшті. Негізгі себеп 2000 жылдан бастап Қазақстан экономикасының өсуі және соған байланысты жұмыс орны санының көбеюі, тұрғындардың жалақы көлемі мен табысының өсуі [5]. Осы тұста салыстырмалы мысал ретінде Тәжік елін келтірсек. Олардың 1,5 миллионнан астам азаматы өзге елде жұмыс атқарып, ел бюджетінің үштен екісі сырттан еңбек етіп жүргендер есебінен толығады, Тәжікстандық азаматтардың 8 пайызы Қазақстан, Қырғызстан, Украина, Өзбекстан елдерінде еңбек етсе, 92 пайызы күнкөріс қамымен Ресейді жағалайды екен [6]. Ал біздің елімізде дер кезінде мемлекетіміздің әлеуметтік сипаттағы конституциялық қағидасы ең қиын жаһандық дағдарыстың салдарымен күресі кезеңінде көрініс тауып, адамдарға көмек қолы созылды. 2009 жылдың өзінде дағдарысқа қарсы бағдарлама аясында 400 жаңа жұмыс орнымен қамтылса, 2010 жылы 200 мыңға өсті. Тұрғындардың табыс көлемі 2010 жылы 1996 жылмен салыстырғанда 14 есеге өсті. Үкімет тарапынан жүргізілген көші-қон саясатының да нәтижелі қорытындылары көріне бастады.

1999 жылы сыртқы көші-қон сальдосы – 123627 адамды құраса, 2008 жылы эмиграциялық ағым көлемі төмендеп, сыртқы көші-қон сальдосы 1117 адамды құрады. 1992–2004 жж. сыртқы көші-қон нәтижесінде 2077,9 мың адам республикадан тыс жерлерге көшті, есеп бойынша оның 62,7% орыстар, 30,1% немістер үлесіне тиді.

Этнос бойынша сыртқы көші-қон көрсеткіштеріне жасалған талдау 2008 жылы Қазақстанға көшіп келген қазақтар саны – 35 081 адам, 1999 жылмен салыстырғанда (10 909 адам) 3,2 есе артық, ал осы аралықтағы республикадағы басым этностардың бірі орыстардың келуі керісінше, 3,2 есе (иммигранттар саны 1999 ж. – 20 076 адамды құраса, 2008 ж. – 6268 адамға кеміді) азайғанын көрсетті және жалпы иммигранттардың ішіндегі қазақтардың үлес салмағы 2,9 есе өсіп, 75,6% құраса, ал орыстардың үлесі 3, есеге қысқарып, 13,5% құрады. Басқа этностар иммиграциясының көлемі де азайды, тек ұйғырлардың саны 1,2 есеге (1999 ж. – 95 адам, 2008ж. – 111 адамға) өскенмен, үлес салмағы (0,2%)

өзгерген жоқ. Ал этностардың эмиграция үрдісіне қатысы азая бастады, тіпті нәтижесінде 1999 жылмен салыстырғанда 2008 жылы сыртқы көші-қон сальдосында үлес салмағы басым қазақтар (32 800 адам) болды, 12,4 есеге ұлғайса, орыстардың үлес салмағы 2,8 есеге, немістер 12 есеге, татарлар 4,7 есе, украиндар 4,2 есеге қысқарды [7]. Иммиграциялық ағымның өсуіне мемлекеттік саясат – отандастарымыздың оралуына жағдай жасалуының да әсері болды. 1999–2005 жж. аралығында Өзбекістан мен Қытайдан қазақ-иммигранттардың санының өсімі болды. Дегенмен Қазақстанның индустриалды-үдемелі дамуына байланысты жұмысшы күшінің ғана емес, барлық саладағы мамандардың жан-жақты біліктілігін арттыру, бәсекеге қабілетті мамандар деңгейін үнемі арттырып отыру алда тұрған стратегиялық міндеттердің негізі деуге болады.

Әсіресе еңбек көші-қонын реттеу кезінде ішкі еңбек нарқын қорғауға басым мән берілгені абзал. Қазақстан Республикасы аймағына заңды түрде жіберілген көшіп келушілерді еңбек нарқындағы жағдайға байланысты көшіріп жіберуге жол берілмейді. Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдардың еңбек қызметі еңбек көші-қоны ретінде қаралмайды. Бүгінде елімізде 300 мыңнан 1 миллионға дейін сырттан келген еңбектенуші мигранттар жұмыс істейді. Олар 2015 жылға қарай 1,8 миллионға жетпек деген болжам бар. Экономика нығайған сайын жұмыс күшінің де молаятынын, әсіресе, сырттан келер еңбектенуші мигранттар санының ұлғая түсетіндігін ескерсек, бұл салада бірізділенген жұмыс, заңмен жүйеленген талаптың әлі де күшеюі керек. Күн көру үшін шекара асуға мұқтаж еңбекші мигранттардың азаймасы белгілі.

Кейбір сарапшылар мен пікір білдірушілер 1990-жылдардан бастап республикадағы көші-қон, отандастардың келуімен халық санының көбеюі көшіп кеткен орыс, украин, неміс т.б. этностардың орнын жабатындай нақты нәтижелі әсері болған жоқтығын айтып келді, әлі айтуда. Олар әсіресе көшіп келушілердің біліктілігі мен мамандану дәрежесінің төмендігіне, «ұлттық идеяны насихаттау «отаршылдыққа дейінгі» (дәстүрлік) этномәдени деңгейде қалып қойды», «орыстардың эмиграциясы тоқтамаса оған үкімет жауапты болады» (А. Лобанов «Казахстан: современные миграционные процессы в контексте экономики и политики») т.б. алға тартып келді. Осы тұста 2004 жылы А. Алексеенконың «Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект» мақаласында: «... Казахи, в массе своей проживавшие в сельской местности, в значительной мере оставались в стороне от доминантных общественно-политических процессов. В 1990-е годы радикальных сдвигов в этом отношении не произошло, суверенные этнокультурные декларации изменили ситуацию не слишком сильно, пропаганда национальной идеи замыкалась в основном в «доколониальных» (традиционных) этнокультурных рамках и постепенно теряла аудиторию» т.б. пікірлерімен қоса А. Тажутовтың «Монолог у точки возврата. В Казахстане утверждается феодальные общественные отношения» (Мегополис, 2002 ж., 9 қыркүйегінде жарияланған) мақаласынан үзіндіні арқау етеді: «... когда массив русскоязычных растает, исчезнет тот цивилизационный европейский «стержень», вокруг которого объединялись народы РК, в том числе и казахи. Следствием может быть возрождение феодальных отношений; «Привнесенная россиянами и основанная на европейских духовных ценностях система управления и организации общественной жизни с обретением Казахстаном государственной независимости стала отступать, уступая место

другой. В ее основе – казахские этнопсихологические стереотипы феодальных времен.... Исчезновение прежнего «стержня» может вызвать и раскол казахского общества на возводимые к «доколониальному» времени родоплеменные группы», т.б. көші-қонға байланысты сараптамалық қорытындыдан бастап жәй пікір білдірушілердің тұжырымдары бір жақты болған жоқ. Ол заңды да. Бірақ өкініштісі, сарапшылардың тәуелсіздіктің алғашқы таңынан бастап Елбасының қадамы тұрақтылық пен келісімнің тұтқасы – жаңа мемлекеттің құндылығы халықтар бірлігі болатындай Конституция негізін жасауда тер төккенін, оның нақты жобасы 1995 жылы бекітіліп, халықты – мемлекеттік үкіметтің қайнар бұлағы дәрежесіне заңды түрде көтергенін ескермеуінде. Елдің қоғамдық-саяси үрдістерінің басында, экономикалық, саяси, мәдени дағдарыстарға да төтеп берген негізінен ауыл тұрғындары болғандығын көрмеуінде.

Мемлекеттік құқықтық құжаттардың – жарғылар, қаулылардың, заңдардың дер кезінде бекітілуімен [8] нақты іс-қимылдар жүргізіліп, заңсыздықтарға жол берілген жоқ. Әрине кемшіл тұстары ескертулер мен өзгерістер арқылы толықтырылып отырды. Бұл жерде бүйректен сыйрақ шығарудың қажеттілігі шамалы. Ел тірексіз қалды дегенге кім сенеді. Елдің тірегі – Заң. 1997 жылы «Халықтың көші-қоны туралы» Заңында [9]: «Осы заң халықтың көші-қоны саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді, көші-қон процестерінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік негіздерін, сондай-ақ өзінің тарихи Отанына қайтып оралатын адамдар мен отбасылар үшін жаңа жерде қажетті тіршілік жағдайларын жасауды белгілейтіндігі» туралы нақты (жоғарыда сараптама жасаған мақалалар авторлары бұл құқықтық құжаттардан мүлдем хабарсыз немесе түсінгісі келмегені байқалады) құқықтық ережелер бекітілген. Онда көші-қонды реттеудің негізгі қағидалары, еңбек көші-қоны, реэмиграция, көшіп келу түрлері, эмиграция, көші-қон процестерін басқару жеке-жеке қарастырылған. Әрине өткен онжылдықтардың тарихи сабағы да бұл Заң төңірегінде көптеген пікірлер сараланып қазіргі таңда сапалы өзгерістер енгізу жұмыстары жүргізілуде.

Қазір түрлі ұлттар мен ұлыстардың келісіммен өмір сүру өз өміршеңдігін көрсетіп отыр. Елдегі ұлттар достастығының діңгегі, салиқалы және салтанатты тұрмыстың, саяси бірліктің ұйытқысы сөзсіз – қазақ халқы.

Қазақстан қоғамының демократиялық деңгейінің өсуі елімізде 2600 бұқаралық ақпарат құралдары, 18 мың үкіметтік емес ұйымдардың жемісті еңбек етуінен көрінеді. Мемлекеттің қаржыландыруымен газет, журналдар 11 тілде шығарылып, алты тілде театр көріністері көрсетіледі.

Елбасының бастамасымен және оның әлемде жоқ тәжірибені жүзеге асыруда қажыр-қайрат жұмсауының арқасында көпұлтты халыққа, оның тілдік, діни және мәдени қажеттіліктеріне қамқорлық жасалып отыр. Ендеше еліміздің көші-қон саясаты Тұжырымдамасына сәйкес [10], Қазақстан Республикасындағы көші-қон үрдістерін басқаруды жетілдіру мен жаңа сапалы бағыттарын дамыту мақсатында адам құқы бұзылмайтындай нақты іс-қимылдар мен шаралар ұйымдастырылып қана қоймай, келеңсіз жағдайларға жол бермеу тетіктері жасалынууда.

Осыған орай стратегиялық мақсаттарда қолға алынуға тиісті түйіткіл тұстарымыз да бар. Мәселен, қазіргі кезеңнің көші-қон т.б. мәселелеріне байланысты отандық мемлекеттік тілде ақпарат беретін «Сараптамалық-талдау

орталығы» ашылса (басқа тілге аудару қиыншылық тудырмауы тиіс) ата-салт дәстүріне негізделген концептуальды ой-тұжырымдарға көптеген сарапшылар құрметпен қарары анық, әрі «өзінді – өзін сыйла, жат бойыңнан түңілсін» дегендей мемлекеттік ғылыми тұжырым жасаушы сарапшылар біліктілігі артып қана қоймай, халықаралық ғылыми-тәжірибелік шараларға қатысуға жол ашылар еді.

Қорытындылай келе, тәуелсіздік жылдарында қазіргі кезеңгі заманауи өзгерістермен жаңа мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы нәтижесінде 140 этнос пен 46 діни қоғамның тату-тәтті өмір сүруі, экономикалық-саяси дағдарыстардың алдын алу шараларының сауатты жүргізілуі, қазақтың әлем жұртшылығы алдында жүзінің жарқын болуы – халық белсенділігі мен олардың талабының жемісі. Ата заңдағы адам құқының қорғалуы қисынсыз іс-қимылдар мен халық арасындағы берекесіздіктің өріс алмауына негіз бола білді, соңғы 20 жылда кейбір сарапшылардың қисынсыз қорытындыларының жүйесіздігі мен үстірттігі дәлелденді. Тәуелсіз мемлекеттің көші-қон саясаты да демократиялық халықаралық қағидаларға негізделуімен ерекшеленді, ал оны жетілдіру болашақтың талабы болуына байланысты өзгерістер мен толықтырулар енгізілген «Көші-қон туралы» Заңның бекітілуі күтілуде. Ел тәуелсіздік тұғырын нығайтуға үлес қоса алды. Иә, халықтың рухы – салиқалы саясатты жүзеге асырудың негізі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.А. Идея нации в букве закона // Казахстанская правда. – 28 августа 2010 г.
2. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – А., 2007. – 6 б.
3. ҚР МАК ҰМ 63-қор, 1-тізбе, 23-іс, 46 б.
4. ҚР МАК ҰМ 53-қор, 1-тізбе, 90-іс, 4–5 бб.
5. Национальный доклад Республики Казахстан в рамках Универсального периодического обзора по правам человека на 2010 г. // Права мигрантов и беженцев, гл. 5, п. 78.
6. Әлімбекова С. Еңбекші мигранттарға сауат аштыру қажет // Айқын. – 18 мамыр 2011 ж. – №87.
7. Калабаева А.Н. Миграция населения // Факторы внешнего влияния на межэтнические отношения в Республике Казахстан. – Алматы., 2010. – С 47–48.
8. 1. 1995 жылғы 1 наурыздағы № 2006 ҚР Президентінің «Қазақстан халқы Ассамблеясын құру туралы» Жарғысы; 1995 жылғы 30 тамыздағы Қазақстан Республикасы Конституциясы; 2000 жылғы 5 қыркүйектегі № 1346 ҚР Үкіметінің «Қазақстан Республикасы көші-қон саясаты Тұжырымдамасы» қаулысы; 2001 жылғы 29 қазанында бекітілген № 1371 ҚР Үкіметінің «2001–2010жж. арналған Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының салалық Бағдарламасы» қаулысы; 2003 жылдың 10 шілдесінде бекітілген № 1149 ҚР Президентінің «2004–2010жж. арналған Қазақстан Республикасының ауылдық жерлерін дамыту мемлекеттік Бағдарламасы» Жарғысы; 2006 жылы 28 тамызында бекітілген № 167 Қазақстан Республикасы Президентінің «2015 жылға дейінгі Қазақстан Республикасының территориялық даму стратегиясы» Жарғысы; 2008 жылдың 2 желтоқсанында бекітілген № 1126 ҚР Үкіметінің «2009–2011жж. арналған «Нұрлы көш» Мемлекеттік

- бағдарламасы» қаулысы ; 2009 жылдың 28 қарашасында бекітілген № 1138 ҚР Үкіметінің «Қазақстан Республикасы тұрғындарының 2009 жылғы ұлттық санағы туралы» қаулысы.
9. 2007 жылдың 3 желтоқсанында бекітілген № 204-1 «Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасы Заңы.
 10. Қазақстан Республикасы Президентінің 2007 жылдың 28 тамызында бекітілген «2007–2015 жж. арналған Қазақстан Республикасы көші-қон саясатының Тұжырымдамасы» Жарғысы.

Қазақстанның діни кеңістігіндегі исламдық ағымдар мен ілімдер: мәселелері және шешу жолдары

Мейрам ИМАНБАЕВ,
ҚР Дін істері агенттігінің
Мәдениеттер мен діндердің халықаралық
орталығының бөлім бастығы,
саяси ғылымдарының кандидаты

Бүгінгі күнде елімізде ислам діні өзінің қайта өрлеу дәуірін басынан өткеруде. Мәселен, 1991 жылы еліміздегі мұсылман мешіттерінің саны 68 ғана болса, биылғы жылдың мәліметі бойынша исламдық діни бірлестіктердің саны 2750-ден, ал мешіттердің саны 2410-нан асты.

Алайда, бұл жерде қазіргі әлемде, оның ішінде ТМД елдерінде ислам дінінің радикалдық бағыттарының жедел қанат жайып келе жатқандығын ескеру керек. Осының көрінісі тәрізді, еліміздегі ислам қауымының ішінде де дәстүршілер мен жаңа ағымдарды ұстанушылар арасында теке-тірестер орын ала бастауда. Әрине, бұл процесс әлі де болса екі тараптың баспасөз бетіндегі пікірталастары шеңберінен шығып кете қоймаса да, көрші елдердегі дәстүрлі ислам мен исламның жаңа ағымдары мен ілімдерін ұстанушылар арасындағы пікірталастар бүгінгі күнде біршама ашық қақтығыстарға ұласып отырғандығын ескерер болсақ, бұл мәселеге жіті назар аударылуы тиіс. Сондықтан еліміздегі діни ахуал төңірегіндегі тақырыптар мен пікірлердің өзекті мәселесіне айналған исламдық жаңа ағымдардың іс-қызметіне ой жіберу арқылы қоғамдағы діни ахуалды бағамдап көрудің өзектілігі айқын.

Елімізде соңғы онжылдықта халқымыздың сан ғасырлардан бері ұстанып келе жатқан дәстүрлі ислам дінінен басқа көптеген исламдық ағымдар мен ілімдер белсенді түрде бой көрсете бастады. Олардың кейбіреулері қазіргі күнде қоғамдық алаңнан кетті десе де болады, ал кейбіреулері керісінше енді күш алып келе жатыр. Олардың арасында таблиғшыларды, накшбандишілерді, «Яс-сауи» ілімін жандандырушы сопы-зікіршілерді, салафиларды айтуға болады. Осы аталған ағымдар мен ілімдер қарапайым тұрғыда несімен ерекшеленеді:

1. Таблиғшылар немесе «Таблиғи-Джамаат» ұйымы. Бұлардың орталығы Пәкістанда, ал Орталық Азия аймағындағы ірі орталығы Қырғызстанда орын тепкен. Ұстанымдары – ислам мемлекетін құру. Сырт қарағанда мүдделерінің

ауқымдылығына қарамастан, қандай да бір нақты әлеуметтік-саяси күшке және әлеуетке ие емес. Негізгі ерекшеліктері – ислам дінін халық арасында кеңінен насихаттау мақсатын ұстанады. Осы мақсатта жанұя және туған-туысқан мен жора-жолдастары ортасынан қашықтап, дәруіштік өмір сүру образын ұстанады. Бұл олардың шыққан ортасымен, яғни пәкістан және үнді халықтарының мәдениетінде тамырын тереңнен алатын аскетизмнің ежелден ерекше орын алатындығымен түсіндіріле алады. 2005–2006 жылға дейін еліміздің аумағында біршама белсенділік көрсеткенімен, қазіргі күнде бұл ұйым қоғамдық сахнадан түсті десе де болады. Өйткені, Қазақстан тұрғындарының бүгінгі саяси мәдениеті діни қағидалардың үстемділігіне негізделген өмір сүру образын үстем құндылық ретінде қабылдай қоймайтындығы анық.

2. Накшбандишілер деп аталатын ислам дініндегі орта ғасырда пайда болған сопылық ағым, тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытты қайта жандана бастады. Бастауын орта ғасырдағы бірқатар мұсылман аймақтарында кең таралған ұйымнан алатын қазіргі нақшбандишілердің аймақтағы орталығы кешеге дейін Өзбекстанда орналасты. Дегенмен қазіргі өзбек билігінің осы ұйымның бірқатар белсенді мүшелеріне қатысты туындаған сауалдарынан кейін, ұйымның жүйелі құрылымы бұзылды деуге болады. Елімізде негізінен оңтүстікте және батыста, оның ішінде Маңғыстауда, біршама төбе көрсетті. Ұстанымдары локальды сипатқа ие. Бұл ағымның ұстанушыларына тән белгілер:

- ұстаз бен шәкірттер арасында (пір және мүридтер) қатаң иерархиялық қатынас тән. Яғни, мүридтер өз пірлерін немесе тақсырларын тым жоғары бағалап, оған белгілі бір жоғары қасиеттерді таңады және соның назарына ілігуді жоғары жетістік ретінде көреді.

- жоғарыда айтқан қатаң иерархиялық сипаттағы қатынастарға сәйкес, пір-тақсырдың айтқаны мүридтер үшін заң ретінде бағаланады. Мәселен, осы ағымға ілесіп кеткен жастарымыздың пір-тақсырларының бұйрығымен Өзбекстанда жекелеген адамдардың қолында малай ретінде жұмыстар істегені туралы мәліметтер бар.

Аталған сопылық ағым дәстүрлі түрде Орталық Азияның отырықшы халықтары арасында кең тарағандықтан, олардың қазіргі күндегі аймақтағы жұмыстарында өзбек және тәжік ұлтының өкілдерінің үстемдігі анық көзге түседі. Демек, нақшбандишілер қандай да түрде болмасын сол ұлттардың мүддесін басшылыққа алатын болғандықтан аталған ағымның ұлтымыздың рухани өміріне дендей енуіне қырағылық танытқанымыз абзал. Осы орайда, нақшбанди тариқатының бүгінгі күндегі белді ұстаздарының бірқатары Оңтүстік Қазақстан өңірінде тұратындығын ескерер болсақ, осы өңірдің нақшбанди тариқатының негізгі орталығына айналу мүмкіндігі сақталып қала берері анық.

3. «Яссауи» ілімін жандандыру мақсатын көздеген сопы-зікіршілер ілімін ұстанушылар ел аумағында 2000-жылдардан бастап көрініп, өздерінің «Сенім. Білім. Өмір» қоғамдық бірлестігін құрудағы белсенді және жүйелі жұмыстарымен көзге түсті. Олардың іс-қызметіне қысқа түрде мынадай сипат беруге болады:

- Аталған бірлестіктің қоғамды есірткі мен маскүнемдік тәрізді әлеуметтік теріс әдеттерден арылту мақсатын көздеп жүргізген жұмыстары мен әдістері қоғамдық деңгейде үлкен айқай-шу мен пікірталастарға орын берді. Әрине, нашақорлық пен маскүнемдіктің қатерлі дерт екендігі анық. Де-

генмен, ол бағыттағы оңалту жұмыстарын мемлекеттік органдармен және емдеу мекемелерімен бірлесе отырып жүргізгенде ғана пәрменді болатыны түсінікті, және ол солай болуы тиіс те. Нәтижесінде, қазіргі күнде бұл қоғамдық бірлестіктің жұмысы тоқтатылды.

- Халқымыздың діни-рухани өмірінде Қожа Ахмет Яссауи ілімінің алатын орны өте үлкен. Бұл талассыз. X–XII-ғасырлардан бастау алып, орта ғасырдағы ислам дінінің өңірімізге орнығып жатқан дәуірінде сопылардың ұстанған діни қағидалары мен зікір салу дәстүрі бертін келе ұмыт болды. Әрине, бұл жерде көп себептерді іздестіруге болатын шығар. Дегенмен, мұнда бір нәрсе айқын – халқымыздың өмірінде уақыт өте келе ислам дінінің берік орнығуымен сопылық ілімнің жария зікір формасы өзектілігін жоғалтқандығы. Осы жерде сопы-зікіршілерге қатысты мынадай сауал туындайды – объективті түрде ұмыт болған жекелеген дәстүрлер мен ғұрыптарды қайта жандандырудың қажеттілігі неде? Оның үстіне, аталған «сопылық ағымның» алқа-қотан отырып, зікір салулары сырт көз үшін тосын көрінетіні тағы анық.

- Сопы-зікіршілер идеологиясында «далалық ислам» идеясы орталық мәнге ие. Әрине, қазақ халқының дәстүрлі көшпенді өмір сүруі оның діни сенімдері мен тұрмыс-тіршілігінде бірқатар ерекшеліктерді қалдырғаны анық. Одан бөлек, қазақ халқының діни-рухани өмірінде әулиелік культтің терең орын алатындығы тағы бар. Бұл жерде ислам дінінің асыл қасиеттеріне халқымызды терең бойлата білген данагөй әулиелеріміздің орны ерекше (Қожа Ахмет Яссауи, Арыстан-баб, Қарашаш ана, Айша бибі, Бекет ата т.б.) екендігі және осындай тұлғаларымызды мақтан тұтуымыз әбден орынды екендігі анық. Дегенмен, халқымыздың өмірінде терең із қалдырған әулиелерімізді орынды мақтан тұтуымыз, бүгінгі күндегі мұсылмандығымызға қатысты мәселеде рухани дүрдарздық пен түсінбестікке ұласып кетпеуі тиіс.

4. Еліміздегі қазіргі күндегі ислам қауымын алаңдатып отырған мәселенің алдыңғы қатарын салафи ілімін ұстанушылардың іс-әрекеттері құрайды. Олардың іс-қызметіне қатысты мемлекет тарапынан нақты ұстаным болмаған жағдайда, болашақта еліміздегі мұсылман қауымының ішінде пікір қайшылығынан туындайтын келіспеушіліктердің орын алатындығы туралы айтуға болады. Ислам дінінің тарихи сахнаға шығып, мемлекет құрған бастапқы ғасырын идеал ретінде ұстанатын және сондай қоғам құруды мақсат ететін аталған ілімнің біржақты сипаты қазіргі күннің өзінде анық көріне бастауда. Олар өз идеяларында ислам дінінің өз ұстанымдарына сай келетін жекелеген қағидаларын асыра көрсетіп, еліміздегі дәстүрлі исламды ұстанушылармен ашық пікірталастарға баруда. Олар өз ұстанымдарын ой-пікірлерінің ерекшелігімен ғана емес, сыртқы түрлері мен жүріс-тұрыстарының ерекшелігімен де көрсетуге тырысады.

Демек, билік салафи ілімінің бұқаралық ақпарат құралдары мен басқа да қоғамдық институттарға интеграциялануына нақты тосқауыл қоюы тиіс. Ақпараттық кеңістікте салафизм идеяларына қатысты тосқауыл қою – елімізде жарық көретін БАҚ беттерінде және телеарналарда шариғат заңдары мен исламдық басқаруды дұрыс қағида ретінде көтерілмеуімен қатар көрінуі тиіс.

Осының барлығы, нәтижесінде, осы саладағы мемлекет саясатының пәрменділігіне келіп тіреледі. Ал, мемлекет, қоғамдық алаңдағы сенім мәселесін қозғайтын кез-келген мәселеде жетекші рөл атқаруы тиіс. Ол үшін, біріншіден,

дін саласын реттейтін Заңды және осы қатардағы басқа да заңнамаларды уақыт талабына сәйкес жетілдіру және толықтыру керек. Және мұндай өзгерістер мен толықтырулардың басты мәні – ұлттық қауіпсіздік пен халықтың діни-рухани тұтастығын сақтауға тұғырлануы тиіс.

Осы ретте, дін саласын реттейтін қазіргі қолданыстағы Заң қабылданғаннан бергі уақыт аралығында аталған салада көптеген мәселелердің туындағанын ескере отырып, оған өзгерістер мен толықтырулар енгізудің аса маңызды әрі қажетті қадам екенін айта кету керек. Бұл, өз кезегінде, қызмет атқарып отырған діни бірлестіктердің іс-қызметтеріне айқындылық беріп, олардың қызметтеріне қатысты қоғам тарапынан байқалып отырған алаңдаушылықтардың алдын-алуға мүмкіндік берері сөзсіз.

Осы жерде, бүгінгі Таяу Шығыс елдерінде орын алып отырған әлеуметтік, экономикалық мәселелердің шешілмеген қосындысы түріндегі берекетсіздіктердің ақыры, сол мемлекеттердің тұтастығының сақталу-сақталмау мәселесін тудырып отырғанын ескеру керек. Мәселен, Египет тұрғындарының азғана бөлігін құрайтын копт-христиандардың көп мәселелерде Батыс елдерінің назарын аударуға мақсатталған жан айқайлары, осы елге қатысты Батыс елдерінің позицияларының қаталдануына әкеліп отырады. Дәл осындай саясат бүгінгі Ливанда да орын алып отыр. Одан бөлек, мүдделі сырт күштер Араб түбегіндегі ислам дінін ұстанатын елдердің өз іштеріндегі сунизм және шиизм тізбегі бойынша бөлінуін де өз мақсаттарына сай ұтымды пайдаланып отыр. Бұған бүгінгі Ирак, Сирия, Бахрейн және т.б. елдердегі оқиғалар жақсы мысал бола алады. Мұндай саясаттың кеңістігі тек Араб түбегіндегі елдерді ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік-Шығыс Азияда орналасқан ірі мұсылман мемлекетін де шарпып өтті. Индонезия осындай саясаттың арқасында өз құрамындағы Шығыс Тимордың айырылып қалды. Бұдан шығатын тұжырым: мемлекет өз дін кеңістігіндегі мәселеде «бір ұлт – бір дін» ұстанымына басымдық беруі тиіс. Бұл бағыттағы жұмыстар осы саланы реттейтін Заңды толықтырумен және өзгертумен қатар жүруі тиіс. Және онда бүгінгі күнде елімізде қаптап кеткен неопротестанттық және басқа да діни ағымдар мен бірлестіктердің іс-қызметіне нақты тосқауыл болатын жолдар мен тетіктерді жасақтаудың маңызы ерекше. Өйткені батыстан келген неопротестанттық және басқа да дәстүрлі емес діни ағымдардың елімізде емін-еркін жұмыс істеулері, ел азаматтарының орынды алаңдаушылықтарын тудырып отырғанын ескеру керек. Бұл, өз кезегінде, исламдық бағыттағы радикалдық ағымдар мен ілімдердің де белсенділіктерінің туындауына түрткі болып отырған көп себептердің бірі екендігі анық.

Ойымызды тұжырымдап айтар болсақ, Қазақстанда бүгінгі күнде қалыптасып отырған діни ахуал және ондағы байқалып отырған үрдістер билік тарапынан діни фактордың ішкі саяси тұрақтылыққа әсер етуі мүмкін барлық тұсына жіті назар аударуын талап етіп отыр. Осы орайда, Қазақстанның бүгінгі исламдық діни кеңістігінде дәстүрлі және қоғамымыз үшін дәстүрлі емес ағымдар мен ілімдердің өзара ықпалдасу процесі жүріп отырғанын ескеру керек. Бұл, өз кезегінде, біртұтас ислам мен аймақтық ерекшеліктерге ие исламның арақатынасы мәселесін күн тәртібіне шығарады. Ал мұның шешімі барлық мұсылман әлемін біріктіретін ортақ исламдық принциптермен қатар, аймақтық сипаттағы исламның өмір сүретіндігін мойындауға тұғырланады. Бұл мәселенің

ғылыми-әдістемелік және практикалық маңыздылығы күннен-күнге анық көріне бастағандықтан, осы қатардағы мәселелерге тыңғылықты зерттеулер жүргізе отырып, мемлекеттің байсалды ұстанымын жасақтау аса өзекті міндет.

Ақпараттық қоғамдағы электронды БАҚ-тың тиімділігі мен түйткілдері

Алмагүл ҚҰРМАНБАЕВА,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
журналистика факультетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты

Академик Ғарифолла Есім айтқандай: «...біздің өмір сүріп жатқан қоғамымыздың мазмұнын анықтайтын фактор – ақпарат. Оны біз ақпараттық қоғам деп те жүрміз. Бүкіл әлем бір сәтте үйіңізге сыйып кетеді. Интернет, электрондық пошта жүйесі, жетілген коммуникация әлемді тұтастырып барады. Бұрынғыдай әр елдің «сырын» жасыру мүмкін емес. Ел ішіндегі оқиға күні ертең әлем тілдеріндегі басылым беттерінде жария етілмек. Мұның бәрі қазақстандықтардың ой-өрісіне, сезім-санасына, мінезіне, тұрмысына сапалы өзгерістер енгізуде».

XXI ғасыр – ақпарат ғасыры екендігіне күнделікті көзімізді жеткізіп жүрміз. Қай мемлекеттің болмасын бұқаралық ақпарат құралының қызметкерлері өз еліне де, шетелдіктерге де керекті ақпаратты жинап, сапалы қызмет ету үшін жан-жақты ізденуде.

Қазақстан Республикасы да егемендік алған жылдардан бері бұқаралық ақпарат құралдарын жан-жақты дамытуда елеулі нәтижелерге жетіп отыр. Егемендігіміз жарияланған сәттен бастап бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікір қалыптастырудың қуатты қаруына айналып келеді. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев 2006 жылы 30 маусымда қазақстандық БАҚ өкілдерімен кездесуінде: «... біздің бұқаралық ақпарат құралдарының республика мүдделерін қорғай білуі, дүниежүзілік саяси аренада өзінің ақпараттық кеңістігін құруды үйренулері қажет. Республикадан тыс жерлерде оқырманға жол табуы тиіс. Оның үстіне бізде өзіміздің ішкі және сыртқы саяси қағидаларымызды айшықты көрсетер негіздер жеткілікті», – деп айтқаны белгілі.

Қазақстанда қоғамдағы электронды бұқаралық ақпарат құралдарының қалыптасуы мен дамуын әр жылдардағы жаңа саяси технологиялардың өзгеруіне байланысты үш кезеңге бөлуге болады.

Бірінші кезең – 1991–1998 жылдар аралығы. Бұл уақытта Қазақстан Республикасы өзінің дербес Конституциясын қабылдап, жаңа саяси жүйеге өтіп, өзіндік дамудың жаңа жолын қалыптастырды. Саяси жүйеде шетелдік түрлі технологиялар тәжірибелерін қолдану арқылы тәуелсіз мемлекетімізде тұңғыш рет саяси коммуникацияның қалыптасуына алғышарт жасалды. Бұл әсіресе, сайлау науқандарында нақты байқалған болатын.

Екінші кезең – 1998–2007 жылдар аралығы. Осы кезеңде Қазақстан Республикасының «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы», «Ақпараттандыру туралы», «Байланыс туралы» Заңдардың жекелеген баптарын жаңарту арқылы, еліміздегі саяси коммуникацияның тиімді қызмет етуіне жол ашылды. Ұялы байланыс, телефакс, интернет т.б. жаңа электронды байланыс түрлері кеңінен таралды.

Үшінші кезең – 2007 жылдан бастап бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды. Қазақстан Республикасы әлемдік тәжірибелерді ескере отырып, жаңа саяси жүйені қалыптастыруда қоғам мен билік арасындағы өзара байланысты нығайтудың жаңа сипаттарына өтуді бастады. Елімізде «электронды үкімет» ақпарат таратудағы «сандық формат» сияқты жаңа тәсілдерге өтудің бастамалары жүргізілуде [1].

Басын сонау елуінші жылдардың аяғы, алпысыншы жылдардың басынан алатын техникалық революция, бүгінгі таңда қиял ғажайып оқиғаларда ғана болатын түрлі құбылыстарды өмірге келтіруде. Аты шулы екі держава КСРО мен Америка Құрама Штаттары арасындағы «қырғи қабақ» соғыс, екі мемлекеттің бірінен-бірі басып озуына, бәсекелестікке, кім күштілікке жалғасқан болатын. Бұның нәтижесі ретінде 1945 жылы АҚШ-тың Хиросима мен Нагасаки қалаларына атом бомбасын тастаса, Кеңес Одағы 1957 жылы 4-қазанда аспанға алғашқы жер серігін ұшырды. Бұған американдықтар алаңдаушылық білдірді. Өз кезегінде АҚШ-тың Қорғаныс министрлігі «егер ядролық соғыс бастала қалса, елдің ұлттық байланыс жүйесі қандай жағдайға душар болады, оның жұмыс қабілеттілігін арттыру үшін қандай шаралар атқару керек» деген сұрақтардың жауабын іздестіре бастайды. Сөйтіп өмірге 1960 жылдары Юта штатының зерттеу орталықтарындағы үш компьютерді біріктіру арқылы ARPAnet желісі өмірге келген.

Міне, содан бері интернет желісі өсу жолына түсіп, қазірде дүниежүзін жаулап алды. Бүгінгі күні интернетсіз өмір сүрудің өзің көз алдымызға елестету мүмкін емес. Планетамыздың кез келген нүктесіне сапар шегетін болсаңыз ауа райы, ақпараттық агенттіктің соңғы жаңалықтарын, жол билеттеріне, қонақ үйлерге тапсырыстар мен күнделікті тұрмыс пен жұмыстың айнымас құралына айналып отыр.

Елімізде интернет желісін тұрақты пайдаланушылар қатары күннен-күнге қарқындап өсіп келеді. Оған дәлел бірнеше жылғы көрсеткіш сандарға назар аударсақ. 1997жылы – 41,1 мың, 1998 жылы – 71,4 мың, 1999 жылы – 93 мың, 2000 жылы – 200 мың, 2001 жылы – 50 мың, 2005 жылы – 1 миллионнан астам адам. Қазіргі таңда бұл сандық көрсеткіш 4 миллионға жуық көрінеді.

Қазақстан Республикасында бірнеше провайдерлер бар. «Қазақтелеком», «Транстелеком», «KazTransCom», «Nursat», «ASTEL», «GoldenTekecom». Бұл көңіл қуантатын жағдай әрине.

Бүгінгі күні адам бұқаралық ақпарат құрал аясынан алыстай алмайды. Ресейлік ғалым Н.С. Леоновтың айтуынша: «Ақпарат биліктің құралына айналды. Адам психикасының сендіруге икемділігі анықталғанда, насихат пен үгіт формасындағы ақпарат адамдарды басқару құралына айналды. Ақпарат уақыт өте біртіндеп басқарудың басқа да тұрпайы құралдарын алмастыра бастады. АҚШ-тың бұрынғы Президенті Р. Никсон Ұлттық қауіпсіздік кеңесінде сөйлеген сөзінде ақпарат пен насихатқа жұмсалған 1 доллар қару жүйесін салуға

жаратылған 10 доллардан аса құнды. Оның үстіне құралды енді пайдаланудың қажеті де жоқ. Өйткені ақпарат сағат сайын барлық жерде жұмыс істеуде [2].

Бұқаралық ақпарат құралдарының тиімділігі осы мәселелердің барлығын – интернет жүйесімен келген деуге болады. Тек тиімділігін өзіңе екшелеп ала білсең болғаны. Күнділікті медицина саласында, космостық кеңістік аясында, биологиядан нанотехнологиялар, тарихтан б.д.д. жан-жануарлардың «бет-бейнесін» ашып, күн сәулесінің әлі де елу миллион жыл нұр шашатының зерттеп, том-том кітаптарды өзіңмен көтеріп жүрмей кішкентай қалталы телефондарға сыйдырып отырған осы жаңа инновациялық технологиялардың арқасы. Біз осылармен қоян-қолтық өмір сүріп жатырмыз.

Күнделікті ақпарат алу, ақпаратпен алмасу яғни ақпараттың өзі – өмірлік маңызы бар әлем. Әлеуметтік ақпарат ол қоғамдық сананы оятап резонанс туғызады, пікір қалыптастырады, адамның дүниетанымын қалыптастыруға ықпал етеді.

Рас, соңғы кезде ақпарат беруден көптеген құндылықтарымызды сақтай алмай келе жатырмыз. Интернет ол жансыз дүние болғандықтан тек қана коман-дамен жұмыс жасайтындықтан онда біріншіден, психологиялық-педагогикалық талаптар жоқ. Оқып үйренудегі жас ерекшеліктері, мамандықтары, бағыттары ескерілмейді. Сондықтан да интернетте күндіз-түні отырған жасөспірімдердің тіл мәдениеті төмендейді.

Ұлттық мүдде тұрғысынан келгенде интернет қазақ аудиториясының мүддесін орындай алмауда. Қазақ тілді қаріптердің көп бағдарламаларда оқылмауы. Жастар арасында латын қаріптерінде тілдесілері жиі кездесулері. Күнделікті өмірде болып жатқан сойқын оқиғалардың жаңалықтар беттерінен бірінші орын алуы. Жазалау, біреудің өмірін қию деген сияқты адамның нерв жүйесіне тиетін нәрселердің көрсетілуі т.б..

Міне, біздің бүгінгі күні ауылы алыстап бара жатқан қазақы тәрбие мен қазақы менталитетіміздің ортақ «қазанға» түсіп күйреуі. Ендігі жерде қазақстандық өскелең ұрпаққа тәрбиелік мәні бар қазақ сайттарын көбейту керектігі өзінен-өзі сұрануда.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иманбаева А.А. Қазақстан Республикасындағы саяси коммуникация: ерекшеліктері мен проблемалары // Фил. ғыл. канд. дисс... авторефераты. – Алматы, 2010.
2. Н.С. Леонов. Информационно-аналитическая работа в загранучреждениях. – М.: Книга, 1996. – 258 с.

Қазіргі таңдағы әлемдік қаржы саласындағы қытай юанынің рөлі

Ербол СЫҒАЕВ,
Қазақстан-Британ техникалық университетінің
профессоры, экономика ғылымдарының докторы

Әлемдік қаржы нарығындағы америкалық «Lehman Brothers» инвестициялық банктің күйреуі мен әлемдік қаржы дағдарысының барысында көптеген инвесторлар халықаралық қаржы және валюта жүйесін қайта құрылымдау мәселесін қарастыра бастады. Әлемдегі АҚШ үстемдігі мен резервтік валюта рөлін атқарып келген оның валютасы – доллардың үстемдігіне деген күдік күшейе түсті.

Осы мәселеге қатысты ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев та бірнеше рет жоғарғы деңгейде халықаралық экономикалық қатынастар мен қаржы операцияларына қажетті жаңа валюта жасау мен жалпы валюта-қаржылық жүйені қайта құрылымдау қажеттілігі туралы мәлімдеме жасаған болатын.

Міне, осы жағдайлардан соң енді не болады? Қандай валюта доллардың қызметін өз мойнына алып, оны алмастырады? – деген сұрақтар туындайды. Көптеген экономистердің пікірінше қазіргі таңда долларға бәсекелес боларлықтай ешбір валюта жоқ. Бірақ, бұл тек уақытша ғана құбылыс болуы, яғни алдағы онжакты жылдың ішінде әлемдік жаңа валюта пайда болуы мүмкін. Соңғы кездердегі экономика саласындағы жағдай бұл валютаның қытайлық юань болуы мүмкін екендігін байқатып отыр.

Қытай өзінің валютасын әлемдік деңгейде таныта бастағандығына бірнеше жыл болды. Бірқатар валюталық реформалар нәтижесінде юаньға бекітілген құнды қағаздар нарығы артып, халықаралық сауда нарығында женьминьби атауымен белгілі қытай валютасының қызмет ауқымы кеңейді. Өз валютасының әлеуетін арттыра отырып, қытай білігі өз алдындағы ең негізгі мақсаттардың бірі – долларға деген өз тәуелділіктерін азайтып келеді (өйткені, қытай басшылығы мен халқы оған сенімсіздікпен қарайды).

Әрине, кейбір сарапшылар қытай басшылығының сақтықпен жүргізіліп отырған валюта саясаты (капитал ағымына бақылау, юань бағамы, пайыздық көрсеткіш) женьминьбидің халықаралық саудадағы беделін соншалықты бір көтермейді деп санайды. Соған қарамастан соңғы уақытта Қытай мен оның валютасының аймақтық деңгейдегі беделі өсті.

«Қараңғылық: Қытайдың экономикалық басымшылығы көлеңкесінде» атты кітабында Peterson Institute for International Economics ғылыми қызметкері Арвинд Субраманиян: «ҚХР-дың барлық салалардағы: өндіріс, сауда және ва-

люта нарығындағы басымшылығы біз ойлағаннан әлдеқайда ауқымды» – деп атап өтеді. Reuters агенттігінің хабарлауынша ғалым елдің әлемдік ІЖӨ, сауда және капитал ағымындағы үлесін есептей отырып, Қытайдың жақын аралықта АҚШ экономикасын басып озып, әлемдегі ең күшті экономикалық елге айналуы мүмкіндігін есептеп шығарған.

«Қытай 2030 жылдарға қарай әлемдік деңгейде басымдыққа ие болады. Оның бұл жағдайы XX ғасырдың 70-жылдарындағы АҚШ пен XIX ғасырдың 70 жылдарындағы Ұлыбританияны еске түсіреді. Міне, осы экономикалық басымдылық бірте-бірте қытай валютасының жетекші валютаға айналуына алып келеді. Бұл көптеген экономистер ойлағаннан әлдеқайда ертерек болады» – деп жазған үнді экономисі өз кітабында.

Белгілі тарихшы Барри Айшенгриннің пікірі мен қортындысына сай, доллар халықаралық есеп айырысулардан фунт стерлингті ығыстырып, әлемдік валютаға айнарудан он жыл бұрын АҚШ Ұлыбританияны басып озып, әлемдік ірі экономикалық елге айналған болатын.

Бірақ, А.Субраманиянның пікірінше осы кезеңнен бастап қытай басшылығы үшін бірнеше мәселелер туындайды. Мысалы, Қытай елі біршама жабық ел, ал әлемдік валютаның иесі ретінде оның дамуы мен инвесторларды тарту үшін үкімет ел аумағында арнайы нарық ашуы қажет. Экономистің ойынша тағы бір кедергі болатын мәселе – экономикаға соншалықты қарқынды өсім беріп отырған қытай экономикасының экспортқа негізделуі. Бірақ, бұдан кейін әлеуеті шамалы, дағдарысқа қауіпті экспорттық бағытқа ғана тәуелді болу біршама тәуекелді талап етеді. Сонымен қатар юаньнің бағамын қолдан тежеу үрдісі де өзінің кемшілігін көрсетеді деп ойлайды.

Үнді экономисінің ойынша қытай валютасын біртіндеп нығайту және валюта нарығын либерализациялау нәтижесінде қытай экономикасын жетістікке алып келеді. «Әрине, экспортерлер қымбаттаған юаньға қауанбастары анық. Ал бір жағынан қытай башылары ұлттық картаны жүзеге асыруы мүмкін, яғни тұрғындарға әлемдік нарықта юань долларды ығыстырып, әлемдік валютаға айналуға, сол үшін оны нығайту қажеттігін жариялауы мүмкін» – деп, мәселені шешу мүмкіндігін көрсетеді сарапшы.

Үнді сарапшысының бұл пікіріне «BBVA» испан банкінің нарықтық даму жөніндегі маманы Алисия Гарсия-Эрреро да қосыла келе, юань көпшілік ойлағаннан әлдеқайда ерте мерзім ішінде әлемдік валютаға айналады деп мәлімдеген. «Егер де Қытай ауқымды капитал ағымына ие бола алған жағдайда юань келесі бес жыл ішінде резервтік валютаға ретінде танылады. Өйткені, осыдан бес жыл бұрын ешкім де қытайдың құнды қағаздар нарығы жақсы дамиды дегенге сенбес еді».

Әрине, қытайлық валюта нарығындағы кейбір қиындықтарға қарамастан, ҚХР басқа елдердің уақытша әлсіздіктерін өзіне тиімді пайдаланып отыр. Қазіргі таңда бүкіл дамыған әлем (әсіресе АҚШ, Еуропа және Жапония) жинақталып қалған қарыздарына қатысты қиындықтарды шешуге бас ауыртып жатқанда, Қытай азия аймағындағы өзінің беделін арттырып келеді. Осылайша, ұзақты болжағыш қытайлық басшылар өздерінің болашақ әрекеттеріне қажетті негізді қалыптастырып отыр. Өйткені, олар өз мерзімі келгенде америка мемлекеттік құнды қағаздарын сақтап отырған кез-келген мемлекет нетто-кредитордан нетто-қарыз мемлекетке айналатындығын түсінеді.

«Мемлекеттің ұлттық валютасы қаншалықты күшті болса, бұл елге басқа мемлекеттердің қарыз беру мүмкіншілігі артады. Міне, өз кезінде америка экономикасы да осылай дамыған болатын. Ал бұған қол жеткізу оңай емес, сондықтан дайындықты алдын-ала бастаған жөн» – деп санайды испандық экономист. Қазіргі таңда осы саясатты Қытай елі жүзеге асырып келеді.

Standard Bank экономистері Симон Фримантл мен Джереми Стивенстің есептеріне сай, 2015 жылға қарай қытай-африка сауда айналымының 40% юань арқылы есеп айырысатын болады. Бұл шамамен 100 млрд. АҚШ долларына тең, яғни қазіргі бағамен есептегенде 2010 жылғы екіжақты сауда көлемінен екі есе артық. «Қытай өзінің африка құрлығындағы Нигерия, ОАР, Кения, Анголо секілді ірі серіктестерімен арадағы сауда айналымын жақын мерзім аралығында өз валютасына өткізуі мүмкін.

Әрине, Қытайдың қарқынды дамуы мен оның саяси және экономикалық күш-қуатының артуы әлем үшін белгілі-бір қатерлерге алып келеді. Ендігі он жыл мерзімде әлемдік ойыншылар арасындағы ара салмақ өзгереді. «Жақын жылдарда орын алатын ең маңыздысы Батыстың жаңа жағдайға бейімделуі. Оның ішінде, АҚШ-тың экономикалық басымдылығы мен әлемдік гегмониясына қатер төнеді» – деп санайды А. Субраманиян.

Осы мәселені қарастыра отырып, оның Қазақстан мен қытай қарым-қатынасына ықпалы, Қазақстан үшін қытай юанынің резервтік валюта атанып, америка долларын ығысытырып шығаруы тиімді ме деген мәселелер туындайды. Бұл сұраққа бірден жауап беру мүмкін емес. Өйткені көптеген экономикалық факторларды және де кейбір саяси мәселелерді есепке алу қажет.

Сыртқы экономикалық қызметтің кейбір даму қырлары туралы

Гүлбану ӘБУЕВА,
Абай атындағы
ҚазҰПУ-дың ізденушісі

Экспортты механизмнің инфрақұрылымын бос жерде қалыптастыруға тура келгенмен, елде қазіргі уақытта барлық қажетті институционалды құрылымдар жасалынған. Қабылданған нормативтік құқықтық актілер, үкіметтік шешімдер сыртқы байланыстарды кеңейту және барлық сыртқы экономикалық қызметтің оқшаулануының негіздерін қалады. Бұл, бірінші кезекте, Қазақстан Республикасының 1995 ж. 30 тамызында қабылданған: «Сыртқы экономикалық қызметтер туралы», «Шетелдік қаржыландырулар туралы», «Қазақстан Республикасындағы кедендік қызмет туралы» заңдары боп табылады. Олар сыртқы экономикалық қызметтерді іске асыру, халықаралық келісімшарттар жасау және оларды жүзеге асыру, республика мүддесін, заңды тұлғалар мен азаматтардың мүддесін Қазақстанда және одан тыс жерлерде қорғауды қамтамасыз ету, республикадағы шетелдік инвесторлар қызметінің құқықтық кепілдігін бекіту жағдайларын қалыптастыру мүмкіндігін берді. Халықаралық инвестициялық қызметті реттеу механизмі әлемдік стандарттарға сәйкес келеді. Отандық банктер дүниежүзілік нарық капиталына шықты. Біріккен кәсіпорындарды қалыптастыру, экспортқа шығарылатын тауарларды лицензиялау тәртібі жеңілдетілді. Екі мыңнан астам шаруашылық субъектілері сыртқы нарыққа шығу хұқығын алды, соның ішінде жекеменшік кәсіпорындар да бар. Мұның барлығы экспорт және импорт құрылымдарына жақсы әсерін тигізді. Сыртқы саудамен бірге СЭҚ өзге де түрлері белсендендірілді.

Сонымен бірге, республика өз экспортында дайын бұйымдар үлесін, әсіресе, өнеркәсіптік бұйымдардың көбейтуге қабылетсіз. Қазақстанда шикізат бағытының экспорттық үлгісі қалыптасты, табиғи қорларды экспорттау сыртқы сауда валюталық түсімінің негізгі көзі боп қалып отыр. Шектеулі ішкі нарық жағдайында көптеген кәсіпорындар сыртқы экономикалық қызметке ауысуға мәжбүр болады. Интеграциялау үрдісінде ТМД нарығы басымдық танытып отыр. ТМД республикаларының интеграциялық үрдістерін айқындайтын негізгі құқықтық нормативтік құжаттар 1993 ж. 24 қыркүйегінен қабылданған Экономикалық одақ құру туралы келісім, 1994 ж. 15 сәуірінен қабылданған Еркін сауда аймағын қалыптастыру туралы келісім және 1999 ж. 2 сәуірінен осы келісімге өзгертулер енгізу туралы хаттама боп табылады. Экономикалық одақты

калыптастыру туралы Келісімді жасағанда бұл достастық мемлекеттері мынадай жағдайлардан бастау алды: ортақ экономикалық кеңістікті қалыптастыру қажеттігі, экономиканы дамыту жағдайларын қамтамасыз етуге ұмтылу, бұдан аз ғана бұрын КСРО-ны құраған мемлекеттердің өзара өндірістік мүмкіндіктеріне негізделген экономикалық қатынастарды сақтау маңыздылығы.

ЕврАзЭС-ті қалыптастыру туралы келісім-шартқа 2000 ж. 10-шы қазанында Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей Федерациясы және Тәжікстан президенттерімен қол қойылды. 2005 ж. желтоқсанында Өзбекстан кеп қосылды. 1995 жылдан бері өмір сүрген Кедендік одақ негізінде қалыптастырылған бұл ұйымның негізгі мақсаты мүше елдердің бірегей экономикалық кеңістігін жасау үрдісін тиымды алға жылжыту боп табылады. ЕврАзЭС-тің бірінші экономикалық форумында ЕврАзЭС-тің 2003–2006 жылдарға арналған басымдық танытушы бағыттары айқындалды. Оның іске асуы өзара әрекет етудің механизмдері мен тиымды үлгілер негізінде бірегей еуропалық кеңістікті қалыптастыруды жылдамдату, бірлесіп ынтымақтасу арқылы оның мүшелерінің ортақ пайдасы мен ұлттық мүдделерін іске асыру, ұлттық нарықтарды біріктіру арқылы Достастықтың ортақ нарығын дамыту, үшінші елдер жағынан көрсетілуі мүмкін зияндардан қорғануды қамтамасыз ету, ортақ қауіптерге қарсы тұру мүмкіндіктерін күшейту, соның ішінде, жаһандану үрдістерінен туындаған халықаралық бәсекелестіктің ушығуына байланысты ортақ нарық ішінде тауарлар, қызмет көрсетулер, капитал және жұмыс қолына жеңілдік жағдайлар қалыптастыру мүмкіндіктерін берді.

Сыртқы экономикалық қызметтің дамуы үлкен қиындықтарды бастан өткеруде. Бізбен билік органдар қызметінің бастауды тежеп тұрған екі негізгі себептері зерттеліп, айқындалды:

- коррупция, кәсіпорындар қызметін бақылауға деген талпыныс. Бақылаушы органдар құзыретінде әсер етудің кең арсеналы бар;
- әлеуметтік және экономикалық жағдайлардың құлдырауына деген қорқыныш.

Айқындалған мәселелер белгілі бір деңгейде бұған дейін болған СЭҚ-ң мемлекеттік монополиясының нәтижесі боп табылады. Мемлекет монополияны одақтық деңгейдегі арнайы органдар арқылы жүзеге асырды: сыртқы сауда Сыртқы сауда министрлігі арқылы жүргізілді (кейінірек – Сыртқы экономикалық байланыстар министрлігі), халықаралық есептеулер – КСРО-ның СыртқыЭкономбанкі арқылы. СЭҚ біртіндеп реформалануы 1986 ж. басталды. КСРО мемлекеттік сыртқы сауда ұйымдарының құқықтары кеңейтілді және сыртқы нарыққа олармен бірге салалық, республикалық және аудандық ұйымдар да жіберілді.

ЕврАзЭС Біріккен Одақ қарастырған және оның жіберген қателіктерін ескере отыра, соның ұстанымдарын іске асырады. Осылайша, ЕврАзЭС-тің келісім-шартында Кедендік одақ туралы және 1999 ж. 26 ақпанындағы Бірегей экономикалық кеңістік келісім-шартымен айқындалған міндеттер мен мақсаттарға қол жеткізудің тиымды және тығыз сауда-экономикалық ынтымақтастық концепциясы қарастырылған. Қол жеткізілген келіссөздерді іске асырудың ұйымдастырушылық-құқықтық құралдары және жасалынған халықаралық келісім-шарттардың синхронды іске асу механизмдері, сондай-ақ, қабылданған шешімдердің жүзеге асырылуын бақылау жүйесін енгізу

қарастырылды. Сонымен бірге, келісім-шарт интеграциямен қалыптастырылатын қызмет атқарып тұрған және жаңадан құрылған басқару органдар қызметінің ережесін және құрылымдарының белсендендірілуін реттейді. ЕврАзЭС-тің басқару органдары айқындалды: Мемлекетаралық кеңес (Мемаралық кеңес); Интеграциялық кеңес; Парламентаралық Ассамблея және Соттық қауым.

Халықаралық сауда құрылымы аса үлкен өзгерістерге ұшыраған жоқ, экспорттық-импорттық операциялардың ауқымы дәстүрлі тауарларда боп табылады. Қазақстанның негізгі экспорттық тауарлары (экспорттық қойылымдардың ортақ көлемі 47%) нандық өнімдер, темір рудасы және оның концентраттары, шикі мұнай, табиғи газ және қара металлдар (шойын және ферроқорытпа) боп қалып отыр, импортта шикі мұнай және оның өңделген өнімдері, табиғи газ, қара металлдар және машиналары, құрылғылар мен көлік құралдары, азық-түлік өнімдері басымдық танытып отыр. ЕврАзЭС аясында белгілі бір нәтижелерге қол жеткізілді, соның ішінде:

1. Алып тастаусыз және шектеусіз еркін сауда тәртібі орнатылды;
2. Сырттан әкелінетін кедендік баж салығына ортақ кедендік тариф қалыптастыру жұмысы жалғасуда;
3. ЕврАзЭС елдерінің территориясына әкелінетін, преференциалдық тәртіп қолданылатын тауарлардың тізімі бекітілді;
4. «Тағайындалушы мемлекет» ұстанымы бойынша жанама салықтарды өндіріп алу үрдісіне өту қамтамасыз етілді;
5. Барлық ЕврАзЭС территориясында азаматтардың еркін ауысуын және олардың жүктерінің еркін жылжуын қарастыратын келісімдерге қол қойылып, олар өз күштеріне енді; мерзімді басылымдарға еркін жазылу қамтамасыз етілді; ақша аударымдары мен поштамен жіберу продуралары жеңілдетілді; білім алу туралы құжаттардың, ғылыми дәрежелер мен атақтар т.б. өзара мойындау және баламалы болуына қол жеткізілді. Барлық қол қойылған келісімшарттар 700-ден асады. Бірақ олардың басым көпшілігі ресми сипатта ғана.

Қазақстан дүниежүзілік шаруашылықта болып жатқан алға жылжулар әсерін тікелей өзінде сынап көруде. Сыртқы сауда айналымы неғұрлым жылдам өсетін болса, соғұрлым елдің экономикасының дүниежүзілік шаруашылыққа кірігу үрдісі тезірек болады. Сандық түрде бұл құбылысты екі көрсеткіш арқылы көруге болады: кірігудің тұтас алынған коэффициенті және халықаралық еңбекті бөлу динамика коэффициенті арқылы. Сараптаушылар берген деректер бойынша, ХЕБ коэффициенті орташа алғанда, 1,08 сай келуі керек; өндірістік дамыған елдер үшін – 1,15; ТМД елдері үшін – 0,8. Бұл, шикізат қорлары экспортының деңгейі қалай жетілдірілсе де, елдің ХЕБ үрдісіне тереңдеуі баяу қалпында қалып отыр дегенді білдіреді. Және бұл жағдайда, шикізат қорларының экспортын және ішкі нарықты жүргізіліп отырған экспорт ауыстыру есебінен кеңейтудің экстенсивті жолында арақатынас тепе-теңсіздігі қалыптасады. Сондай-ақ Қазақстандағы ХЕБ динамикасының коэффициенті бекемдік пен тұрақтылыққа бейімделмеген, ол сыртқы факторларға, бірінші кезекте, дүниежүзілік нарықтағы конъюнктуралық өзгерістерге тәуелді болуымен түсіндіріледі. Осылайша, шикі мұнай мен газдық конденсаттардың құндық көлем экспортындағы ауытқулардың 80% бағалардың өзгеруінен орын алды: мырыш – 44 %, рафиналталған мыс – 61%, прокат – 57%, ферроқорытпа – 55% және т.б.. Қазақстандық экономиканың дүниежүзілік қоғамдастыққа ашылу

қарқыны ІЖӨ көлемінен жоғары болды. Дүниежүзінде 1995–2001 жылдары ІЖӨ көлемінен экспортпен жоғары болу коэффициенті орташа алғанда 1,12 болды, ал Қазақстанда 1,49. Экономиканың ашық болуы өндіруші күштер деңгейімен, экономикалық мүмкіндіктермен, табиғи қорлармен қамтамасыз етілуі, ұлттық өндірістің салалық құрылымдар деңгейімен айқындалады [2].

Сондай-ақ, халықаралық сауда өсімі мен қаржылық түсімдер ауқымының жоғары қарқыны шетелдік ТНК-лардың экономикалық кеңістігіне кіру ұмтылысынан туындаған. Қазақстанда екпінді қызмет етіп отырған ТНК-лар: «Beeline», «Газпромом», «Еуразиялық өнеркәсіптік ассоциация», «LG», «Microsoft», Миттал Стил Теміртау (Испат-Кармет), ресейлік РАҚ «ЕЭС»-тің қайта ұйымдастырылған бөлімшелері, «Samsung» және басқа да бірқатар корпорациялар.

Халықаралық одақтардың жылдам дамуына ел басылардың, үкіметтің, экономикалық және қаржылық органдар, кедендік, шекаралық және миграциялық қызметтер жетекшілерінің қатысуы арқылы өтетін жиналыстар өз ықпалын тигізеді. ЕврАзЭС-тің Интеграциялық Комитетіне қарасты Кедендік қызмет жетекшілер кеңесі (КҚЖК) ЕврАзЭС-тің мүше мемлекеттерінің кедендік қызметтерін байланыстыру үшін құрылған. КҚЖК мүшелері Тараптардың кедендік қызмет жетекшілері боп табылады. КҚЖК жиналыстарына кедендік істер мәселелері құзыретіне ие департамент жетекшісі қатысады, сондай-ақ, ИК ЕврАзЭС Секретариатының лауазымды қызметкерлері мен жәй қызметкерлері қатыса алады. ЕврАзЭС-тің мүше мемлекеттерінің ұлттық кедендік қызметтерінің іс жүзінде өзара әрекет ету мақсаттары мен міндеттерінің жүзеге асырылуы үшін КҚЖК төмендегідей қызметтерді іске асырады:

- Қауымдастық органдары шешімдері мен кедендік іс саласындағы интеграция мәселелері жөніндегі халықаралық келісімшарттардың іске асырылуына қатысты іс-шаралар қабылдау;
- өз қызметі бағытындағы мәселелерді қарастыру және бекітілген тәртіпті ұстана отыра ЕврАзЭС-тің Интеграциялық Комитетіне ұсыныстар енгізу;
- кедендік істер жөнінде келісілген саясат және кедендік ынтымақтасты тереңдету жұмыстарын жүргізу;
- кедендік қызметтер құзыреті аясында ЕврАзЭС-тің бірегей кедендік территориясын қадыптастыру жұмыстарын ұйымдастыру;
- ЕврАзЭС-тің кедендік істерінің ұйымдастырылуы мен жетілдірілуін қамтамасыз ету;
- ұлттық кедендік заңдардың үйлесімділігі үшін жоба құжаттарын жасау (жақындасу, бір ізге салу);
- өз аясында кедендік тәртіптің бірыңғайланған рәсімделуі мен бақылауын және бір кедендік тәртіп жүргізілуін қарастыратын ортақ біркелкі кедендік жүйе қалыптастыру жүйесіне қатысты ұсыныстар жасау;
- ЕврАзЭС мүше мемлекеттерінің қабылдаған өзара міндеттеріне сәйкес кедендік қызметтерді бірлесіп басқару және кедендік қызметтердің орындалуын бақылауды қамтамасыз ету;
- ЕврАзЭС-тің кедендік қызметінің дамуына бағытталған мемлекет аралық жобалар мен бағдарламалар және басқа да бірлескен іс-шараларды жасау және іске асыру;

- ЕврАзЭС мүше мемлекеттері кедендік қызметтерінің біртұтас автоматты ақпараттандыру жүйесін қалыптастыру жөнінде ұсыныстар жасау;
- Қауымдастықтың ЕврАзЭС мүше мемлекеттерінің сыртқы шекарасына өткізу орындарын орналастыру кедендік қызметін байланыстыру;
- контрабандамен күресу және кедендік тәртіптердің бұзылуына қарсы іс-шаралар жүргізу;
- кедендік кадрларды дайындау және қайта даярлау;
- ЕврАзЭС Интеграциялық Комитетінің тиісті тапсырмасы болған жағдайда басқа да ұқсас халықаралық органдармен өзара әрекет етуді қамтамасыз ету [3].

ЕврАзЭС мүше мемлекеттерінің біртұтас кедендік территориясын қалыптастыруды құқықтық қамтамасыз ету, кедендік қызметтер арасында сыртқы сауда статистикасы, кедендік іс саласындағы заңдық қорларға енгізілген өзгертулер мен толықтырулар және кедендік бақылаудың күшейтілуі жөніндегі ақпарат алмасудың іске асырылуына бағытталған өзара ақпараттық әрекет ету жұмыстары жүргізілуде. Кедендік істер саласында келесі негізгі бағыттар айқындалды:

- ЕврАзЭС мүше мемлекеттерінің бірінғайланған кедендік кодекстерінің қабылдануын қамтамасыз ету;
- кедендік қызметтердің келісілген техникалық саясатының қалыптасуы және кедендік процедуралардың жеңілдетілуі мен үйлестірілуі жөніндегі жұмыстардың белсендендірілуі;
- болашақта кедендік істерді ортақ басқару жүйесін қалыптастыруға негізделе отыра, ЕврАзЭС мүше мемлекеттерінің кедендік қызметтерінің біртұтас автоматты ақпараттандыру жүйесін қалыптастыруға бағытталған іс-шаралар жүргізу;
- контрабандамен күресуге бағытталған ортақ іс-шаралардың іске асуын жетілдіру;
- ЕврАзЭС мүше мемлекеттерінің сыртқы шекараларындағы экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету, өткізу орындарын орнықтыру бағдарламасын жүзеге асыру;
- халықаралық стандарттар мен талаптарға сәйкес біріккен жоғары мамандандырылған кедендік кадрларды дайындау жөніндегі жұмыстарды жетілдіру.

Ресей ЕврАзЭС бойынша біздің негізгі әріптесіміз боп табылады. РФ «Ресей Федерациясының ұзақ мерзімді болашаққа арналған негізгі әлеуметтік-экономикалық даму бағыттары» бағдарламасын жасады [3]. 2004–2010 жылдары РФ экспортқа жәрдем беру мақсатымен бірқатар іс-шараларды жүргізу міндетін қойды, соның ішінде – ресейлік тауарлардың, қызмет көрсету және капиталдың шетелде белсенді жылжуына қолғабыс ету, ресейлік бизнестің халықаралық тиымды жобаларға қатысуына қолдау көрсету. Біз РФ экономикасына қарағанда, Қазақстан экономикасының бәсекелестікке қабылеттілігі анағұрлым төмен деп баға береміз. Сондықтан, біздің ел әлі де ұзақ уақыт бойы мемлекеттің саналы протекционистік саясатын қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Статистикалық жылнама, 2007. Қазақстан Республикасының статистика жөніндегі агенттігі. – Астана, 2007. – 516 бет.
2. Мадиярова Д., Қазақстан Республикасы сыртқы саудасының дүниежүзілік шаруашылыққа кірігуі // Экономика және статистика. – 2003. – 33–37 бб.
3. Ресей Федерациясының ұзақ мерзімді болашаққа арналған негізгі әлеуметтік-экономикалық даму бағыттары, 2001 ж.

Қазақ жастарының азаттық жолындағы күресі және оларға қарсы қуғын-сүргін

Қуаныш ҚАРАЖАН,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың профессоры,
тарих ғылымдарының докторы

Казақстанның тәуелсіздігінің 20 жылдығының қарсаңында Отандық тарихымыздың ең өзекті мәселелерінің бірі азаттық жолындағы күрес және оларға қарсы кеңестік тоталитарлық жүйе тарапынан бағытталған қуғын-сүргіннің шынайы тарихы. Бұл мәселе 80-ші жылдардың ортасындағы қайта құру бағытына байланысты және тәуелсіздік жылдары ғана қолға алына бастады. Алайда бұл зерттеулердің басым көпшілігі 20–30-шы, 40 жж. мен 50 жылдардың бас кезімен, яғни Сталиннің жеке билік құрған тұсымен шектелуде. «Жылымық» және «кемелденген социализм» тұсындағы Кеңес өкіметіне қарсы бағытталған наразылықтар, оларға қатысушылар мен ұйымдастырушыларға қарсы мемлекет басшылығы тарапынан жасалған саяси қуғын-сүргін тарихы әлі де болса тарих қойнауында қалып отыр. Бұл салада тек жеке журналистер ғана жемісті еңбек атқаруда. Оның басты себебі тақырыбымызға қатысты мұрағат қорларындағы құжаттардың құпияландырылуы.

Тәуелсіздік тұсында, 1998 жылдың 22 желтоқсанда «Ұлттық мұрағат қоры және мұрағаттар туралы» заң қабылданып, құпия қорларда жасырын сақталып келген біраз құжаттар ашық қорларға ауыстырылды. Алғашқы кезде мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің мұрағатындағы Кеңес өкіметінің зұламаттарына қатысты құжаттарда ғылыми айналымға қосылды. Бірақ көп ұзамай бұл мекеменің мұрағатында зерттеушілерге жұмыс істеуге тиым салынды. Осыған байланысты көтеріліп отырған проблемаға қатысты басты құжаттар мен материалдар сол баяғы жабық күйінде қалып отыр. Ондай құжаттар ҚР ҰҚК Бас прокуратурасы, Ішкі істер министрлігінің мұрағат қорларында сақтаулы. Оларды ашық қорға ауыстырып, зерттеушілерге пайдалануға беру уақыт талабы.

Тарихқа жүгінер болсақ 1986 жылғы желтоқсан оқиғасы бір күнде пайда бола салған көтеріліс емес. XX ғасырдың басында-ақ демократиялық Ресейдің құрамында қазақ ұлтын еуропалық жолмен дамытуды көксеген алаш зиялылары «Оян қазақ» ұранымен ұлт-азаттық қозғалыстың жаңа кезеңін бастаған болатын. Бірақ 1917 жылғы Қазан төңкерісінің нәтижесінде большевиктер партиясы билікке келіп, Ресейдегі патшалық империя кеңестік империямен алмасып, әміршіл-әкімшіл жүйе нығайып қазақ халқы ұлттық қуғын-сүргінге ұшырады. Кеңестік тоталитарлық жүйенің нығаюы тұсында 370-тен астам

азаттық жолындағы көтерілістер қатаң жаншылып басылып, қазақ халқы ұлттық қуғынға ұшырады, оның рухани қаймағы, маңдай алды зиялылары мен мемлекет қайраткерлері жойылып, олардың еңбектерін пайдалануға қатаң тиым салынды.

XX ғасырдың 40 және 50 жылдардың бас кезінде әміршіл-әкімшіл жүйе өзінің шарықтау шыңына жетті. Адамның бостандығы тұншықтырылып, И.В. Сталиннің жеке басына табыну бел алды. Осыған қарамастан қоғамда тәуелсіздіктің қажеттілігі жөніндегі түсінік толығынан жойыла қоймады. Мысалы, 1941 жылы Батыс Қазақстан облысының Жалпақтал ауылында жас Ғұбаш Әнесовтың басшылығымен «Қазақ халқын құтқару» атты жасырын ұйым құрылды. Ұйым мүшелері ұйымға бірікпес бұрын 1939 жылы Кеңес өкіметіне қарсы үн парақшылар таратып, халықты бостандық жолында оянуға шақырған астыртын жұмыс жүргізді және 14 жігіт қол қойып Сталинге хат жіберген. Мектеп түлектері қамауға алынып, ішінде ұйым жетекшісі Ғ. Әнесов бар бір топ мүшелері 1943 жылы 21 желтоқсанда ату жазасына кесіліп, бірнешеуі түрмеге жабылды [1].

Соғыстан кейінгі жылдарда қоғамда пісіп-жетіліп келе жатқан өзгеріс қажет деген түсінікті әкімшілік идеологиялық және қудалау сипатындағы бір сыпыра шаралардың көмегімен тұншықтыруға тырысқанына қарамастан жас ұрпақ арасында ақын-жазушылардың, тарихшылардың еңбектеріне деген сұраныс ұлғая түсті. Осыған байланысты 1951 жылы ішінде Жекен Қалиұлы, Махат Теміров бар бір топ Алматы шет тілдер институтының студенттері осы мекеме қызметкері Бүркіт Ысқақовтан Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Сабит Мұқанов және т.б. жазушылардың тиым салған шығармаларын алып, жасырын жатақхана бөлмесінде оқығандары үшін тұтқындалып, 8 жылға сотталды [2]. Сталин қайтыс болған соң да Кеңес өкіметіне қарсы наразылық және «өзгеше ойлаушыларға» қарсы қуғын-сүргіннің тоқтамағандығын байқаймыз. Мыңдаған жазықсыз сотталған адамдар бұрынғысынша лагерлерде отырды. 1956 ж. ақпанда өткен КОКП-ның XX съезінде Н.С. Хрущев бастаған топ И.В. Сталиннің жеке басына табынушылықтың шығу себептеріне, мәні мен көріністеріне және оның салдарына талдау жасауға тырысты. Съездің жабық мәжілісінде жасалған жасырын баяндаманың мазмұны біртіндеп халықтың назарына жетіп, қоғамдық ғылымдарда, өнерде сталиндік «жетістік» қайтадан бағалана бастады. Лагерлердегі тұтқындардың ісін сол жерлерде қарау үшін 90 арнаулы комиссия құрылып, 1956–1957 жылдары жарты моллионнан астам адам ақталды. Олардың ішінде С. Асфендияров, О. Жандосов, О. Исаев, Л.И. Мирзоян, С. Меңдешев, М. Масанчи, Н. Нұрмақов, А. Розбакиев, С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров және т.б. республиканың мемлекет және әдебиет қайраткерлері болды. Республикадағы творчестволық жұмысқа М. Әуезов, Қ. Сәтбаев, Қ. Жұбанов, Е. Бекмаханов және т.б. қайта оралды.

Мұрағат ісін ұйымдастыруда да біршама қайта құру қолға алынды. 1956 жылдың 7 ақпандағы №246 қаулысында КОКП ОК мен КСРО Министрлер Кеңесі партия органдары, министрліктер мен ведомстволарда мұрағат материалдарын сақтау жүйесінің әліде болса тәртіпке келмегендігін, оларды пайдалану дәрежесінің төмендігін атап көрсетті. Осыған орай 19 шілдеде Қазақстан Компартиясының ОК мен Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің №424 қаулысында Қазақ КСР Ішкі Істер министрлігінің мұрағат басқармасына және мұрағаттары бар барлық министрліктер мен ведомстволарға ревлюцияға дейінгі, сол сияқты

кеңестік дәуірдің мұрағат құжаттары мен материалдарын ғылыми мақсатқа пайдалануға және жариялауға рұқсат беру міндеттелді. Бірақ та бұл рұқсатқа сол кезеңге дейінгі құпия қорда сақтаулы және Кеңес мемлекетінің мүддесіне «зиян келтіруі мүмкін» құжаттар кірмейді, оларды пайдалану, жариялау мәселесі әрқайсысының мазмұнына, тарихи және саяси маңызына қарай жеке шешілуі керек деп көрсетілді [3].

Алайда Н.С. Хрущев пен оның серіктестерінің Сталиннің жеке басына табынушылығын ашық айыптауы үлкен ерлік болғанымен, олар Сталин тұсында құрылған әкімшіл-әміршіл жүйені толық жоя алмады. Сталин қайтыс болған соң, кешірім жасаудың арқасында біржарым миллионға жуық адам босатылғанына қарамастан, саяси тұтқындар арнайы түрмелерде қала берді. Осының салдарынан ГУЛАГ тарихында 1952 ж. «Карлаг көтерілісі», 1953 ж. «Горлаг», «Решлаг көтерілісі», «Степлаг көтерілісі» орын алды. Одақтас республикалардың егемендігі сөз жүзінде қалып, 1956 жылы 19 желтоқсанда КОКП ОК жергілікті партия ұйымдарына «Партия ұйымдарының бұқара арасындағы саяси жұмысын күшейту және жау элементтердің антисоветтік бас көтеруіне тиым салу жөнінде» жасырын хат жолдайды. Хаттың ізін ала елде жаңа тұтқындау кезеңі басталады. Тек қана 1957 жылдың 3 айында ғана «советтік шындықты бұрмалағаны үшін» және «қайта тексергені үшін» 100-ден астам адам тұтқындалды. 1992 жылдың аяғына дейін жұмыс істеген мемлекеттік құпияны сақтау басқармасы (главлит) 1957 ж. С. Сейфуллин, Б. Майлин, І. Жансүгіров және т.б. еңбектерін оқырмандарға беруге рұқсат бере отырып, ірі кітапханалардың ішінде арнаулы қор ұйымдастыртып, онда сақталатын 100-ден аса кітаптың тізімі жасалынды. Ол кітаптар ешкімге берілмей қатаң бақылауға алынып, тек 1988–1989 жылдары ғана оларды оқуға мүмкіндік алдық [4].

Жаңа басшылық ескі жүйені сақтай отырып, коммунизмге жетеміз деген сенімді халықтың санасында қалыптастыруға тырысты. Осының нәтижесінде экономиканы басқару ісі ойдан шығарылған субъективтік әрекеттер мен волюнтаристік идеялардың ырқына түсіп, олар көп ұзамай қоғам береkesін кетіре бастады. Орталық басшылық Қазақстанды тәжірибе жасау алаңы есебінде пайдаланып, көптеген келешегі жоқ, республиканың егемендігіне нұқсан келтіретін тәжірибелерді сынақтан өткізді. Осылайша республиканың оңтүстіктегі 3 ауданы Өзбекстанға берілді. 1960 жылы Москвада Т.И. Соколовтың басшылығымен арнайы түрде «Қазақстан коммунистік партиясының Орталық Комитетінің солтүстік облыстары бойынша бюро» құрылып, оған Қазақстанның 6 облысы бағындырылды. Бюроның құрылу мақсаты, аты айтып тұрғандай – Қазақстанның солтүстік облыстарын бірте-бірте Ресейге қосу болды [5]. Көп ұзамай өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Т.И. Соколов облыс, аудан басшыларын жинап Ақмола қаласының атын Хрущевград деп өзгертіп, тың өлкесін Қазақстаннан бөліп алып тікелей Одаққа қарайтын өлке ету туралы ұсыныс білдіреді. Сол тұстағы Министрлер Кеңесінің төрағасы Ж. Ташенов, Есіл ауданы атқару комитетінің төрағасы Ш. Сергазин және Д.А. Қонаевтың [6] араласуымен Т.И. Соколовтың тың өлкесін орталыққа бағындыру идеясы жүзеге аспай Ақмола Цилиноградқа, Батыс Қазақстан облысы – Орал облысына айналды [7].

Сталин қайтыс болған уақыттан 8 жыл өткеннен кейін, яғни 1961 жылы бүгінгі күнде танымал алғашқы қазақ басылымдарын қайтадан жарыққа

шығарған Үшкөлтай Суханбердинаның «Айқап» бетіндегі мақалалары мен «хат-хабарлар» деген атпен даярланған алғашқы библиографиялық көрсеткішін Главлит тексеріп, кітаптан Ә. Бөкейхановтың, А. Байтұрсыновтың, М. Дулатовтың, Ш. Құдайбердиевтің, Ғ. Қарашевтің, М. Жұбановтың, Ж. Аймауытовтың және т.б. мақалаларын өткізбей алып тастады.

Оның алдында белгілі қазақ тілінің маманы Шора Шамғалиұлы Сарыбаевтың «Қазақ тілінің библиографиясының» 1 кітабы тек «А.Б.» (Ахмет Байтұрсынов) деген көрсеткіштің болғандығына байланысты түгел өртеліп жіберілген болатын [8].

Өткен ғасырдың 60–70 жылдары Қазақстан даласында, коммунизмнің ұлы құрылыстары, тың көтеру желеуімен іс жүзінде ұлтты орыстандыру жүзеге асырылды. Елдің өндіргіш күштері тек шикізат өндіру бағытында дамыды, қазақ мемлекеттілігі «қуыршақ республика» дәрежесінде қалды. Ұлттық ерекшеліктерге қарағанда, советтік дәстүрлер көп жарияланып, мақтап-марапатталды. Жоғары оқу орындарында, техникумдарда, училищелерде қазақ тілі жоқтың қасында болды. Жергілікті жерлерде қазақ тіліндегі мектептер саны 700-ге кеміп, қазақ тіліндегі әдебиеттердің, баспасөздің саны күрт төмендеп кетті. Бір ғана Ақмола облысында 155 қазақ мектебі жабылып, ана тілінде білім беретін не бәрі бір мектеп ғана сақталып қалса, Көкшетау қаласында барлық мектеп орыс тіліне көшірілді.

Орталық ведомствалар жергілікті халықтан маман кадрлар даярлауға қамқорлық жасамай, жұмыс күшін сырттан тасып әкелуді артық көрді. Мысалы, 1957–1973 жылдары жұмысшылардың арасында қазақтардың үлес салмағы 17,4%-тен 11,7%-ке дейін азайып кетті [9]. Жұмыс күшін сырттан алып келу экономикалық жағынан тиімсіз болды және ақырында ұлтаралық қатынаста келіспеушілік туғызды. Оның бірі 1958 жылы жазда Орталық Қазақстанда орын алды. Теміртауда салынып жатқан металлургия комбинаты комсомолдық екпінді құрылыс деп жарияланып, онда осы жылдың аяғына дейін 132 мың адам келсе, келесі жылы олардың саны тағы 70 мың адамға толықты. Әлеуметтік наразылық үш күнге созылған тәртіпсіздікке ұласты. Тәртіпсіздікті тоқтату үшін әміршіл-әкімшіл жүйе әскер әкеліп қару қолданды, нәтижесінде қаза тапқандар мен зардап шеккендер болды.

Мұндай ұлт саясатындағы бұрмалаушылық қазақ жастарының заңды наразылықтарын туғызды. Олар ұйымдарға бірігіп және жеке дара кеңестік жүйеге қарсы қазақ елінің азаттығы үшін әрекет етті. Көпшілігі әлеуметтік экономикалық, ұлттық және саяси мақсаттардың ішінде КСРО-дан бөліну міндетін қойды. Алғашқылардың қатарында 1960 жылы наурыз айында Қарағанды қаласында Зейнолла Игілікұлы мен Кәмел Жүністегінің жетекшілігімен жасырын ұйым құрып, Қазақстанның бар қаласындағы студент жастарға үнпарақшалар таратуға көшеді. Ұйым қатаң тәртіпте құрылады. Бір адам өзін ұйымға тартқан адамды ғана білетін, одан жоғарғы тұрған адамды білмеуі қатал сақталды. Ұйым ЕСЕП (Елін сүйген ерлер партиясы) деп аталып, үнпарақшаның астына «Жас Қазақ» деп жазылды. Олардың ізімен басқа қалаларда да үнпарақтар таратушылар көбейеді. Олардың мақсаты күдерін үзген халыққа үміттің оты бар екенін көрсету, шовинистерге сес көрсету, қазақ жастарының намысын ояту болды. Ұйымды ұйымдастырушылар ұсталып, саяси лагерге жабылады. Зейнолла Игілікұлы босағаннан кейінде мемлекеттік

қауіпсіздік комитетінің қатаң бақылауында болып, 1988 жылы елу бір жасында жүрек ауыруынан қайтыс болады [10].

Қазақ жастары кеңестік тоталитарлық жүйеге қарсы бағытталған жұмыстарын тек Қазақстанда ғана емес, бұрынғы одақ астанасы Мәскеудің өзінде қолға алып, 1960 жылы Мұрат Әуезов, Болатхан Тайжанов, Алтай Қадыржанов, Советқызы Ақатаев, Мақаш Тәтімов және т.б. осында оқитын студент жастардың «Жас тұлпар» ұйымын құрады. Ұйымның мақсаты қазақ жастарының ұлттық санасын ояту болды. «Жас тұлпар» ұйымы кейін географиялық жағынан кеңейе келе Ленинград, Киев, Одесса, Рига қалаларына да қанатын жаяды. Қазақстанда Алматы, Павлодар, Ақмола және Шымкент қалаларында оқитын студенттер арасында да ұйымдастырылып, Қарағанды қаласында «Жас қазақ» және Семей қаласында «Тайшұбар» деген аттармен жұмыс істеді. Ұйым ұзақ уақыт жұмыс істей алмағандығына қарамастан мыңдаған қазақ жастарының санасында ұлт азаттық идеясын тұтандырды.

Жасырын ұйымдармен қатар жекелеген жастар да астыртын іс-қимылға кіріскен болатын. Олардың бірі – Хельсинкидегі саяси тұтқындардың тізіміне енген қазақ Махмет Құлмағанбетов. Кеңестік мемлекеттің жүргізіп отырған саясатына өз қарсылығын ашық білдіргені үшін М. Құлмағанбетов 1962 жылы Қостанайдың Рудный қаласында тұтқындалып, 58 баппен 10 жылға сотталады. Бостандыққа шыққаннан кейін шетелге кетіп, Американың «Азаттық» радиосында қызмет етіп, кеңестік коммунистік қоғамды сынға алған материалдарын беріп отырды [11].

Ұйым құрып, ұнпарақшалар тарату қазақ мектептерінде де орын алды. Осылайша, 1969 жылы Павлодардағы №3 қазақ мектеп интернатының Арман Қалиев басқарған бір топ, негізінен 9-шы сынып оқушылары «Жас ұлан» атты ұйым құрап, орыстандыруды тоқтатуға бағытталған ұнпарақтар даярлап, оларды қаладағы вокзал, бас почта үйі сияқты жұрт жүретін жерлерге жапсырады. Топ мүшелерін 1970 жылы 15 қарашада мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің облыстық қызметкерлері ұстап тергеуге алып, бір қатарына қатаң сөгіс беріп, басқа бөлігін комсомол қатарынан және интернаттан шығарып жіберген [12].

1975–1977 жылдарда Есік қаласында тұрып, еңбек еткен Хасен Қожа-Ахмет КСРО үкіметі патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын жалғастырушы екенін, интернационализм ұранын жамылып, өзге ұлттарды орыстандырып, жоюды көздейінін көрсетіп «Одақ па, әлде отар ма?», «Ұлттардың ассимиляциялануы туралы», «Орыстардың дүние жүзілік жандарманы болуға тырысуы», «Ұлт мәселесінің тарихи шешімі», «Оян қазақ!», «Оян елім!» және т.б. ұзын ырғағы 600 беттей әр түрлі мақалалар, үндеулер жазып, «Жас қазақ» атты астыртын ұйым құруға әрекет жасаған. 1977 жылы көкек айында ұнпарақшаларын Алматыдағы мал дәрігерлік институтының студенттеріне таратып жатқан кезде МҚК қызметкерлері оны тұтқындайды. Х. Қожа-Ахмет «кеңестік мемлекеттік және қоғамдық құрылысқа тіл тигізгені үшін» Алматы облыстық сотының шешімімен Қазақ КСР қылмыстық істер Кодексінің 170–171 бабы бойынша жастығы ескеріліп екі жылға сотталды. Ал 1986 жылы Желтоқсан оқиғасына қатысты деген айыппен Қазақ КСР қылмыстық істер Кодексінің 60 және 65 бабы бойынша 1987 жылы сәуірде тағыда төрт жылға сотталды [13].

70-ші жылдардың соңында халық әртісі Қасым Жәкібаевтың Азамат атты баласы да кеңестік жүйеге, КОКП-ға қарсы бағытталған ұнпарақшаларын поч-

та жәшіктеріне салып таратқаны үшін 18 жасында ұсталып 6 жылға сотталып, түрмеде қайтыс болған. Сотта жасөспірім Кеңестер Одағында демократия жоқ, сондықтан КСРО мен КОКП сөзсіз жойылады деп көрегенділік танытқан.

1979 ж. көктемде КОКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросы, Қазақстан үкіметінің келісімінсіз Қазақстанда неміс автономиясын құру жөнінде шешім қабылдап, қазақ жастарының заңды наразылығын туғызғаны нәтижесінде жоғарыдан қабылданған шешім жүзеге аспай қалғаны көпшілікке мәлім.

Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің назарынан жеке отбасыда тыс қалмады. Осындай жаңұяның бірі Қызылорда облысындағы Киікбаевтар отбасы болды. Бұл отбасында Нұрхан, Тасқын, Болат, Баян, Розалия және Гүлнәр атты 4 қыз, 2 ұл болды. Нұрхан, Болат, Баян, Гүлнәр Қызылордада педагогикалық институт-тын, Тасқын Алматыдағы мал шаруашылығы, ал Розалия шет тілдер институт-тарын үздік бітірген. Балалардың әкесі Меңдияр Киікбаев саналы өмірінің бір бөлігін кеңестік білім беру жүйесінде жас ұрпақ тәрбиелеуге арнаған пайым-ды ұстаз. 1976 жылы Тасқын Мәскеуде өткен топырақ зерттеушілердің әлемдік конгресіне облыс атынан қатысып, осы сапардан кейін ол және қарындасы Розалия шет елге кетуге бел буады. Осыған байланысты 80-ші жылдардың басында бүкіл отбасына «диссидент» деген айып тағылып, әкесі қан қысымынан, ал Тасқын мен Розалия бірнеше қайтара Қызылорда жындыханасына жатқызылып, дәрігерлердің «көмегімен» айықпас ауыруға шалдығып, содан қайтыс болады. Осы жылдары мемлекеттік қауіпсіздік комитетінде істеген Ә. Бәкірұлы өзінің «Тасжүрек тағдыр» атты мақаласында: «Прокурордың келісімімен басқармаға шақыртылып ескерту жасағанда Розалия алған бетінен қайтпай, қайта-қайта комитет жігіттеріне: «Сендердің коммунистерің коммунизм тұрмақ, социализм құра алмайды. Ерте ме, кеш пе, халық мұны түсінеді. Түсінген бойда кеңес империясы құлайды. Бұл Одақ көзге ғана мықты, іс жүзінде әлсіз, іргесі шіріп тұр» – дегенін баяндайды [14].

Сонымен қорыта келгенде кеңестік тоталитарлық жүйе тұсындағы Қазақстандағы үлкенді, кішілі наразылықтар жиналып келіп 1986 жылғы желтоқсан оқиғасына алып келді. Кеңестік қоғамдағы жылдар бойы қордаланған шиеленіс, жүйенің ұлт саясатын өзгертуге құлықсыздығы, 80-ші жылдардың ортасында басталған Горбачевтың қоғамды «қайта құру» жөніндегі жалған идеясы әлі буыны қатпаған жастарды әміршіл-әкімшіл жүйемен ашық қақтығысқа алып келіп, жапа шектірді. Бірақ олардың еңбегі зая кеткен жоқ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Егемен Қазақстан. – 26 қаңтар 2005.
2. Жас Алаш. – 16 қыркүйек 2003.
3. Есмағамбетов К. Шерлі шежіре шындығы // Егемен Қазақстан. – 27 қаңтар 2010.
4. Бейісқұлов Т. Цензура // Егемен Қазақстан. – 27 тамыз 2003.
5. Алматы ақшамы. – 25 ақпан 2006.
6. Егемен Қазақстан. – 28 қаңтар 2004.
7. Егемен Қазақстан. – 6 ақпан 2004.

8. Түркістан. – 27 мамыр 2010.
9. Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. – Алматы, 1994. – 370 бет.
10. Түркістан. – 9 қыркүйек 2010.
11. Айқын. – 9 маусым 2011.
12. Әлиханұлы Ж. (Аупаев) «SOS» белгісі // Егемен Қазақстан. – 30 қазан 2002.
13. Жас Алаш. – 28 наурыз 2002; Желтоқсан құрбандарын жоқтау. – Алматы, 1992. – 61 бет; – Айқын. – 9 маусым 2011.
14. Ерназар С. Жындыхана арқылы жазалау // Егемен Қазақстан. – 16 қаңтар 2001.

Өркениет өзегі және өрелі өзгеріс

Дархан ҚЫДЫРӘЛІ,
«Дарын» Мемлекеттік жастар сыйлығының иегері,
тарих ғылымдарының докторы

*«Ислам қауымдастығына бейбітшілік, жаңғыру,
ғылыми-техникалық даму
және өркендеу ауадай қажет»
Н.Ә. Назарбаев*

Бір кездері Еуропадағы Ренессанс дәуіріне түрткі болған, озық ғылыми жетістіктері арқылы өркениет көшін алға сүйреген ислам әлеміне XIX ғасыр орасан зор қайғы-қасірет ала келді. Әлдеқашан надандық бұлты тұмшалап, қараңғылық пердесі түскен, әлеуеті әлсіреп, кедейшіліктің ащы зардабын тартқан, алауыздық жайлап, алтыбақан болған жер жүзіндегі мұсылман жамағаты ала-сапыран ғасырда бостан күнін ұмытып, бодандық қамытын киді. XX ғасырдың басындағы жаһандық соғыстан кейін Осман мемлекетінің күйреуімен бірге ислам әлемі терең күйзелісті бастан кешті. Батыстың басымдығы артқан осы тұста Шам мен Мысырдың, Стамбұл мен Қазанның ғалымдары осы тым күрделі мәселенің байыбына баруға ұмтылып, өркениет көшіндегі керуеннен артта қалушылықтың себептерін індете зерттей бастады. Басқа түскен құлдық оларды «Біз неге мұндай хәлге түстік, неге бодан болдық?» деген пікірдің төңірегінде терең ойлануға жетеледі. Ислам ғұламаларының пікірінше, ислам діні – Алладан түскен ақырғы, кәміл дін, ендеше, артта қалуға себепші болған ислам емес, сол діннің қағидаттарын жаңылыс тәпсірлеген мұсылмандар еді. Олай болса, жүріп өткен жолды қайта шолып, жаңылыс жіберілген тұстардан қорытынды шығарып, сананы өзгерту керек екен. Осындай ой-тұжырымға келген көптеген ғұламалар енді ислам әлемін жаңғырту туралы бастамалар көтеріп, соның нәтижесінде Стамбұлда «ыслахат», Мысырда «тәждит», Қазан мен Қырымда «жәдит» қозғалыстары кең ауқымда тарай бастады. Шахабеддин Маржани, Исмаил Ғаспыралы сынды ойшыл, ағартушы ғалымдардан бастау алған жәдитшілдік қазақ жеріне Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп және Ахмет Байтұрсыновтар арқылы тамыр тартты.

Шын мәнінде сол тұстағы ислам әлемінің артта қалуына не себеп болды? Ғалымдардың ой-пікірлерін саралай келе, негізгі себептерді былайша тұжырымдауға болатын сияқты: надандық, алауыздық, томаға-тұйықтық. Бұл

ойды одан әрі қаузасак, дүниедегі бүкіл індеттің басында надандықтың тұратыны жасырын емес. Ал өзара алауыздық мұсылмандарды бодандыққа әкелді, бодандық еркін ойлау құқынан айырып, томаға-тұйықтыққа тіреді. Мұның бәрі мұсылмандарды тақыр кедейшілікке, ақыр аяғы аштыққа ұрындырды.

Расында, Шыңғыс ханның жорығынан кейін құлдырап, бұрынғы құдіретінен айырылған ислам әлемі тоқмейілсуге, кертартпалыққа бой алдырды. Оның соңы мектеп, медресе және зауие бірлігінің ажырауына, дәлірек айтқанда, медресенің қасаң қағидаттардың еркіне беріліп, руханияттан ірге ажыратуына және пән ғылымдарын шеттетуіне әкеліп соқты. Осылайша ақыл мен жүректің арасына ауыр сызат түсті. Замана құбылысын айқын аңғарған Абайдың «бұл күндегі тахсил ғұлум ескі медреселер ғұрпында болып, бұл заманға пайдасы жоқ болды» дей отырып, оған ем-шипа ретінде ақыл, жүрек, қайраттың бірлігін ұсынуы сондықтан.

Задында, күллі әлемге, барша адамзатқа және бүкіл дәуірлерге арналған Жаратқанның жолдауы болғандықтан, ислам – үнемі жаңарып, жаңаланып отыратын дін. Бұл жерде бір жайтты дұрыс аңғарған жөн: діннің өзегі, иманның шарттары, сенім негіздері өзгермейді; жаңарып отыратын – исламның өмір салты. Сондықтан, иман, яғни сенім негіздері бір болғанымен адамзаттың өсуі мен өрісіне және дәуірлеріне сәйкес келген пайғамбарлар Алланың әмірі мен өмір салтын жаңарту арқылы дінді үздіксіз толықтырып отырған. Әрбір пайғамбар келген сайын уахи арқылы адамзат баласының діні өрістеп, мінез-құлқы мен ғылымы өркендей түскен. Сондықтан, өркениеттің көш басында қашанда пайғамбарлар тұрған. Осылайша Мұхаммед алейхиссаламмен бірге дін кемеліне келді, бірақ дін тоқырауға ұшыраған жоқ. Өйткені, әсем аттарының бірі «үздіксіз, ұдайы Жаратушы» деген мағына беретін Алла Тағала түсірген Құранның жаңа аяттарымен ескі аяттардың үкімін жаңалау арқылы ислам ақиқатының әр дәуірге сәйкес өз шындығы бар екенін саналарға ұқтырды. Хадиске сүйенсек, бұдан былай ислам негіздерін заманға сәйкес тәпсірлеу ісі мұжаддит ғалымдарға жүктелді. Мәселен, «исламның дәлелі» атанған имам Ғазали сондай ғалымның бірі еді. Ғазали аманатын Маржани арқылы қабылдаған Абай да жаңалықтың лебін сезінді.

Бір орында тұрмайтын дәуір доңғалағы тегершігінен зымырап айналды. Заманмен бірге дүние де өзгерді. Мұсылман елдері XX ғасырдың орта шені мен XXI ғасырға иек артқан алмағайып тұста тәуелсіздіктерін жариялады. Дегенмен, көптеген мұсылман елдері өткен ғасырдағы ауыр індеттен айыға алмады. Қаржы дағдарысын бастан кешкен, кедейшілік қамытын киген, әлеуметтік теңсіздікке ұшыраған көптеген мұсылман елдерінде түрлі төңкерістер орын алып, көз алдымызда саяси режимдер ауысты. Соның нәтижесінде жүз мыңдаған мұсылмандар аштан қырылып, Отанынан жыраққа ауа көшкен босқындар пайда болды.

Міне, осындай күллі үмбет тығырыққа тірелген кезеңде Қазақстан Президенті осы мәселенің өзектілігіне тоқтап, ислам әлеміне түбегейлі шешімдер ұсынды. Биылғы жылы Астанада өткен 7-Бүкіләлемдік Ислам экономикалық форумында сөйлеген сөзінде Елбасы «Исламның өзі дін ретінде ешқандай дағдарысқа түспейді. Қоғамды модернизациялау исламның өзінің негіздерін бұрмалау деген сөз емес. Ислам қоғамын модернизациялау қажеттігі айқын байқалып отыр. Бұл алдымен технологиялық, ғылыми және экономикалық дамуға байланысты» деп атап көрсетті. Н.Ә. Назарбаевтың бұл сөздері мәртебелі меймандардың ерекше

ықыласына ие болып, ислам әлемі елдерінің күн тәртібіне үлкен әріптермен жазылды.

Абзал мұсылман – мемлекетшіл азамат

Ұлыстың ұйытқысы – ұлт, мемлекеттің өзегі – қоғам болса, сол ұлт пен қоғамның рухы – дін. Бұл ретте, біз көптеген қауымдардың топтасуына, ұлттардың ұйысуына, ұлыс ретінде қалыптасуына діннің ықпалының аса жоғары болғанын еске алсақ та жеткілікті. Мәселен, орыс халқы православ шіркеуінің арқасында алауыздығынан арылып, биік мұраттарды мақсат тұтқан іргелі империя деңгейіне жетті. Бұл орайда тағы бір айта кетерлік жайт, ұлтты қалыптастыруда дін факторы тіпті кейде тілдік фактордан да биік түсіп жатады. Бұған түп-тамыры бір, тілдері жақын бола тұра түрлі діндерді ұстанғандықтан, уақыт өте-келе бір-біріне қару кезенген бұрынғы Югославия шеңберіндегі елдердің тағдыры мысал бола алады.

Дінсіз адам болуы мүмкін, алайда, дінсіз қоғам болмайды. Дін қоғамдық құбылыс болғандықтан, мемлекет те одан тыс қала алмайды. Қоғамтану ғылымының атасы саналатын Ибн Халдун «Мұқаддима» деп аталатын әйгілі еңбегінде діннің қоғамдық қатынастарды реттеп, мемлекет істеріне болысатынын, бұған тиісінше мемлекеттік биліктің де дінге қамқор болатынын атап көрсеткен. Діни сенім мен құндылықтар азаматтардың бойына имандылық пен әдепті ұялатады, кісілік пен парасаттылықты қалыптастырады, нашақорлық, зинақорлық сияқты жат қылықтар мен жамандықтардан тыяды, отбасын ұйытып, қоғамды орнықтырады. Батыстық қоғамның қалыптасуына ықпал еткен Руссо қоғамның тұрақтылығы үшін азаматтардың діндар болуы тиіс екенін жазған. Оның пікірінше, діндар азаматтар мемлекетке ерекше құрметпен қарайды, билікке мойынсұнады һәм отаншыл болады. Дін осылайша заңмен де орнықтыра алмайтын кейбір қоғамдық құбылыстардың оң қалыптасуына ықпал етеді. Өз кезегінде мемлекет те дінді қадағалап, реттеп отыруы тиіс. Діннің атын жамылу немесе дінді бет перде етіп қолдану әрекетінен, ең бастысы, діннің зардап шегетінін ұмытпаған абзал.

Болмысында берекесіздікке, анархияға қарсы ислам діні елдің бірлігі мен мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етеді. Құран «Аллаға, пайғамбарға және билік басындағыларға мойынсұнуды» бұйырады. Бұл ретте өз-пайғамбарымыз қоғам мен жамағатты бірлікке шақыра отырып, басшының төңірегіне топтасуды уағыздады, басшыға бағынудың маңыздылығын ескертті. Мәселен, Абдулла ибн Омардан Пайғамбарымыз алайһи саламның: «Кімде кім бойсұнудан бас тартса, қиямет күні Алла алдында айтар уәжі болмайды. Кімде кім (патшаны) мойындамай қайтыс болса, надандық өлімімен қайтыс болады» деген хадисі риуаят етіледі (Хадис сахих, Муслим). Сол сияқты Абдулла ибн Аббастан Пайғамбарымыз алайһи саламның: «Кімде кім басшыдан өзіне ұнамайтын жәйтті көрсе – сабыр етсін, себебі бір адам жамағаттан бір қарыс бөлініп, сол халде қайтыс болса, надандық өлімімен қайтыс болады» деген хадисі риуаят етіледі (Хадис сахих, Имам Бухари). Имам Ғазали бұл туралы: «Нашар жүйенің өзі жүйесіздіктен, берекесіздіктен жақсы. Биліктің міндеті дінді сақтау болса, дінді қорғаудың жолы да биліктің, жүйенің нығаюы арқылы болады. Сондықтан, мемлекеттілікті сақтап, билікке мойынсұну керек», – деп жазып кеткен екен.

Құран Кәрімде бір адамды өлтірудің бүкіл адамзатты өлтіргенмен бірдей екені айтылады. Бұл орайда әрбір жаратылысқа жаратқанның туындысы ретінде құрметпен қарайтын мұсылманның террорист болуы әсте мүмкін емес. Осыған қатысты әз Пайғамбарымыз өлтіру мақсатында қару кезенгеннің жұмаққа бармайтынын ескерткен. Олай болса, құтты Отанына, туған жұртына қарсы қару кезенгеннің үкімі қаншалықты қатал болатынын ойлаудың өзі ауыр.

«Отанды сүю – иманнан» деген қағидаға жүгінсек, мұсылманның діндарлығы оның отаншылдығымен де өлшенеді. Біздіңше, абзал мұсылман – елдің тыныштығын ойлап, отбасының амандығын тілейтін мемлекетшіл азамат. Өйткені, тәуелсіздік – тәубе дегізер, тәуекел еткізер қастерлі бойтұмар, талайдың тағдырына бұйырмаған ерен бақыт. Азат ел, азаматтарының діни сенім бостандықтарын қамтамасыз ететін тәуелсіз мемлекет болмаса, онда діннің де, руханияттың да еркін тыныстай алмасы анық. Бодан елде мешіт те, медресе де болмайды, азан да айтылмайды. Біз мұны жақын тарихымыздан жақсы білеміз. Сонымен қатар, тұрақтылық пен тыныштық орнамаған елде діннің ахуалы да оңалмайды. Сондықтан, дін мен руханияттың өрістеуі үшін әуелі тәуелсіздік пен тұрақтылық, татулық пен тыныштық қажет. Бұл орайда тәуелсіздігінің 20 жылдығына қадам басқан Қазақстан татулық пен тұрақтылықтың кепілі, бейбітшіліктің белдеуі ретінде ислам әлеміне өнеге көрсетіп отыр. Азаматтарына сенім бостандығын ұсынған зайырлы қазақ елінде ислам діні ерекше қарқынмен дамып, кеңінен қанат жаюда.

Ислам – зайырлы дін. Інжілдегі сияқты «Тәңірдің ақысы – Тәңірге, Цезардың ақысы – Цезарға» деген қағида болмағандықтан, Исламда білім мен иман, ақыл мен жүрек, тән мен рух, мемлекет пен дін арасында да қайшылық жоқ. Тарихқа үңілсек, мұсылман елдерінде батыстағыдай таза теократиялық мемлекеттің болмағаны анық. Мәселен, католиктердің сенімі бойынша Папа Тәңірдің және Хазіреті Исаның жердегі өкілі, сондықтан ол жаңылыспайды, қателеспейді, Тәңірдің атынан билік жүргізетін болғандықтан оның әмірлерін бұлжытпай орындау керек. Шексіз билікті қолына шоғырландырған папалар патшаларға үкімін жүргізді, шіркеудің атынан крест жорықтарын ұйымдастырды. Сондықтан батыста зайырлылыққа талпыну мемлекетті шіркеудің шексіз билігінен құтқару әрекетінен басталған еді. Батыстық Макиавелли, Хоббес, Руссо, Лок және басқа да ойшылдар шығармаларында мемлекетті діннің құрсауынан құтқарып, шіркеуді өз қызметіне жегу туралы жазды. Бұл тұрғыдан алғанда, батыста зайырлы қоғам орнатуды көксеген ойшылдардың өзі исламды тану арқылы сондай байламға келген деуге негіз бар. Ислам тарихына жіті үңіліп қарайтын болсақ, мұсылман мемлекеттерін молдалар мен имамдар емес, сұлтандар басқарып келгенін аңғарамыз. Өз кезегінде дін ғалымдары мемлекет істеріне жөн-жосықсыз араласып, өз үстемдіктерін жүргізуге ұмтылмаған. Олар мемлекет мүддесі жолында билік басындағыларға болысып отырған. Өйткені, исламдық түсінік бойынша, әділ патша құт қонған, Алланың ерекше мейіріміне бөленген жан деп есептелінген.

«Адамзаттың бәрін сүй...»

Еуразия кеңістігінің картасы өзгеріп, сахнаға жас тәуелсіз мемлекеттер шыға бастаған тұста Сэмюэл Хантингтон «Өркениеттер қақтығысы және

әлемдік жүйенің қайтадан құрылуы» деген әйгілі кітабын жариялады. Микро деңгейде ислам мен православ, будда, африкалық және батыстық христиандық арасында, макро деңгейде мұсылман, будда және христиандық өркениеттер арасында үлкен қақтығыс орын алатынын айтқан автор бұл соғысқа батыстың менмендігі, исламның ымырасыздығы және Қытайдың қырсықтығы себеп болады деген болжам жасады. Ол «Өркениеттер қазаны» деп атаған Азия аймағында Ресей, мұсылман Азия, Қытай және АҚШ арасында қақтығыс жүреді деген пікір айтты.

Расында, Кеңестер Одағы ыдырағаннан кейін Ош, Ферғана, Баку, Сумгаит, Таулы Қарабақ, Балтық жағалауы елдерінде дау-жанжалдар болып, оның аяғы этникалық қақтығыстарға айналды. Оның үстіне, Қазақстанға экономикалық тұрғыдан мешеу қалған, мемлекеттік құрылымдары тоқырауға ұшыраған, ұлттық қатынастары шиеленіскен ел мұра болып қалды. Алайда сындарлы саясат ұстанған республика басшылығы тығырықтан шығар жолды таба білді. Ядролық қарудан бас тартқан, елдегі ұлттарды ұйыстыра түскен жас мемлекет дамудың өзіндік моделін қалыптастырып, дүние жүзіне таныла бастады. Қысқа мерзімнің ішінде Қазақстан көп векторлы саясат ұстану, бұрынғы одақтастарымен ортақ тіл табысу, туысқан түркі жұртының жақындасуына және Азиядағы ынтымақтастыққа ұйытқы болу, тіпті Үндістан мен Пәкістан сынды алып елдерді татулыққа шақыру сияқты келелі әрекеттері арқылы шын мәнінде Еуразиялық мемлекетке айналып үлгерді.

Хантингтонның пікірлерін жоққа шығарған Қазақстан Президенті әлем жұртшылығына ғасырлар тоғысында өркениеттер арасында қақтығыс емес, керісінше, мәдениеттер арасында келісімнің, әлемдік ізгіліктің алтын кілтін ұсынды. Осылайша, Қазақстан әлемде өркениеттер арасы қақтығыс пікіріне қарсы тұруды, мәдениеттер мен дін өкілдері арасындағы диалогты жан-жақты қолдауды мемлекеттік саясатқа айналдырған алғашқы мемлекет атанды.

Жаңа мыңжылдықтың басында дүние жүзін дүр сілкіндірген террорлық әрекеттен кейін әлемдегі алпауыт елдер ислам дінін жаппай айыптап жатқан кезде ислам мен терроризмнің ешуақытта қабыспайтынын, бұл екі ұғымның бір-біріне мүлдем кереғар екенін дәлелдеп, әлемдегі барлық діндердің адамзатты тек ізгілікке шақыратынын айтқан Елбасы, мұсылман дінін ұстанатын қазақ еліне әлемдегі католиктердің дінбасысы Папа II Иоан Павелді шақырып, қонақ қылды.

Астана қаласында өткізілген Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының құрылтайлары еліміздің даңқын әлемге паш етіп, асқақтата түсті. Еуразия құрлығында ұлтаралық татулық пен түсіністіктің, рухани келісім мен өзара үйлесімнің өзіндік аралына айналып отырған Қазақстанның бастамасы бойынша ұйымдастырылған бұл басқосулардың мақсаты – дін өкілдерінің бүкіл әлемде болып жатқан қантөгістерге тоқтау айтып, жаһанда тұрақтылық пен тыныштық орнатуға, осылайша, адамзат баласының түсіністік пен бейбітшілік жағдайында өмір сүруіне ықпал жасау болатын.

Айта кетерлік жайт, Астана қаласында өткізілген діндарлардың бұл келелі кеңестері Алланың сөзінен бастау алады. Өзге дін өкілдерін келісімге шақырған қасиетті кітап Құранда бұл туралы: «(Ей, Расулым), былай де: Ей, кітап түсірілгендер! Келіңіз, сізбен біздің арамыздағы ортақ сөзде бірлесейік. Яғни, Алладан басқасына құлшылық етпейік, Алладан басқа тәңір танымайық.

Егер бұған теріс айналса, былай де: Куә болыңыз, біз Аллаға мойынсұнған мұсылманбыз», – деп айтылады. Ұлы Жаратушы қасиетті Құран Кәрімде бір-бірімен танысып, білісуі үшін адамдарды қауым-қауым, тайпа-тайпа етіп жаратқанын ескертеді. Ендеше, біле-білсек, біздің ұлттық ерекшеліктеріміз, әрқилы дәстүріміз бен мәдениетіміз бөліну емес, бірігу, айрылу емес, танысып, білісу үшін екен.

Қазақ халқының ұлт ретінде қалыптасуына ықпал еткен ислам – кеңдік пен кешірімнің, келісім мен түсіністіктің, бейбітшілік пен татулықтың діні. Ислам діні салтанат құрған барлық жерлерде өзге сенім өкілдері ғасырлар бойы бейбітшілік аясында өмір сүрді. Бағзыдан бері қазақ елінде көптеген сенім өкілдерінің тату-тәтті ғұмыр кешуі де бұл сөзіміздің бір айғағы. Өйткені, дәстүрі мен діні үндесіп, ділімен үйлесіп кеткен қазақ халқы Қожа Ахмет Иасауидің:

«Сүннет емес – кәпірге берме азар,

Көңілі қатты, ділі азардан Құдай безер», – деген хикметтерін жаттап өскен халық. Бұл дәстүр қазақ халқының өмірлік ұстанымда берік орын алды. Тіпті еліміз отаршылдықтың қамытын киген кезде «Адамды сүй, Алланың хикметін сез» – деп жырлаған дана Абай:

«Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және хақ жолы осы деп әділетті», – деп адамзаттың бәрін бауырға басып, сүюдің, адамзатты махаббатпен жаратқан мейірімді Алладан бастау алатынын меңзеді.

Бұл ретте діннің әуелі көркем мінезбен әдіптелген өнегелі өмір екенін ұмытпаған абзал. Ал көркем мінез көрікті сөз арқылы кестеленіп, көрініс табады. Сонымен қатар «дін – насихат». Ендеше, қоғамда татулық пен толеранттылық салтанат құрып, диалогтың одан әрі өрістеуі үшін бұқаралық ақпарат құралдарына жауапкершілік мол қастерлі міндет жүктелуде.

Дін діңгегі – діл

Ислам дінін әлемдегі негізгі бес мәдениеттің бірі ретінде атап көрсеткен атақты тарихшы, қоғамтанушы А. Тойнби: «...мұсылмандардың рушылдық пен әсіре ұлтшылдықты ауыздықтаудағы ахлақи, моральдық жетістіктері қазіргі дүниеге қаншалықты қажет десеңізші. Мәселенің келісім мен бейбітшілік аясында шешілуі үшін осы мұсылман парасатының өсіп-өркендеуіне жағдай жасау шарт», – дейді. Расында, адами қасиеттерді ардақтап, адам құқығын аяққа таптамай, оны асқақ ұстау – исламның басты ерекшеліктерінің бірі. Сондықтан, ислам дінін қабылдаған кез келген қауым өзінің тілі мен ділін сақтап қалып отырған. Сөзіміздің айғағы ретінде, исламға мойынсұнған түрік халықтарының бүгінде өз тілін, ділін және түпкі дәстүрін сақтап қалғанын айтсақ та жеткілікті.

Ислам ұлттық дәстүрлерді терістемейді, керісінше, ғұрып – шариғат үкімдерінің негізін құрайтын бұлақ көздердің бірі. Мәселен, Муаз ибн Жәбәл әкім болып тағайындалғанда мемлекет істерінде мәселенің шешімі егер Құран мен сүннеттен табылмаса, онда ижтиһат (оның ішіне дәстүр де кіреді) жасау арқылы үкім шығару қажеттігі туралы сөз болады. Хазіреті Пайғамбар мұны қолдап, қуаттайды. Бұл ретте қазіргі кезде мұсылман елдерінің өзіндік ерекшеліктерін жоғалтпай, ұлттық дәстүрлерін қастерлеп отырғаны да сөзімізге дәлел болса керек.

Ғасырлар бойы ата-бабаның тарыққан шақта бойтұмары, болашаққа бастар үміті, тығырықтан алып шығар бағдары болған ислам діні қазақ халқының күнделікті өмір салтында берік орын алған. Исламның қазақ халқының ұлттық мәдениетімен етене болғаны соншалықты, тіпті ол ұлттың ең ежелгі салт-дәстүрлеріне дейін етене сіңісіп кеткен. Бесік жырынан бастап жоқтауға дейінгі қазақтың ән-жырларынан исламның әсерін көруге болады. Өнегелі өсиеттер, нақыл сөздер һәм мақал-мәтелдерімізде Құран аяттары мен хадистерді көптеп кездестіруге болады. Азан шақырып ат қою; неке қию, марқұмның жаназасын шығару; сәлем беріп, сәлем алу; кішіпейілдік, кеңдік пен кешірімділік қасиеті; ата-ананы сыйлап, ардақ тұту; үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету, оларға қызмет жасап, ақ тілек-батасын алу; қоңсы-қолаңға көмектесу; көрші ақысын ұмытпау; келгенге кең пейіл қонақжайлылық таныту; қолдан келгенше қайырымды болып, жақсылық жасау; обал және сауап ұғымдары; кісінің ала жібін аттамау және ешкімге қиянат жасамау; аманатқа адалдық; жетім-жесірді елеп-есіркеу; үйге аяқ киімді шешіп кіру, оны аластап, тазартып, үйде ит ұстамау; өлгеннің артынан жаман сөз айтпау және тағы басқа санап тауыса алмайтын күнделікті салт-дәстүрлеріміздің барлығы да ұлтымызға ислам діні арқылы еніп, ал бұрыннан бар болғандары, байырғы бабадан үзілмей жеткендері кемелденіп, толығып, орныға түскен. Сондықтан, ислам діні – қазақ халқының ұлттық мәдениетін құрайтын ең негізгі факторлардың бірі.

Мекке-Мәдинада дүниені нұрландырған ислам сәулесі Түркістан топырағында, кешегі Мәуранаһрда үлкен призмаға шағылысып, жүйеленіп, содан іргелі ілімге айналды. Тарлан тарихқа үңілу арқылы бұған көз жеткізу қиын емес. Мәселен, Құран ілімін аса білгірлікпен тәпсір жасаған Бейдауи, Рази сынды мүфассир-ғалымдар, хадис ілімінің ұстыны болған әйгілі Имам Бұхари, Имам Тирмизи сияқты ғұламалар, ақида-сенім негіздері ілімінің негізін қалаған Матуриди, Ашари тәрізді имамдар, шарифат ғылымын қалыптастырған Әбу Ханифа, Әбу Юсуф, Марғинани іспетті факихтар, тасаууф-руханият ілімінің шоқтығы биік ұстаздары Юсуф Хамадани, Қожа Ахмет Иасауи бастаған әулиелер Құран мен сүннетті басшылыққа ала отырып, ислам дінін тұтас қалпында жүйеге түсірді. Сонымен қатар, Түркістан философия, математика, алгебра, геометрия, география, астрономия, медицина сияқты ғылым салаларында төңкеріс жасап, адамзат өркениетіне зор жаңалықтар енгізді. Исламдық қайнардан нәр алған Фараби, Ибн Сина, Хорезми сынды ғұламалар батыс өркениетінің де өрлеуіне түрткі болды.

Бір таңқаларлық жайт, тұтас дәуірлерге сыймайтын осы орасан зор табыстардың басым көпшілігі Қарахан мемлекеті тұсында жүзеге асты. Біздіңше, мұның бірнеше себебі бар. Біріншіден, Қарахан мемлекетінде тұрақтылық пен тыныштық орнады. Екіншіден, елдің барша тұрғындары бір ғана мазхабты – Имам Ағзам жолын ұстанды. Үшіншіден, мемлекет басты нысана ретінде білім жолын таңдады. Елде іргелі оқу орындары ашылып, ғалымдарға құрмет көрсетілді. Дәстүр мен дінді ұштастырған жергілікті ғұламалар өсіп жетіліп, бой көтерген сәулетті қалалар ғылым мен мәдениеттің ошақтарына айналды. Осылайша, ғылым мен білімнің қарыштап дамуына барынша жағдай жасаған Қарахан мемлекетінде мектеп, медресе және зауиенің үйлесімді бірлігі дүниеге келді. Елде діни білім де, рухани ілім де, нақты ғылым да өркен жайды. Бұл жағдай Шыңғыс хан заманында үзіліп қалғанымен, Әмір Темір кезеңіне дейін

жалғасты. Одан кейін тұғырлы Түркістан тарихи дүрбелеңді бастан кешіп, алауыздықтан арылмаған қалпы қалың ұйқының құшағына берілді.

Бұл орайда біздің Қарахан мемлекетіне арнайы тоқталуымыздың өзіндік мәні бар. Бұл мемлекет бүгінгі Қазақстан аумағын алып жатты, оның дүние жүзіне танымал болған әйгілі қалалары да қазіргі қазақ жерінде болатын. Сондықтан Қарахан мемлекетін біздің рухани дәстүріміздің тарихи тамыры ретінде қарастыруға болады. Демек, адамзат өркениетін жаңа белеске бастаған Ренессанс қазақ топырағынан нәр алды деуге толық негіз бар.

Ендеше, тарих үшін тым қысқа мерзім аралығында береке-бірлігі жарасқан, экономикалық әлеуеті асқан, шығыс пен батысты жалғазан, руханият ордасына айналған, халқы жан-жақты сауаттанған, ұлтының интеллектуалды өресі биік, дәстүрі берік, тарихы терең іргелі мемлекет ретінде қалыптасқан Қазақстанның дүние дағдарысқа түскен осындай алмағайып заманда жаңа рухани ренессансқа жол салуы әбден мүмкін.

Биыл Ислам ынтымақтастығы ұйымының төрағалығы тізгінін қолға алған тұста «Ислам әлеміне реформа керек» деп мұсылман үмбетіне пәтуалы пікір, байламды уәж айтқан Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың парасатты сөзін біз осылай жорыдық.

Тарихи таным мәдениетін қалыптастыру мен сабақтастық негіздерін құрудағы Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының археографиялық баспа өнімдерінің алатын орны

Зейінәбіл АЙДАРБЕКОВ,
Қазақстан Республикасы Президентінің
Мұрағаты директорының орынбасары,
философия ғылымдарының докторы;
Әлия СҮЛЕЙМЕНОВА,
Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының
бас сарапшысы, тарих ғылымдарының кандидаты

Адамзат тарихында құндылықтардың қалыптасуы мәселесі ерте заманнан-ақ ойшылдардың, ғұламалардың назарында болып келді. Қазіргі Қазақстан халқы үшін, тарихшылар мен философтар үшін, мемлекетіміздегі кез келген ұлттың өкілі үшін қандай құндылық басымдылық танытады? Руханилық феномені жөнінде тарихи процесте әр түрлі ғұламалар қандай пікірлер білдірді? Қоғамдағы көптеген қайшылықтардың қайнар көздерін олар немен, қандай үрдістермен байланыстырды?

Бүгінгі ең басты талап, Қазақстанның мемлекеттілігін нығайту, ұлттық мүддені биік қою – ол егемендікті мәңгі сақтап қалу, бүкіл қоғамдық сана тәрбиесіне жауапты органдар мен азаматтардың биік парызы болуға тиіс. Адамзат мәдениетінің дамуында халық игілігіне қызмет етуде, отандық ғалымдардың еліміздің болашағына қосқан салмақты өз үлесі бар екені айқын. ХХІ ғасырда халықты өз ертеңіне жігерлендіретін де, болашаққа үміттендіретін де ол талантты мемлекеттік ғылым мен білім орны. Тарихи сана – бұл бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады. Қазіргі заман да өткеннің тарихынан тағылым алып, сабақтастықты сақтамаса келешектен күдерін үзері сөзсіз. Барлық осы үдерістер адамзат дамуының келешегін болжауға қатысты ғана емес, оның тарихына, тарихи санасы мен тарихи құндылықтарына да қатысты зерттеулерге деген қызығушылықты тудырады.

Бүгінгіні түсіну мен болашақты болжау үшін өткенді білу тарихи білімнің негізгі арқалайтын жүгі екендігі рас. Ал бұл тарихи білім берудің мақсаты жан-жақты дамыған тұлғаның ойлау мәдениетінің қажетті компоненті ретіндегі тарихи сананың элементтерін адам бойында қалыптастырумен ұштасып жатады. Тарихи эрудиция – бұл тұлғаның рухани байлығы. Қазіргі адамның алдыңғы буынның жинақтаған әлеуметтік-мәдени тәжірибесіне тереңірек енген сайын оның өмірлік және азаматтық ұстанымы да айқындала түседі. Тарихи білім адамның ғылыми дүниетанымының қалыптасуына, оның бойында адамгершілік мұраттардың егілуіне ықпал етеді. Отанға деген сүйіспеншілік, оның өткені мен бүгінін мақтан тұту патриотизм деп аталатын сезімдердің құйылысын тудырады.

Тарихсыз мемлекет, тексіз ұлт болмайтыны белгілі. Өз жерімізде, өз елімізде ұлттық сананы, ұлттық қасиетті әлі де жастарымыздың қанына, жанына сіңіре алмай келеміз, әдетке айналып кеткен – ана тіл мен ата дәстүрді ұмытқыш, басқаларға көзсіз еліктегіш, атаға бөлінгіш әдетінен, елді аздыратын құлдык психологиядан үзілді-кесілді біздің азаматтарымыз арылуы керек.

Тарихи сананы жаңғыртып қалыптастыру тәрізді маңызды міндетті іске асыруда мемлекетіміз де қарап қалған жоқ. Қызыл қырғын мен жаппай қуғын-сүргіннің алпыс жылдығына байланыстыра отырып, 1997 жылдың «Қоғамдық келісім және саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылы» болып жариялануы, келесі 1998 жылдың «Халық бірлігі мен ұлттық тарих жылы» деп аталуы, ғасырлар тоғысындағы 2000 жылдың «Мәдениетті қолдау жылы» деп жариялануы, 2004 жылдан бастап «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуы нәтижесінде тарихи әділет үстемдік алып, зерде жаңарып, сана сауыққандай болды. Төл тарихымызды, елдік дәстүр, халықтық тағдыр талайымызды танып-білуде, ескерткіш мұрағаттарымызды жинастыру мен сараптауда біраз жетістіктерге қол жетті. Жинақталған мәдени мұра мен рухани қазынаның дәнін тауып, сөлін сүзіп ұлттың кәдесіне жарату зиялы қауым мен ғылымдарға жүктелетін шаруа. Бұл маңызды да өзекті мәселеге ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың да қалам тартып, көлемді еңбектер жазғаны белгілі.

Қазақстанда тарихи сана тақырыбы тәуелсіздіктен кейінгі ұлттық сананың жаппай оянуы, тарихи ақтаңдақтарды қалпына келтіру, тарихи әділеттікті орнату үдерістері барысында бұқаралық баспасөз беттерін жаулап алғанымен, отандық философия мен әлеуметтік ғылымдарда арнайы әдіснамалық түрде терең зерттеле қойған жоқ. Ұлттың тарихи өзіндік санасының өсуіне және әлемдік ақыл-ойдың тарихын игеруге мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында академик Ә. Нысанбаевтың жетекшілігімен елімізге танымал ғалымдардың қатысып, қазақ тілінде жарық көрген 20 томдық «Қазақ халқының философиялық мұрасы» мен 20 томдық «Әлемдік философиялық мұра» атты кітап серияларының ерекше әсер етері сөзсіз.

Тарихи сананы зерттеудің бұл бағыттарының жетістіктерін атап өте келе, ондағы көптеген мәселелердің басы ашылмағанын айта кету керек. Тарихи сананың жалпы табиғатына, оның құрылымдық элементтері мен ұйымдасу деңгейлеріне қатысты, тарихтың теориясы мен әдіснамасына, оның әлеуметтік философиялық қырларына байланысты мәселелер, біздің пікірімізше, одан әрі зерттеуді талап етеді.

Өткен тарихи кезең – XX ғасыр қазақ халқына оңайға соққан жоқ. Енді міне өткеніміздің сараптап, өшкенімізді жандыратын шақ келді. Ұлтымыздың

тарихын түгендеумен қатар, тәуелсіз мемлекеттің іргетасын бекітетін Қазақ елінің идеясын қалыптастыратын тарихи-танымдық, философиялық терең туындылар жасау, қазақтың байырғы және жаңа тарихын, Қазақ мемлекеттілігі мен оның ұлттық идеясын мемлекеттік қызметкерлермен қатар жастарымыз да білуі қажет. Біздерге мемлекетшіл, білімді, парасатты, халыққа жаны ашты, көпке қамқоршы пана бола алатын, Елбасына тірек, халқынақанат болатын азаматтардың елге берері аз болмасы кәміл.

Қазақтың кең байтақ жерінде, еліміздің әлеуметтік-этникалық кеңістігінде өркениеттілікті, тұтастанған ұлттық дамуды мақсат еткен зайырлы қоғамның принциптері қалыптаса бастады. Елдегі ұлт және ұлтаралық қатынастар, олардың мүдделері, мемлекеттік институттардың қалыптасуы, әлемдегі ең дамыған елу елдің қатарына кіру, қоғам дамуының барлық мәселелері негізінен қазақ идеясының аясында жүреді. Бұл – жас ұрпақты тәрбиелеудегі, жаңа өркениетті мемлекет құрудағы ең негізгі міндеттеріміздің бірі. Әрине, кез келген әлеуметтік құбылыстың дүниеге келуі кездейсоқ дүние емес. Өмірде барлық процестер бір-бірімен өзара байланысып, себептік қатынаста болып, сабақтасып жатады.

Тәуелсіздік алғалы бері еліміздің әлеуметтік-экономикалық және саяси салаларында көптеген өзгерістер мен реформалар өткізіліп, осы қысқа мерзім ішінде бірнеше дағдарыстарды бастан кештік.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының халықаралық аренада өзіндік орны бар, әлемдік экономиканың заңдары мен талаптарына икемделген өзіндік сипатқа ие нарықтық қоғам құрып отыр. Қазақ қоғамы – ғаламдық өркениет көшінен өзіне лайықты орын алған қоғам. Тәуелсіздікке қол жеткізген жағдайда Қазақстанда көптеген құндылықтарға көзқарас қайта жасақталды. Адамдар өздерінің болашағын алдымен социумның еркіндігімен, саяси бостандықпен байланыстырса, соңғы жылдары өзінің жеке басына жақын топпен, яғни отбасының қажеттіліктеріне, мүдделеріне көңіл аудара бастаған. Бұл құндылықтық эволюцияның әлеуметтік толқындарының көрінісі.

Қазақ жерінде ежелгі заманнан бері қалыптасып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп келген рухани құндылықтар жүйесін, олардың универсальді-адамдық сипаттарын жан-жақты сараптаудан өткізіледі. Тарихи процестің тұтастығы сақталуы үшін мәдениеттердің ғана емес, ұрпақтардың да өркениеттік сұхбаты болу керектігін білдіргіміз келеді. Әрине, құндылық категориялары қажеттік, мүдде, қалып, мұрат ұғымдарымен өзара қатынаста қарастырылып, субъектаралық қатынастағы ерекше орнының болуына байланысты және жастарға гуманистік бағдарлардың кең таратудың жолдары көрсетілгені абзал. Бұл жерде білім беру, тәрбиелеу, мәдениет пен ғылымды дамыту, ұждан бостандығы, азаматтың дербестікті қорғау сияқты мәселелердің әлеуметтік келбеті талдаудан өтеді. Өркениетті елдердің озық үлгілері мен ұлттық рухани байлықтың ұштасатын тұстарын дамыту ұсынылады.

Тарихи сана – бұл бүгінгі ұрпақтың әлеуметтік жады, сондықтан да ол қашанда нақты-тарихи, әлеуметтік, ұлттық және дара индивидуалдық мазмұнмен толтырылады. Оның ерекше көрінісі рухани құндылықтар, яғни «зиялылық», «адамгершілік», «қайырымдылық», «даналық» ұғымдары ұлт тұлғаларының елге деген қызметінде, қайта қалпына келген мемлекетімізді нығайту сәтте бірігіп, ұйымдаса білуінің белгісі. Руханилық феномені жөнінде

тарихи процесте әр түрлі ғұламалар қандай пікірлер білдірді? Қоғамдағы көптеген қайшылықтардың қайнар көздерін олар немен, қандай үрдістермен байланыстырды? Міне, осындай көптеген сұрақтарға қоғамда жауап табуға талпыныстар жасалынып жатыр.

Қазақтың көрнекті философы Ғ. Есімнің «Сана болмысы» деген жалпы атаумен жарық көрген он кітабында (1994–2006) қазақ қоғамы мен оның рухани ерекшеліктері жөніндегі қоғамдық ғылымдарда орныққан кейбір түсініктер мен ұғымдардың құндылығы қайта бағаланады. Оларда дәстүрлі қазақ қоғамы мен оның қазіргі жағдайында таптық-формациялық теорияға негізделген өлшемдерден қол үзіп, өркениетті өлшем түрлеріне өтудің кейбір мәселелері тиянақты шешім тапқан.

Ұлттық құндылықтарымыздың жоғалып, ұлтсыздану үрдісінің белең алып кетпеуі үшін ұлттық тарихымызды зерттеудің маңыздылығы ерекше. Тарих – адам баласының дәріс алар мектебі, оның жүріп өткен жетістіктері мен кемшіліктерінің жиынтығы. Өткен тарихымызды таразылап, келешекке берік іргетас қалау бүгінгі өмір талабы.

Ұлттық тарихымызды таразылау мен зерттеуде Қазақстан Республикасының Президенті Мұрағаты құжаттарының өзіндік орны бар. Ұлттық тарихымыздың кеңестік жүйесі мен тәуелсіздік тұсындағы ресми құжаттар жинақталған Мұрағаттың ұлттық тарихымызды таразылауға қосар үлесі мол болғандықтан ҚР Ұлттық Мұрағат қорының құжаттарын мемлекеттік сақтау, есепке алу, жинақтау, жан-жақты пайдалану қызметтерін жоғарыда аталған тұжырымдаманы жүзеге асыруды қамтамасыз ету мақсатында жасалатын ұсыныстарды атап өткіміз келеді:

1. Мемлекет тарихын ұлттық тарихтан бөліп қарау мүмкін еместігін ескере отырып, Қазақстан Республикасының кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерін қамтитын құжаттарды ұлттық тарихтың құрамдас бөлігі ретінде қарастыру.

2. Ұлттық тарихты тұлғаландыру, яғни мемлекет тарихын жазар тұста қоғамдық, мемлекеттік, жеке меншік ұйымдар, мекемелер мен кәсіпорындардың атқарған қызметімен қатар мемлекет құрамындағы жеке тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі мен еңбектеріне айрықша назар аудару.

3. ҚР Президенті Мұрағатының құжаттар құрамының негізінде 1917–1991, 1991–2011-жылдар аралығында болып өткен тарихи құбылыстар, оқиғалар мен айтулы даталардың құжатты айғақтарының жан-жақты пайдаланылуын қамтамасыз ету.

4. «Біз өткенді қалпына келтіре алмаймыз, бірақ тарих туралы естелікті жаңғыртуымыз қажет» ұранымен кеңестік билік тұсында қолға алынып, жүйелі түрде жүргізіліп келген естеліктер жинау дәстүрін қолға алу. Атап айтқанда, ҚР Президенті Мұрағатында 1918–1920-жылдардағы Азамат соғысына, 1941–1945-жылдардағы Ұлы Отан соғысына қатысушылардың, 1936–1938-жылдардағы саяси қуғын-сүргін құрбандарының, олардың ұрпақтарының естелік әңгімелері, фотосуреттері жинақталған топтамалар қалыптастырылған. Ал 1948–1953-жылдардағы ұлттық интеллигенцияның қуғындалуы, 1954–1956-жылдардағы тың және тыңайған жерлерді игеру науқанына қатысушылардың, 1970–1980-жылдардағы елді индустрияландыру, тоталитарлық кезең, 1985–1990-жылдардағы қайта құру кезеңдеріндегі, 1991 жылғы еліміздің Тәуелсіздігінің жариялануын ұйымдастырған тұлғалардың

естеліктері және т. б. ел мен ұлттың дамуы, ұлттың ұлт ретінде жоғала бастауының айқын айғағына айналған деректер мен тарихи оқиғалар туралы естелік әңгімелер, өмірбаяндық құжаттар және т. б. деректер саусақпен санарлық. Сондықтан, аталған «ақтаңдақтардың» орнын толтыру мақсатында жоспарлы жұмыс жүргізу керек.

Өзінің өткен тарихындағы шынайы рухани құндылықтарды сақтаған, оларды ұрпақтан ұрпаққа рухани мұра етіп қалдырған халық қана өркениетті елге жатады және оның жарқын болашағы бар. Адамның адам болуының қайнар көзі тарих қойнауындағы ғұламалар, данышпандар өрнектеген руханилықта жатыр, мәселе – соларды игеруде, өмірде қолдануда.

Әрине, қазақ даласының ғасырлармен жалғасқан тарихы өзінің тамаша келбетін, лайықты сымбатын жаңа ұрпаққа терең қырынан таныта түсу үшін философиялық, этнографиялық, мәдениеттанулық сипатта зерттеле бастағаны жөн. Оның бойындағы даналық үлгілері әлі талай ұрпақты таңдандырып, рухани даму жолында алға жетелер күшке айналары сөзсіз.

Қазақтың өмір салты, этникалық келбеті ғасырлар бойы қалыптасқаны белгілі. Қазіргі модернизациялану заманында қазақтың дәстүрлі құндылықтары сақталуы мүмкін бе? Әлде жалпыадамзаттық құндылықтардың басымдылығын мойындап қана алға жылжуымыз керек пе? Міне, осыдан бізге қандай діл керек – деген сұрақ туындайды. Оған елбасымыз Н. Ә. Назарбаев (... бүгінде қазақ санасына ұялаған әлемдік ахуалдың қаншалықты маңыздылығына қарамастан, ең басты діл (діни де емес, өркениеттік те емес, ұлттық діл болу керек), – деген пікірді білдіреді.

Бұл ойдың негізгі тұптамасы Қазақстандағы халықтар арасындағы өзара бірігу үрдісінің іргетасы ұлттық мемлекеттілік болып табылады, – деген тұжырымда жатыр. Әрине, тәуелсіздігін алған қазақ елі үшін мұндай бағдардың тарихи-әлеуметтік қажеттілігі зор. Дегенмен, ұлттық кейіппен, мазмұнмен қоғам дамуы, ділдің өрістеуі шектелмейтіні де белгілі. Сондықтан ұлттық діл жалпыадамзаттық құндылықтардан сусындап, ақиқаттың шынайы рухани дамуымен астасып жатса ғана үнемі жаңғырып отыратынына күмән келтіруге болмайды. Бұл орайда адамзат тарихында өздерінің қайталанбас ізін қалдырған ғұлама ойшылдардың рухани мұрасын зерттеу үлкен маңызы бар әрекет болып табылады. Өйткені, Қорқыт, Асан Қайғы, Қожа Ахмет Иасауи, Абай, Шәкәрім сияқты тұлғалар өз заманының рухани байлығын өз дүниетанымдарында қордалайды, жүйелейді, халқына паш етеді.

Заман өзгеріп, тәуелсіздіктің көк туы көтеріліп, еркіндіктің кең өрісіне қадам басқан Қазақстан халқы қазіргі кезеңде өзінің өткенін саралап, болашағын бағдарлау үстінде. Мемлекетіміздің алға қойған мақсат-мүдделерінің қатарына жататын белестері: өркениетті елдердің қатарына қосылу, әлеуметтік-мәдени өмірді, руханиятты гуманизациялау, саяси өмірді демократияландыру, тұлғаның қадір-қасиетін көтеру. Әлбетте, 16 миллионнан аса тұрғыны бар мемлекетіміз үшін өзінің әрбір азаматының жеке өмірінің мәнді де, мағыналы болуына жағдайлар туғызатын қоғамды орнату мақсаты басымдылық танытатын бағдар болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының қызметінің басты бағыттарының бірі ҚР Ұлттық мұрағат қорының құжаттарын кеңінен пайдалану, жариялау, Қазақстанның жаңарған тарихының мәселелері бойынша жүргізілетін

зерттеулердің мемлекеттік және қоғамдық қажеттіліктерін қамтамасыз ету болып табылады. ҚР Президентінің Мұрағаты құрылған сәттен бастап 31 томнан тұратын 18 құжаттар жинағын, 18 томнан тұратын 11 анықтамалық, 6 томнан тұратын ғылыми-тәжірибелік конференциялар мен «дөңгелек үстелдердің» материалдарының жинақтарын жарыққа шығарды. Бұл кезекте тарихшылардың назарын ҚР Президенті Мұрағатының анықтамалық-ақпараттық қорына аударғымыз келеді. 2009–2010 жылдары ҚР Президенті Мұрағатының қызметкерлерінің құрастыруымен 1997–2008 жылдардағы мұрағат дайындаған басылымдардың библиографиялық көрсеткіші мен 1994–2010 жылдардағы археографиялық өнімдер мен анықтамалық-ақпараттық басылымдарға жасалған шолу деп аталған баспа өнімдеріне жан-жақты түсіндірме береді.

1997 жылдан бастап Мұрағат ұжымы Қазақстанның XX ғасырдағы саяси тарихына, социумға, этникалық топтарға қатысты құжатты жинақтарды шығарып келеді. Аталған мәселенің аясында қарсыласу қозғалыстары, социумға қатысты қуғындау саясаты, этникалық топтарға қатысты қуғындау саясаты, кейбір азаматтарға қатысты қуғындау саясаты және олардың тағдыры тақырыптары зерттеу нысанына айналды. Мұндай тақырыптарға бөлу шартты түрде алынған, кеңестік қазақ интеллигенциясының тарихын екінші және төртінші тақырыптар, ал кеңес шаруаларының тарихын бірінші, екінші, үшінші тақырыптар шегінде қарастыруға болады.

Мұрағаттың құрастырушылар тобының Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтымен бірлесе отырып дайындаған алғашқы басылымдарының бірі – «Қаһарлы 1916 жыл» атты екі томдық құжатты жинақ болып табылады.

XX ғасырдың басындағы тарихымыз 5 кітаптан тұратын 4-томдық «Алаш қозғалысы» жинағының 1-томында көрініс табады. Бұл жинаққа Қазақстан мен Ресейдің мемлекеттік мұрағаттарының құжаттары енгізілді. Екінші және үшінші томда ҚР ПМ және ҚР ҰҚК мұрағатының, Ресейдің әлеуметтік-саяси тарихы мұрағатының құжаттары пайдаланылды. Төртінші том Алаш қозғалысының зерттелу тарихына арналып, бұрын ғылыми айналымда болмаған Алаш қозғалысының тарихын зерделеуге арналған 1933 және 1989 жылдардағы конференциялардың толық стенограммасының жариялануымен құнды. Мұндағы 1933 жылғы талқылау конференциясының стенограммасы бөлімнің ең көлемділігі мен қатар аса маңызды құжаттардың қатарында. С. Брайнин мен Ш. Шафионың «Очерки по истории Алаш» кітабын талқылау мақсатында Қазақ марксизм-ленинизм ғылыми-зерттеу институтында конференция өткізілген. Стенограмманы жариялау – отандық археографиялық іс-тәжірибеде ең елеулі жетістіктердің бірі. Қазақстанда мұндай деңгейдегі жұмыс түрі қазіргі таңда әлі ұсынылмаған.

1940-жылдардың тарихы «Рассекреченная война: «особые папки ЦК Компартии Казахстана. 1941–1945 гг.» атты құжатты жинақта көрініс тапты. 2010 жылы жарыққа шыққан жинаққа енгізілген 289 қаулы мен шешімнің зерттеушілерге тек 7-і ғана таныс, қалғандары ғылыми айналымға тұңғыш рет енгізіліп отыр.

Жеке тұлғалардың құжаттарын жариялау барысында ҚР Президентінің Мұрағаты біршама жоғары жетістіктерге қол жеткізді. Ә. Жангелдиннің 125 жылдығына орай «Чрезвычайный комиссар», оның замандастары, ату жазасыа кесілген мемлекет және қоғам қайраткерлері Т. Рысқұлов, Л. Мирзоян, О. Жандосовтардың құжаттары, баяндамалары мен мақалалары жарияланған

құжатты жинақтар жарыққа шығарылды. Т. Рысқұловтың үш томдық жинағы 1997 жылы алғаш рет жарияланып, 2007 жылы бес томдық болып толықтырылып шығарылды. О. Жандосовтың 100-жылдығына арналған екі томдық жинақ 1999 жылы, Л. Мирзоянның құжатты жинағы 2001 жылы Мұрағат құжаттарының негізінде, мұрағат қызметкерлерінің қатысуымен дайындалды.

1998 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағатында (бұдан әрі ҚР ПМ) Қазақстанның кеңестік кезеңіндегі және қазіргі заманғы қоғам, мемлекет және саяси қайраткерлердің жеке мұрағаттарының құжаттарымен толықтыру мақсатында құрылымдық бөлім ұйымдастырылды. Қазіргі таңда ҚР ПМ-на мемлекеттік сақтауға 80-нен астам жеке тектік қор қабылданды. Жеке тектік қорлар басқармасы жеке тектік қорлардың құжаттарына ғылыми анықтамалық аппарат құру, ғылыми сипаттау жұмыстарынан басқа 2007 жылдан бастап қор жасаушылардың мерейтойларына, олардың өмірі мен қызметіне қатысты басқа да атаулы күндерге орай ҚР ПМ сақтауға алынған жеке тектік қорлардың материалдары негізінде құжатты жинақтарын шығаруды қолға алды.

2007–2010 жылдар аралығында Басқарма 6 құжатты жинағын дайындады. Құжаттар жинақтарының құрамына, негізінен ҚР ПМ-да сақталған жеке тектік қорлардың құжаттары пайдаланылды. Жинақтардың барлығы көпшілік оқырмандар назарына арналған ғылыми-көпшілік басылым болып табылады.

Ә. Әлімжанов, Х. Бақауов, С. Жандосов, М. Есенәлиев, Д. Керімбаев, М. Оспанов туралы естеліктер мен құжаттар жинақтары ҚР ПМ-да сақталған жеке қорлардың негізінде дайындалды.

Жинақтардың басты ерекшелігі, олардың жедел дайындалуы мен шағын көлемділігі және олардың арасында анағұрлым маңызды құжаттардың болуы.

Жеке тұлғалар туралы анықтамалық басылымдардың Қазақстан тарихын зерттеудегі дереккөздердің қатарын толықтыратыны сөзсіз. Бұлардың қатарында ҚР Президенті Мұрағаты дайындаған «Наркомы Казахстана. 1920–1946 гг.», «Первые руководители комсомола Казахстана (1920–1991 гг.)», «Комсомольская юность, никогда ты покоя не знала ...» анықтамалық жинақтарын атап өтуге болады.

Қазақстанның тәуелсіздігі тарихын «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық бөлінісі», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдары (16 желтоқсан 1991 ж. – 1 қаңтар 2001 ж.)», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдары (2001 – 2005 жж.)» сияқты анықтамалықтардың көмегімен зерттеуге мүмкіндік бар.

Қазақстанның басты мұрағаттық мекемелерінің қатарына жататын ҚР Президенті Мұрағатының құжаттарының құрамы мен мазмұны жөнінде мәлімет беру үшін тарихшылар мен зерттеушілердің назарына «Архив Президента Республики Казахстан. Путеводитель», «Жеке тектік қорлар жөніндегі анықтамалық», «Национальная политика и межнациональные отношения за 1956–1991 гг.» анықтамалықтары мен тақырыптық көрсеткіштер ұсынылады.

1922 жылдың соңында РК (б) П Қырғыз (Қазақ) обкомы жанынан Партия тарихы институты (Қазан революциясы мен Ресей Коммунистік партиясының тарихы жөніндегі материалдарды жинау және зерттеу комиссиясы) ұйымдастырылғаны белгілі, бұл орган кейіннен «тұрақты партия мұрағаты», Орталық партия мұрағаты, Өлкелік партия мұрағаты және т. б. болып заман талабы мен өмір ағымына сай аты өзгеріп отырғанымен, заты өзгерместен, билеуші партияның құжаттарын жинаумен, сақтаумен айналысып отырды.

Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты 1994 жылы 14 қаңтарда Орталық мемлекеттік жаңарған тарих мұрағатының негізінде құрылды. Құжаттардың басты сақтау қоймасына айналған ҚР Президенті Мұрағатының құрылу тарихы, оның басшылары, қызметкерлері туралы өмірбаяндық деректер 2005 жылы жарияланған «Архивисты. Биографический справочник» анықтамалығынан табылады. Анықтамалықта 1920-жылдардан 2005 жылғы 1 қаңтарға дейінгі аралықта Қазақстан Республикасының саяси тарихының құжаттарымен жұмыс жасаған мұрағатшылардың аты-жөндерінен, өмір жолдарынан дерек беріледі.

Жоғарыда аталып өткен археографиялық баспа өнімдерінің жеке тұлғаның тарихи сана-сезімін қалыптастыру, жаңаша көзқарастар мен пайымдаулар жасауға тигізер септігі орасан зор. Қазақстанның саяси тарихын жан-жақты, тиянақты зерттеушілеріне, Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының құжаттар қорынан мол деректер беретін дереккөздік материалдардың мол қорын ұсынамыз.

Қазіргі Қазақстан жағдайында кез келген әлеуметтік, экономикалық, саяси, демографиялық, діни, экологиялық және т. б. мәселелер «Біз – қазақстандықтар!» деген тұрғыдан бастау алып шешілгені абзал.

Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі құндылықтар жүйесі көптеген өзгерістерге еніп жатқаны белгілі. Бұл жерде дәстүрлілік пен жаңашылдықтың қатынасындағы белгілі бір тепе-теңдік сақталса ғана әлеуметтік, рухани ауытқулар мен жаңылысулар болмайтыны белгілі. Ескі мен жаңаның күресі кез келген мәдениеттің құрылымындағы процесс. Тек бұл ахуалдың негізгі қағидасы руханилыққа, ақиқатқа сәйкес келу принципіне сүйенген кезде ғана өзінің оңды нәтижесін береді деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
2. Нысанбаев Ә. Адам және ашық қоғам. Человек и открытое общество. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 1998. – 272 б.
3. Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алматы: Ғылым, 1978. – 383 с.
4. Хамидов А. А. Отчуждение в сфере образования // Человек в мире отчуждения. – Алматы. (130).
5. Акмамбетов Г. Г. О нравственности // Я и общество. – Алматы: Казахстан, 1989. – 134 с. (125).
6. Есім Ғ. Сана болмысы (саясат пен мәдениет туралы ойлар). – Алматы: Ғылым, 1996. – 208 б.
7. Қодар Ә. Ой түбіне бойласақ ... // Ана тілі. – 9 маусым 1994.
8. Қазақстан Республикасы Президенті Мұрағатының басылымдары. Библиографиялық көрсеткіш (аңдатпалық) (1997–2008 жж.). – Алматы: ҚР ПМ, 2009.
9. Обзор археографической продукции и справочно-информационных изданий за 1994–2010 гг. – Алматы: АП РК, 2010 г.
10. Тұлғалар туралы құжатты жинақтарды жеке тектік қорлар негізінде дайындау жөніндегі жадуал. – Алматы: ҚР ПМ, 2010.

Батыс Қазақстандағы желілік және көршілік байланыс

Аманжол ҚАЛЫШ,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Археология,
этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі,
тарих ғылымдарының докторы, профессор

Кәзіргі таңдағы тұрғындардың арасындағы отбасынан тыс ең маңызды қарым-қатынастардың бірі — желілік және көршілік қатынастар. Олардың маңызы тек ауылды жерлерде ғана емес, сондай-ақ қалаларда да туыстық қатынастарды алмастыратындай дәрежеге тең. Отбасыларынан тысқары оқып немесе жұмыс істеп жүргендердің өмірлерінде де бұл қатынастар жақсы міндет атқарады. Әрине, мұндай қатынас түрі тек ерлі-зайыптылармен ғана шектелмейді, бұл қатынасқа отбасының үлкен баласы, жастар да қосылады. Желілік қатынастар дәстүрлерінің тамыры тым тереңде. Алғашқыда бұл қатынас түрі ауылдардың немесе аймақтардың тек бір рудан шыққан туысқандардың тұратындығымен ерекшеленетін болса, кейіннен жеке экономикалық тұрғыдағы отбасылар дербестігімен ерекшеленетін болды. Бұндай қоныстарда басқа да рудан шыққандармен қоса басқа ұлт өкілдері де қоныстанатын. Олардың бәрі тығыз көршілік қатынаста тұратын болғандықтан, жақсы қарым-қатынаста болды. Үй тұрғызу барысында, болмаса табиғи апат кезінде қайтарымды көмек болатынына сенім ұялады. Сондықтан осындай қоныста тұрмаған жеке адамға тіршілік өте қиын соқты. Ол өзінің әлеуметтік жағдайын сақтай алмайтын еді. Кей кездерде бір аймақтан шыққан адамдар әр жерде тұратын болса, келісіп бір уақытта бір ауылға көшіп келіп отыруды әдетке айналдырды. Қазақстанда әр ауданнан келгендердің арасында жерлестік жиі кездесіп отырады. Ол жұмысқа тұруға көмек көрсету барысында, материалдық және қаржылай жәрдем немесе үй тауып беру кезінде айқын байқалады. Олар үшін ортақ көзқарастар мен рухани бірлік өте маңызды.

Ауылдық желілік қоғамның дәстүрлік факторлары осы күнге дейін сақталып келеді. Оны, әсіресе, халықтың Наурыз мейрамын тойлағанда, ислам мейрамдары — Ораза айт пен Құрбан айт кезінде, «тасаттық» беру кезінде, сабантой ұйымдастыруларда, сенбіліктерде, жол жасау барысында және т.б. іс-шаралар кезінде байқауға болады.

Сонымен қатар, ондай мерекелерді атап өтуде ешқандай жыныстық немесе жас ерекшеліктер байқала бермейді. Аталмыш мерекелер сауалнамаға жауап берушілер тарапынан тек дәстүрлі ғана емес, ұлттық мейрамдар ретінде бағаланды. Орта Азияның көршілес басқа республикалары сияқты мұндай мереке-мейрамдар тек бір ұлттың ішінде емес, басқа мұсылман елдерімен

тығыз қарым-қатынас орнатуға септігін тигізеді [1, 131–133]. Мысалы, Наурыз мейрамы күні наурыз көженің дәмін татуға тек туысқанын ғана шақырмаған, сондай-ақ әрбір көршісі мен танысын шақырған. Наурыз көже ет, сүт, өсімдік компоненттері бар жеті түрлі тағамнан жасалады. Бұл Қазақстанның барлық өңірлерінде дайындалатын тағам түрі.

Сол сияқты тығыз көршілік қатынастар мұсылмандардың мешітке, жұма намазға бару күндерінен де көрініс табады. Егер мұндай салт ертеректерде жасы ұлғайған адамдардың ғана арасында кездессе, қазіргі кезде мешітке орта жастағылар мен жастарда көп баратын болды. Осы үрдіске келесі маңызды факторлардың әсері бар: а) біздің тәуелсіздігімізді алып, қазақстандықтардың діни тұрғыдан еркін болуы; б) діни сауат ашу үшін, әсіресе, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінің аудан орталықтары мен көптеген ауыл мешіттерінің ішінен бастауыш білім беретін орталықтардың – медреселердің ашылуы.

Көршілермен қатар бүкіл ауылдың араласуына құрғақшылық жылдары көктен жаңбыр жауғызу үшін жасалатын «тасаттық» салтының маңызы зор. Шынын айтқанда, осы бір салт мыңдаған жылдар бойы өз күшін жоймай келеді. Мамандардың айтуы бойынша, «тасаттық» ежелгі шамандар дәстүрлерінің исламданған түрі [2, 53].

Ереже бойынша бұл салт судың (өзен, көл, суқойма) жағасында сәтті күні түскі мезгілде өтетін болған. Сол жерде құрбандыққа мал шалынып, оның қанын ағын суға ағызған. Бірнеше қазандарда құрбандыққа шалынған малдың барлық еті асылып, барша жиналған адамдар алдын-ала дайындалған дастархандарда сонымен тамақтанған. Салттың соңында үлкен ақсақал бата берсе, молда сүре оқып, құдайдан көптен күткен жаңбыр жіберуін сұрайды [3-4].

Желілік байланыстардың сақталуына әсер ететін тағы бір фактор – жерлес адамдардың балаларының бірге бір мектепте, кәсіби оқу орындарында немесе жоғары оқу орындарында, болмаса бір жатақханада, бір пәтерде тұрып оқулары. Осы жағдайда ата-аналарының бірі балаларының артынан кейде танымайтын адамдарға барып, әрдайым азық-түлік, ақша, қажетті заттарды жіберіп тұруға міндеттеледі. Кейін бұл байланыстар жақсы достық қатынасқа ұласып кетіп жатады.

Желілік байланыстар орта және кіші қалаларда жақсы сақталады. Егер үлкен қалаларды алатын болсақ, бір ауылдық жерден шыққан адамдар бір-біріне көмектесіп, жылылық қатынас ұстап тұруға тырысады. Сонымен қатар жерлестік байланыстар жоғарыда аталған мейрамдарды бірге тойлауымен, бір-біріне қонаққа барып тұруларымен, отбасылық мейрамдарда (туған күн, сүндет той, үйлену тойы), қаралы күндерде бірге болуларымен толықтырады. Оларды өз туған ауылдары немесе сол жерден шыққан қалалық аймаққа жақсы бекіп алған адамдар туралы мәліметтер қатты қызықтырған. Жерлестік қарым-қатынастары бар адамдар жерлестеріне мал шаруашылығына, егіншілікпен айналысуға немесе қалалық жәрмеңкелерден қажетті азық-түлік пен заттар алуға көмектесіп тұрады.

Қазіргі таңда жұмыс барысында, өндіріс орындарында, оқуда немесе өз істерін жүргізуде араласатын адамдармен қарым-қатынасқа көршілік факторлардың әсері жеткілікті. Күнделікті өмірде көршілік қатынастар (кездесулер, бір-бірінікіне барып тұрулар және т.б.) жақын және достық қатынасқа ұласып жатады. Қазақ халқындағы: «Алыстағы туысыңнан жақындағы жақсы көршің артық» деген мақал осыны меңзесе керек. Бір атап өтетін жайт, көршілік

байланыс ұғымына араласудың әртүрлі типтері кіреді. Ол шаруашылықтан бастап мәдениетке дейін жалғасын табады.

Біздің ақпарат берушілеріміздің әңгімесінен кейін қазақтардың арасындағы бұл қатынастардың бірнеше деңгейін көрсетуге болады. Төменгі деңгей – көршілермен тек амандасумен шектелу немесе өтінішпен бару. Зейнеткерлер, жеткіншектер және тұрғындардың біраз бөлігі үшін жергілікті жердегі адамдармен араласу ақпарат алу үшін немесе бірігіп қызмет атқару барысында өте қажет. Бұл көрші – әріптес – дос сызбасы бойынша дамиды. Ал, одан жоғары деңгейдегі көршілік қатынастардың болуы жеке сипаттағы араласу. Осы деңгей бірге ортақ қызығушылықпен айналысатын, бірге демалатын, кең түрде қайтарымды көмекпен ерекшеленеді. Одан әрі ол кейін достыққа да ұласып жатады.

Ереже бойынша көршілермен достық қатынастарға тандау білінбей істеледі. Ең жақыны болып қызығушылықтары ортақ, өмірлерінде ұқсастықтар көп көршілер таңдалады. Мұндай қатынастардың пайда болуына отбасындағы жағдайдың ұқсас болуы (жастары қатар балаларының болуы), жерлестіктің белгілі бір деңгейінің болуы, білімдері мен мәдениеттерінің тең болулары әсер етеді. Бұлар туыстық қатынастар сияқты қазақтар және олармен байланысқа түсетін басқа да ұлт өкілдерінің – орыстар, өзбектер, түріктер және т.б. қоғамдық-әлеуметтік өмірлерінде маңызды роль атқарады. Бұл қатынастар өткен дәуірлерде, жүзжылдықтар мен мыңжылдықтарда қалыптасқан, кейіннен қауіп төнген жағдайда көршілеріңнен көмек сұрау немесе отбасылық мейрамдарды бірге атап өтуге дейін жеткен. Осындай достық және көршілік қатынастар тек Қазақстанның ішінде ғана емес [5, 230–244], сонымен қатар, тыс жатқан елдерде де кездеседі [6–7].

Үй салу немесе сатып алу барысында болашақ тұрғындар көршілерін де таңдайтынын ұмытпаған жөн. Себебі, кейін олардың ортақ тіл табысып кеткендері жөн болады.

Көршілік фактор қайтарымды көмек және бір-бірлерінің үйлеріне сапар барысында қарап тұрумен ғана емес, сонымен қатар, үйлерінің меншігіндегі жерлерге де, шаруашылығына да қарап тұрумен сипатталады. Мында: шаруашылық заттардың жетіспеушілігіне, ақшаның жетіспеушілігіне, үйлену тойлары кезінде немесе қаралы күндерде қонақ күтуге көмектесулер кіреді. Көбіне көршілеріне балаларын қарап беруге тастап кету немесе балалардың үйде ата-аналары жоқ кезде көршінің үйінде күту кездесіп тұрады.

Ақпарат алу барысында сауалнамаға жауап берушілердің жынысы мен жасы ескеріледі. Көршілерімен барлық жағынан қатынасқа түсушілердің көбі егде жастағы адамдар, соның ішінде көбіне әйелдер болып келеді. Себебі шаруашылықпен көбіне ер азаматтар айналысады да, әйелдер үй жұмысына ғана көңіл бөлетіндіктерінен, жақын тұратын көршілерімен араласуға уақыттары көп болады.

Сонымен қатар, бұндай қатынастар тек жекелеген адамдармен қатар отбасының барлық мүшесінің қатысуы, атап айтатын болсақ отағасының қатысуынан (қонаққа бару, белгілі бір күндерді атап өту, бірігіп соғым сою, балаларының мектеп бітіргенін немесе ұлдарының армия қатарына кетуін, жоғарғы оқу орнына түсуін бірге тойлау), көршілік қатынастардан достыққа ұлғайып жататынын ұмытпаған жөн.

Бір аймақта, бір көшеде жақын тұратын жас ерекшеліктері бірдей балалар мен жеткіншектер ойын барысында, оқу үрдісі кезінде үлкендерге қарағанда жиі араласып тұрады. Сонымен қатар, балалардың жиі араласуына бірге мәдени бағдарламаларға, би кешіне барулары немесе бірге әртүрлі қызықты телебағдарламаларды тамашалау, әсіресе, спорттық (хоккей, баскетбол, вoleyбол) бағдарламаларды тамашалау өз әсерін тигізбей қоймайды.

Мұндай мықты әрі тұрақты қатынастар әр түрлі себептермен көршілердің біреуінің ұлтына байланысты емес, басқа аймаққа немесе қалаға көшіп кетсе де жалғаса бермек.

Қалалық жерлердегі, көп қабаттағы үйлердегі адамдардың араласуына тоқталсақ, осындай жерлерде бір қабатта, бір үйде, бір подъезде тұратын адамдар ғана бір-бірімен араласады. Қаладағы көршілік қатынастар көп пәтерлі үй-құрылыс кооперативтері арқылы немесе бір өндіруші мекемелерден алғандардың арасында жақсы көрініс береді. Қатынастардың пайда болуына тұрғындардың арасындағы дауды шешу барысында, сонымен қатар мүмкін болған барлық іс-шараларда: жиналыс, әр подъезге жауап берушілерді сайлағанда, айналаны жинау барысында, ағаштарды суғару кезі де себепкер бола алады.

Тұрақты көршілік қатынастар үйдің архитектуралық ерекшеліктеріне де байланысты. Көп қабатты ашық алаңдары бар үйлердегі қарым-қатынасқа қарағанда, аз қабатты үйлердегі жабық алаңдары бар адамдар арасындағы араласу жиі болып тұрады. Алаңдардың аз жабдықталуы мен шағын аудандардың орталықтарының болмаулары да қарым-қатынастың аз болуларына әсерін аз тигізбейді.

Бұл қатынастардың құрамына барлық мүмкін ұсыныстар (ақша, азық-түлік, шаруашылық заттар, және жөндеу жүргізген кезде қажет заттардың болмауы) кіреді. Үлкен қалаларда қазіргі таңға дейін сақталған қатынас көбіне күнделікті араласумен ғана шектеледі. Бірақ қайтарымы көмектен басқа көршілік қатынастарда ақпараттармен алмасу, отбасы туралы әңгімелесу, қоғамдық жұмыстары талқылау, кеңес беру, кинофильмдердің мазмұнын талдау және т.б. құбылыстарда кездесіп отырады.

Қатынасқа жақсы сөйлесу, тәрбиелілік, сыйластық сияқты дәстүрлі салттар да әсерін тигізеді. Үнемі балаларын бір бала-бақшаға барғанда және аналар балаларымен қыдырып жүргенде таныстықтан басталады. Көбіне мұндай танысуларды бастайтындар жанұядан тыс қатынасқа бос уақыттарының көптігіне байланысты адамдар. Олар: жас ана кішкене балалармен, немерелерін ертіп жүрген әжелер мен зейнеткерлер. Олардың әрқайсысы үшін көршілік қатынасты ұстап тұру үшін ортақ бір мәселелері мен қызығушылықтары болады. Одан да жақсы қатынасқа көбіне бір мектепте немесе бір бала-бақшаға, үйірмелерге баратын, әртүрлі демалыс аймақтарына бірге баратын, туған күнді бірге тойлайтын балалар мен жеткіншектер түседі. Мұндай қатынастар демалыс күндері мен ұзақ мерзімді демалыс кезінде одан ары жақсара түседі. Осыдан барып, балаларының араласатын адамдары көңіл алаңдататын ата-аналарда көршілік қарым-қатынасқа түсе бастайды.

Сонымен қатар бір қабаттарда тұратын адамдардың бірнеше жыл бойы бір-бірімен араласпайтынын да ескерген жоқ. Зерттеушілердің пікірі бойынша ауылдық жерлердегі көршілік қатынастарға қарағанда, қалалық жерлердегі көршілік қатынастардың арасында ұқсастықтармен бірге айырмашылықтар да өте көп кездеседі. Оның мынадай себептері бар:

- отбасының үлкен мүшелерінің көршілерінен басқа әртүрлі әлеуметтік-кәсіби мамандықтарда жұмыс істеуі;
- қызметтерінің әр мекемеде және қаланың әр жерінде болулары;
- көршілерімен жұмыс тәртібінің сәйкес келмеуі;
- әртүрлі діни-мәдени сұраныстары мен қызығушылықтарының болуы [8, 273].

Жалпы, сұхбаттың материалдарын ескере отырып, көршілік қатынастардың келесі деңгейлерін көрсетуге болады. Төменгі деңгей көршілердің тек аман-дасуымен және шаруашылыққа байланысты күнделікті өмірлеріндегі кішкене өтініштерімен шектеледі. Бір қабатта тұратын көршісінен тек қарызға азық-түлік немесе пайдаланыстағы заттарды (үстел, орындық, қонақтарға және отбасылық мерекелерге арналған ыдыстар) сұрап алады. Көршілердің 2/3 бөлігі бір-бірлерімен ешқашан күнделікті қажеттіліктерінен басқа әңгіме айтпайды.

Зейнеткерлер, достар және тұрғындардың басқа да бөліктері көршілермен тек ақпарат алмасу үшін немесе бірігіп, бір қызметке іс істеу үшін ғана араласады. Осыдан барып «көрші – әріптес – дос» сызбасы дами бастайды. Жоғары деңгейдегі көршілік қатынастар кең қайтарымды көмектерден, ортақ қызығушылықтардан көрініс береді. Кейіннен олар достық қатынасқа ауысады.

Әлеуметтік зерттеушілердің пікіріне қарағанда, көршілерді таңдау білінбей жүретін үрдіс. Барлық таныс көршілердің арасынан ортақ қызығушылықтары бар, өмірлерінде ұқсастықтар кездесетін көршілер таңдалынады. Мұндай қатынастардың пайда болуына отбасындағы жағдайдың ұқсас болуы (бір жастағы балаларының болуы), жерлестіктің белгілі бір деңгейінің болуы, білімдері мен мәдениеттерінің бірдей болулары әсер етеді.

Көршілік қатынастар этикалық кодексте де маңызды роль атқарады. Олар туыстық қатынастар сияқты қоғамдық-әлеуметтік негізді құрайды. Бұл қатынастар көшпенділер арасында ежелгі замандарда орнап қойған. Мәселен қауіп төнген жағдайда бір тайпаға екінші бір тайпаның көмекке келуі. Бұл тақырыпта көптеген мақалдар бар. Мысалы, «Үй тұрғызар алдында көршінді танып біліп ал», «Егер көршіңе жақсы болса, сенде жақсылықта боласың».

Басқа халықтардағы сияқты қазақтарда көршілерімен тату және дос болып тұрады. Аталған қатынас, әсіресе, кішкене балалары бар, үй шаруасындағы әйелдер, зейнеткерлер мен жеткіншектер, мүгедектер және т.б. тән.

«Көршілік байланыс» ұғымына алуан түрлі қатынастардың түрлері кіретінін ескерген жөн – отбасылық және шаруашылықтан бастап, мәдени байланыстарға дейін. Көршілері сапарға шыққан кезде уақытша малдарына қарап, үйде қалған балалар мен қарттарға немесе ауру адамға көмектеседі, кейде балаларды үйіне алып алатындары да бар. Бірінші күні малдарды жайғап болғаннан кейін ең жақын туыстары мен көршілерін қонаққа шақырады, шұбаттың, қымыздың дәмін татуға бірінші кезекте көршілеріне береді, ол сонымен қатар сиыр төлдеп уыз қатырғанда да болады. Малды бірінші жайғаған күні үйге келген әрбір адам әсіресе, балалар бос шықпау (ұлттық тағамсыз) керек. Сонымен қатар мұндай дәстүр ауылдың басқа да шаруашылығымен – диқаншылықпен айналысатын адамдарына да тән.

Қазіргі таңдағы ауылдық жерлердегі көршілер арасындағы байланыс қалалық жерлерге қарағанда еріктілігімен ерекшеленеді. Мысалы, бір көшенің, бір аймақтың тұрғындары әртүрлі шаруашылықтың әртүрлі жасалымдары кезінде

ортақ қызығушылықтары бар басқа адамдардың танысуына себепкер болады, ал олардың жақын тұруы достықты нығайта түседі.

Қазіргі көршіліктің маңызды бөліктерінің бірі – ауылды жерлердегі күнделікті араласулары. Өртүрлі отбасылық мерекелер: туған күндер, үйлену тойлары, сүндет той, армия қатарына шығарып салу, өртүрлі балаға қатысты жоралғылар және қаралы күндер кезінде қонақтардың көп келуіне байланысты осындай араласулардың маңызы арта түседі. Мысалы, туысқандарымен қатар аталмыш жағдайларда көмекке тек осы көршілері ғана келеді, қонақты күтіп алғаннан, шығарып салғанға дейін. Ауылды жерлерде өртүрлі салттар кезінде, мысалы, қайтыс болған адамның жетісі, қырқы, жүзі, жылы немесе асы кезінде көп қонақтар келу барысында тек көршілеріне ғана арқа сүйей алады. Осындай көріністер республикамыздың барлық өңірлерінде кездеседі [9, 94–109; 10, 112].

Жалпы ақпарат алынған адамдардың сауалнамасының қорытындысы бойынша көршілік қатынастардың келесі деңгейлерін бөлік көрсетуге болады:

1. Күнделікті деңгей – яғни, көршілер тек амандасумен немесе тұрмыстық өтініштермен ғана шектеледі. Көбіне олар мұндай жағдайда көршілерінен қарызға азық-түлік, ақша алады. Мұндай қатынастар көбіне достыққа ұласа бермейді. Олар ешқашан көршілерімен тек күнделікті қажеттіліктерінен басқа әңгімеге бармайды.

2. Мәліметтер бойынша тұрғындардың біраз бөлігіне ортақ, ортақ қызығушылықтары бар, кең көлемде қайтарымды көмек көрсететін жоғары деңгейдегі көршілік қатынастар туысқандықтан кем түспейтін, достық қатынастарға ұласып жатады.

Жалпы, көршілермен достық қарым-қатынастар таңдау бойынша жүреді, таңдауға көбіне аймақтың адамдарының тығыз орналасуы әсер етеді. Та- ныс көршілердің арасынан негізінен қызығушылықтары ортақ, өмірлерінде ұқсастықтар бар адамдар таңдалады. Сонымен қатар, мұндай қатынастардың пайда болуына отбасындағы жағдайдың ұқсас болуы (бір жастағы балаларының болуы), жерлестіктің белгілі бір деңгейінің болуы, білімдері мен мәдениеттерінің бірдей болулары әсер етеді.

Сол сияқты отбасынан тыс қатынастардың да дәстүрлі және ауыстырылмай- тын қырлары бар. Оларға дәстүрлі факторларда және жаңа заман заңдылықтары да өз әсерін тигізіп жатыр. Оған туыстардың, достардың және жолдастарының тек бір ұлттан болмауын, яғни мәдениеттің жоғарғы халықаралық деңгейде да- муын, толеранттылық пен шыдамдылық, жақсылық тілеушіліктерін мысал ету- ге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Артыкбаев Ж.О. Казахское общество; традиции и инновации. – Астана: Парасат Әлемі, 2003. – 290 с.
2. Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник материалов. – Алматы: Ғылым, 2001. – 428 с.
3. Автордың ел арасынан жинаған мәліметтері, 2008 ж. Ақтөбе облысы, Мұғалжар ауданы, Қандыағаш қаласы, Беркімбаева Сәуле, 1949 ж.т.

4. Автордың ел арасынан жинаған мәліметтері, 1998 ж. Оңтүстік-Қазақстан облысы, Түркістан қаласы, Яссы ықшамауданы, Тәжімұратова Қаншаим, 1958 ж.т.
5. Сагнаева С.К., Коспанов А.А. Институт гостеприимства в казахском обществе (по материалам Западно-Казахстанской области) // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сборник статей. – Алматы, 2001. – С. 230–244.
6. Асанканов А.А. Кыргызы: рост национального самосознания. – Бишкек: Мурас, 1997. – 228 с.
7. Мосалев Б.Г. Общение как социокультурное явление // Социально-культурная деятельность: поиск, проблемы, перспективы. – М., 2000. – С. 20–27.
8. Родзинская И.Ю. Проблема общения семей с соседями // Проблемы социологического изучения семьи. – М., 1976. – С. 151–158.
9. Ескекбаев Д.Б, Қалшабаева Б.К. Түркістан қаласының этномәдени процестері (Этнографиялық экспедиция материалдары). – Алматы: Қаскелең баспаханасы, 2003. – 134 б.
10. Аджигалиев С.И. Основные особенности погребально-поминальной обрядности казахов Жетысу // Жетісу тарихы мен мәдениеті. Қазақтың халық батыры – Қаркерей Қабанбайдың 300 жылдығына арналған ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Талдықорған, 1992. – 2-кітап. – 94–109 бб.

Ұстаздық – ұлағатты іс

Сәуле ӘЛІМБАЕВА,

М.Х. Дулати атындағы ТарМУ-дың
доценті, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты

Ел болашағы мен ертеңгі күнгі сенімі – жастарды тәрбиелеуші де қалыптастырушы да – ұстаз. Оқу орнымыздың ыстығына да, суығына да көніп, әрбір студенттің еркелігін де, бұзықшылығын да көтеретін – ұстаз. Ұстаздық – ұлағатты іс. Ұстаз – екінші анаң, ең сенімді адамың. Ұстаз болу тек қана жұмыс емес, сонымен қатар ел алдында, болашақ алдында үлкен міндет.

Соңғы кездері ұстаздар арасында, ұстаздар ұжымында шешімін таппай жүрген өзекті мәселелер саны көбеюде. Мәселелердің өз уақытысында шешімін таппауы ұстаздар ұжымында арты түрлі кикілжіңдерге әкеп соқтыруда. Осыны түсіне отырып гуманитарлық-әлеуметтік ғылымдар институты ұстаздар қауымының арасында ұжымның әлеуметтік-психологиялық климатын анықтау мақсатымен зерттеу жүргізген болатын.

Ұжым – бұл көзделген мақсатқа жетудегі ұйымшылдық пен мақсаттылық, іс-әрекетімен сипатталатын адамдар тобы. А.С. Макаренко ұжымда жеке адамды тәрбиелеудің бірізді педагогикалық теориясын жасады. А.С. Макаренко жеке адам тәрбиесінің қоғамдық бағыттылығы тұрғысынан ұжымның кейбір сапасын, яғни белгілерін көрсетті:

1. Ұжым тәрбиенің мақсаты және объектісі, жеке адам ұжымнан тыс дамымайды.
2. Ұжым адамдарды жалпы мақсатқа, еңбекке және еңбекті ұйымдастыруға біріктіреді.
3. Ұжым барлық ұжымдармен табиғи байланысты қоғамның бөлігі.
4. Ұжымның өзін-өзі басқару органдары және өкілдері ұйымдастырушылары болады.

Психологиялық климат, ең алдымен, педагогикалық ұжымдағы оқытушылардың көңіл-күйін анықтайды. Педагогикалық ұжымды жалпы бір мақсат біріктіреді – оқыту. Егер педагогикалық ұжым өте жақсы біріккен және сол ұжымға кіретін әрбір тұлға жалпы мақсаттардың жалпыға бірдей екенін түсініп, ұжымдық принциптар мен мақсаттарға бағынса өте жақсы болар еді.

Тараз мемлекеттік университетінің «Гуманитарлық әлеуметтік ғылымдар» институтының педагогикалық ұжымының басым бөлігін – 40 пайызын жас ұстаздар, яғни ұжымдағы жұмыс істегеніне 5 жылға дейінгі ұстаздар құрайды. Мұндай көрсеткіш, әрине, жастардың жұмыспен қамтамасыз етілуін өз септігін тигізеді, ал 26 пайызын 5 жылдан 10 жылға дейінгі ұстаздар құрайды.

Жақсы психологиялық климат оқу процесінде оқылатын оқу топтарына ғана емес, сонымен қатар педагогикалық ұжымға да өте маңызды. Өйткені бірге

жұмыс істеуші ұстаздардың еңбекке жарамдылығы келесі факторларға тәуелді болады:

- ұжымдағы психологиялық климатқа,
- олар дәріс беретін топтардағы психологиялық климатқа,
- еңбек тәртібіне, сағат саны мен мүмкіншіліктеріне байланысты болады.

Ал біздің институтымыздың ұстаздарының арасындағы қарым-қатынас қандай?

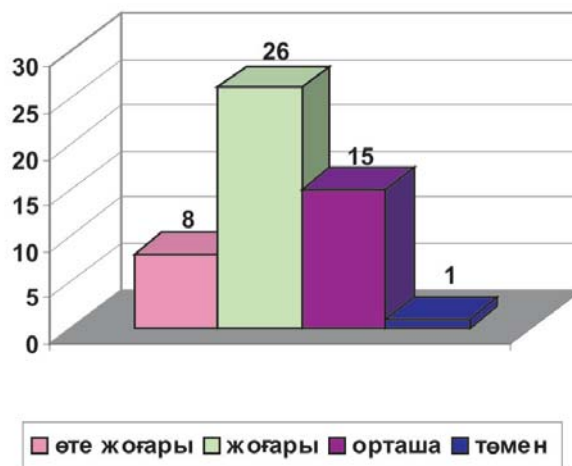
Сіз өзіңізді ұжым ішінде әріптестер арасында қалай ұстайсыз?	Ұжымдағы басқа қызметкерлермен қарым-қатынасыңыз	
	өте жақсы	жақсы
өзімді басқалармен тең дәрежеде көремін	34%	54%
өзімді басқалардан жоғары ұстаймын	0%	8%
өз нұсқаңыз	2%	2%

Өздеріңіз байқағандай, ұжымдағы басқа қызметкерлермен қарым-қатынасын өте жақсы және өзін басқаламен тең дәрежеде көретін ұстаздарымыз 34 пайыз болып шықты, ал басқалармен қарым-қатынасы жақсы, өзін басқалармен қарым-қатынасы тең дәрежеге қоятын ұстаздарымыз 34 пайыз. Ұжымдағы басқа қызметкерлерімен қарым-қатынасы жақсы бола тұрса да өздері басқалардан жоғары көретін ұстаздарымыз да баршылық екен. Бірақ олар тек 8 пайыз ғана. Ал ұжымдағы қарым-қатынасы өте жақсы бола тұрса да өзін сол ұжым ішінде орташа ұстайтын ұстаздарымыз да бар екен. Яғни тең де көрмейді, жоғары да ұстамайды. Бұл сұрақ әрине ұстаздарымыздың өз ұжымының ішіндегі психологиялық сыйысушылығын анықтайтын сұрақ болатын. Психологиялық сыйысушылық – ұжымның әлеуметтік-психологиялық климатына әсер етуші маңызды фактор болып табылады. Осының арқасында ұжым адамдары бірге қызмет атқара алады. Яғни егер ұжым адамдарының психологиялық сыйысушылығы жоғары болса оларға бірге бір қызметті атқаруларына ыңғайлы болады. Осыдан келе олардың ұжымдарының атқаратын қызметі мен оның сапасына назар аударып, оны қатаң сынға ала аламыз. Осы орайда ұстаздарымыздан сұралған сұрақ олардың өзге әріптестерінің өз ісіне жауаптылығын бағалау болатын. (1–сурет)

Жауап берушілердің тек 16 пайызы ғана өз әріптестеріне «өте жоғары» деген баға берді. Ал 52 пайыз ұстаз болса оларды жоғары бағалады. «Нашар» деп бағалағандар – 30 пайыз респондент болды. Тек жауап берушілердің 2 пайызы ғана өз әріптестерінің атқаратын қызметіне тіптен көңілі тоқ емес екен.

Ұжымдағы бірліктік – ұжымға деген ең маңызды мінездеме, яғни мақсат-міндеттердің, армандардың, сонымен қатар өзара жәрдем беру және бір-біріне деген жолдастық мінез-құлығы бар жолдастық сияқты қасиеттерді түсінушілігімен біріктірілген өлшем. Алайда ұжым болғандықтан, ондағы адамдардың барлығы бірдей болмағандықтан онда түсініспеушілік те, көре алмаушылық та болады. Өйткені барлық адамдар бірдей емес қой. Бұл дәлелденген шындық. Сол себептен әріптестер арасында жай қарапайым келіспеушіліктер кездесіп жатады. Сауалнамамызға қатысқан респонденттердің 82 пайызы мұндай келіспеушіліктер кейде кездесіп тұрады деп жауап берген. 6 пайызы ғана онда келіспеушіліктер әрқашан болып тұрады деген. Бірақ осындай қақтығыстарда

адамды басқа қырынан тануға мүмкіндік болады және белгілі бір шындыққа жетуге болатындығын ескерсек, мұндай келіспеушіліктердің болуы заңды және ұжым үшін пайдалы деуге болады. Тек жанжал ұжым қабырғасынан шығып кетпесе болғаны. Осы сауалнама барысында мұндай келіспеушіліктер көбінесе мінездің үйлеспеуінен және әрбір қызметкердің өз жұмысына жауапкершілігі жоқ болғандықтан пайда болатынын анықтадық. Бірақ ұжым болғандықтан жұмыс барысында бәрі де мүмкін екендігін респонденттеріміздің өздері де мойындап отыр.

1-сурет – Ұжымыңыздағы әріптестеріңіздің жауаптылығын қалай бағалар едіңіз?

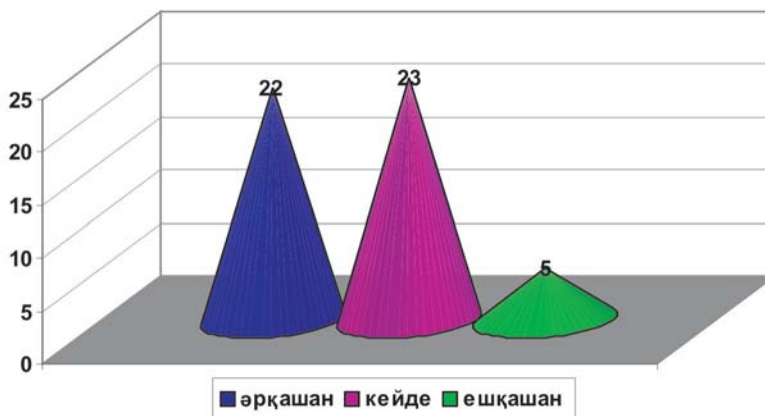
Ұжым белгілі бір мақсаттарға жету үшін белгілі бір өзіндік қасиеттерге ие болуы керек. Олар ұжымдағы әрбір қызметкердің мақсатқа жетудегі мінез-құлығынан туындайды. Социологиялық зерттеу барысында респонденттердің пікірі арқылы жалпы ұжым қандай қасиеттерге ие болу керектігін анықтадық. Зерттеуге қатысушылардың 64 пайызы ұжымның әрбір қызметкері өз ісіне адал болу керектігін айтты. Ал 26 пайызы болса ұжым қызметкері қиын-қыстау кезінде бір-біріне көмек көрсете білуі керек екендігіне көзімізді жеткізді. Тек 4 пайызы ғана ұжымның әрбір қызметкері басшы берген бұйрықтарды бұлжытпай орындау керектігін жеткізді. Қалған 6 пайызы болса ұжымдағы қызметкерлердің адамгершілік сезімі мол, кең пейілді азаматтар болуы керектігін айтыпты. Ал өз ұжымдарына бұл қасиеттердің қайсысы тән екендігін сұрағанымызда 34 пайыздан әрқайсысына ұжым қызметкерлері қиын-қыстау кездерде бір-біріне көмектеседі және ұжымның әрбір қызметкері өз ісіне адал деген қасиеттерді таңдады. 16 пайызы болса өз ұжымындағы қызметкерлер басшының берген бұйрықтарын бұлжытпай орындайтынын айтты.

Ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық климатты жақсартушы ретінде ұжым басшының ролі өте маңызды. Ұжым басшысының ұжым басқарудағы өзіне ғана тән басқару стилі, ұжым қызметкерлерімен қарым-қатынасы ұжым үшін өте маңызды. Негізінен ұжымды басқарудың бірнеше стилі бар. Олар:

1. Демократиялық стиль.
2. Авторитарлық стиль.
3. Бейберекет стилі.

Жалпы психолог мамандардың пікірінше егер басшы барлық міндеттемелерді тым асырып жіберсе, басқа азаматтардың алдында қызметкерлердің намысына тисе, көп жағдай қызметкерлердің еңбегін мадақтамай, керісінше оларды сыни тұрғыдан кемсіте берсе, жұмыстан шығаратындығымен қорқытып-үркітіп жатса, әрқашан «басшының айтқаны әрқашан – заң» деген ережемен жұмысын атқарса, мұндай басшылар ұжымның белгілі бір мақсатқа жетуіне кедергі жасайды. Мұндай басшылар ұжымдағы психологиялық жағдайды ушықтырып жіберуі де мүмкін деп кеңес береді. Ал біздің респонденттеріміздің 82 пайызының пікірінше ұжым басшысының бойында ұйымдастыра білу қабілеті жоғары болу керек, ал 18 пайызының пікірінше ұжым басшысы алға қойған мақсатына жете білу қажет, 4 пайызы болса ұжым басшысы сөзге шешен, ойы ұшқыр болуға міндетті дейді. Ал осы қасиеттерді өз ұжым басшылары қаншалықты өз бойларына сіңіре білуде, қаншалықты осындай талаптарға сай келетіндігі жайында сұрағанымызда 52 пайыз респондент ұжым басшылары сөзге шешен, ойы ұшқыр екендігін, 24 пайызы басшыларының ұйымдастыру қабілетінің жоғары екендігін, 6 пайызы ғана ұжым басшысының бойынан мақсатқа жете білу қасиетін байқағанын айтты. Сондықтан болар 62 пайыз респондент басшыларының әр қызметкердің ойынан шығуға тырысатындығын айтып, басшыларының алға ұмтылатындығын дәлелдеді.

Ұжым қызметкерлерінің басшыларына берген бағасынан кейін ғана олардың басшыларымен сипаттауын сұрағанымызда 23 респондент басшыларының көңілінен кейде шығатындығын, 22 респондент басшылары жұмыс барысында әрқашан көңілінен шығатындығын және 5 қана респондент басшыларының өз көңілінен шықпайтынын айтты (2-сурет).

2-сурет – Жұмыс барысында басшыңыз көңіліңізден шығады ма?

Ұжым басшысы және жалпы ұжым жайлы толық ақпарат алынғаннан кейін барып қана өз ұжымдарының атқаратын қызметі жайлы сол ұжым қызметкерлерінің пікірін білгенімізде 60 пайыз респондент өздерінің ұжымдарының қызметімен орташа қанағаттанатындығын, 32 пайызы болса толығымен қанағаттанатындығын және 4 пайызы мүлдем қанағаттанбайтындығын айтты. Егер зерттеуге қатысқандадың 60 пайызы ұжым қызметінің атқаратын қызметімен орташа қанағаттанатын болса онда әрбір ұжымның жұмысына, оның сапасына бөлек

көңіл бөлу керектігін айта кеткен жөн. Бірақ бұл мәселелер басқа да зерттеу тақырыбына айналмақ.

Осы зерттеуіміздің сараптамасын қорыта келе, ұстаздарымызға және ұжым басшыларына айта кетеріміз ұжым проблемасы, ондағы әлеуметтік-психологиялық климат мұнымен шектелмейді. Ал осы зерттеу сараптамасынан әрбір азамат өзіне керектігін алар деген ойдамын.

Ұлттық идея және тарихи сана

Алуа АСАНБАЕВА,
Қазақстан Республикасының Президенті
Мұрағатының сарапшысы,
тарих ғылымдарының кандидаты

Еліміздің егемендігін алуы, сөз жоқ әрбір қазақ азаматы, бүкіл ел үшін теңдессіз ерекше оқиға болып қана қойған жоқ. Қазақстан толыққанды мемлекет болып қалыптасып әлемдік қоғамдастыққа танылып, мойындалды.

Жаңа Қазақстанның дамуының қалыптасқан әлеуметтік, саяси, экономикалық және мәдени ахуалы – қазіргі кезеңдегі жаһандану мен бәсекелестік жағдайында қоғамның шоғырлануы мен орнықты дамуына ықпал ететін негізгі рухани бағдар ретінде ұлттық бірегейлікті және оны қалыптастыратын ұлттық идеяны түсіну мен оны практикалық тұрғыда өмірге енгізуді күн тәртібіне қойып отыр.

Ұлттық идея туралы пікірталас көп. Бұл жерде кейбір зерттеушілердің мемлекетімізде ұлттық идея жоқ деген пікірімен келіспеуге тура келеді. Қай мемлекет болсын, оны сол аймақта тұрып жатқан этностар өкілдерін өз маңына біріктіріп тек бір ұлт құрайтыны белгілі. Және де оның адамзат дамуындағы табиғи заңдылық екенін әлемдегі дамыған, дамып келе жатқан мемлекеттердің тәжірибесінен көріп отырмыз. Біз қазақ елі дербес, тәуелсіз мемлекет болдық, енді тәуелсіз мемлекетіміздің темірқазығы ұлттық идеяны анықтап, заңдастырып бекітуіміз және осы бағыттағы ұстамымыздан ауытқуға жол бермеуіміз қажет. Ұлттық идея – мемлекет өз ұлтының экономикалық, саяси, рухани дербестігінің, ел мен жер біртұтастығының мәңгі сақталуына және ұлттық байлығы тек халқының игілігіне жұмсалып, жұртының әлеуметтік жағдайының үнемі жақсарып отыруы мен өз ұлтына тән рухани дамуына арналған бағытты ұстануы. Онда ұлттық дербестіктен, мемлекеттік тәуелсіздіктен жоғары бізде қандай мүдде болуы мүмкін.

Әрине, бүгінгі әлемдік қауымдастықтың дамуы жекелеген қоғамдар мен мемлекеттердің бүкіл әлемді қамти бастаған ғаламдық үдерістер мен қатынастарға тартылуы бағытында жүріп келеді. Әлемдік қауымдастық дамуының негізгі үрдістерінің бірі бола отырып, жаһандану экономикалық және саяси үдерістерге де, мәдени-өркениеттік саладағы өзара қатынастарға да ықпалын тигізеді. Ол мемлекеттердің, мәдениеттер мен өркениеттердің алдына өздерінің дәстүрлі ерекше құндылықтық бағдарларын сақтай отырып, ғаламдық сипатқа ие болған қазіргі заманғы үдерістерге сіңу міндетін қойып отыр. Сондықтан да мемлекет алдында өзінің ұлттық бейнесі мен дербестігін сақтап қалу міндеті тұр.

Қазақстанның ұлттық идеологиясының негізгі басымдылықтарына демократиялық, зайырлы және әлеуметтік мемлекетін құрумен қатар өнегелі қоғам қалыптастыру да жатады. Өнегелілік идеологиясы үш рухани қабаттарға негізделеді:

Біріншіден, ұлттық идеологияны насихаттау, ұлттық мәдениетті, тілдерді, салт-дәстүрлерді дамытуды ынталандыру, қазақ этносының тарихи санасы мысалында отан сүйгіштікке тәрбиелеу.

Екіншіден, азаматтардың мақсаттарының ортақтығын қалыптастыратын және түсіндіретін жалпыұлттық идеология. Ол шовинизм, сепаратизм және ұлттық түйықтыққа қарсы белсене шығуы тиіс.

Үшіншіден, Қазақстан идеологиясының мағыналық ортасын зорлықсыз философиядан, ымырашылдықтан, шыдамдылықтан бастау алатын жалпыадамдық құндылықтар құру керек. Бұның барлығы қазақстандықтардың санасы мен дүниетанымын дұрыс бағытқа қояды [1, 28].

Ұлттық идеяны қалыптастыруда отан сүйгіштік маңызды рөл атқарады. Отан сүйгіштік – өз отаныңа деген махаббат, оның түпкі мақсаттарын жүзеге асырауға қызмет ететін, бір елде тұратын ұлыстарды біріктіруші тылсым күш десе де болады. Халқымыздың отаншылдығына: «Кісі еліне сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол!», «Отанды сүю от басынан басталады» т. б. санамызға сіңіп қалған мақал-мәтелдер дәлел. Қазақстан азаматтарының өзге ұлт өкілдері ұлттық сезімін, патриотизм сезіміне алмастыра алады. Әрине бұл жерде халықтар достығын, олардың тең құқықтарын қамтамасыз ете алатын, ел азаматтарының құрметі мен ынталылықтарын туғыза алатын мемлекет саясаты ауадай қажет. Ал республикадағы саяси ахуал дәл осындай десек қателеспейміз. Ел Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Тәуелсіздіктің 10 жылында Қазақстан дүние жүзіне ұлтаралық келісімге қол жеткізудің ықпалды өз стратегиясын көрсетті. Біз «көп қырлылық және бірлік ұстанымдарын таңдадық» деген-ді. Бұл жерде «бірлік» ұстанымы – Қазақстан ұлттарының өздерін жаңа, тәуелсіз мемлекет – Қазақстан Республикасының азаматтары екенін толық сезініп, өздерінің отаны ретінде сүйіспеншілікке бөлеп, нығайтуға күш салса, яғни елінің шынайы патриоты болса деген ұғымды білдіреді. Өз кезегінде отан сүйгіштік қазіргі қоғамды, оның өткенімен байланыстырып отыратын тарихи сананың қалыптасуынсыз мүмкін емес. Оған ұлттық интеллигенция мен ғалымдар да жиі, әрине дағдарысты-аумалы сәттерде жүгінеді. Бұл сана мақтаныш пен үлгі боларлықтың арқауы немесе бұрмалау мен елемеушілік жағдайларында қорғану нысанасы бола алады.

Енді «тарихи сана» мағынасына тереңірек назар аударалық.

Ұлттың дамуы бірлікке алып келеді. Ол тілдің, тарихтың ортақтығына және қоғам ішіндегі белсенді қарым-қатынасқа негізделеді. Осындай, ұлттық құрылыс процесстерін зерттеушілерінің бірі М. Хрох былай жазды: «Бұл байланыстар өз рөлдерін өзгерте алады. Оның ішінде тек үшеуі алмастырылмайды: 1) өткен ортақ тарихты есте сақтау; 2) жоғары деңгейлі әлеуметтік қатынас шеңберінде қамтамасыз етілетін тілдің мәдени байланыстары және тілдің белсенділігі мен тығыздығы; 3) азаматтық қоғамда ұйымдастырылған топтардың барша мүшелерінің теңдігінің тұжырымдамасы [2, 122]. Яғни ұлт сипаты элементтерінің бірі – тарихи сана болып табылады.

Айта кетейік, тарихи сана – еліміздің бүгінгі және келешек ұрпағының жады. Олар, жаңа мемлекет құрып жатқан жас ұрпақ бұрынғы өткеніміздің ұлттық си-

паттарын айқындайтын, тарихи саналарында мәңгілік қалар, өткен ғасырдағы «Алаш идеясын», Мәскеу қаласында құрылған «Жас тұлпар» ұйымын, 1986 жылғы Желтоқсан оқиғаларын санасында сақтауы қажет емес пе?

Ал жалпы қазіргі заманғы тарих ғылымында тарихи сана идеялардың, тұжырымдамалардың, білімдердің, ұсыныстардың, көзқарастардың, дәстүрлердің, ырымдардың, салттардың, бірлігі ретінде қарастырылатындықтан, жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар, халықтар мен ұлттар өздерінің тегі, өмір тарихындағы маңызды оқиғалары мен ұлы адамдардың өткендері, сонымен қатар өзінің және мен басқаның тарихы, тіпті бүкіл адамзат тарихы туралы көзқарастарын осы негізде қалыптастырады [3, 32].

Тарихи сананың феномені әлемдік ғылымда бір тектес қарастырылмаған. бірақ келесі бағыттарды атап өтуге болады.

Онтологиялық жол: (негізгі өкілдері – Г. А. Антипов, Г. Гадамер, М. А. Кисель т. б.). Бұл жол, тарихи сананың шығу тегін, оның қоғамдық санадағы орныны арқылы анықтау керек, өйткені ол тарихты «пайымдай» алады дейді.

«Тарихи сана» (негізгі өкілдері – Р. Арон, Г. Зиммель, Р. Дж. Коллингвуд, т. б.) ұғымының мазмұнын айқындаудағы келесі жол – танымдық жол. Бұл жолда «тарихи сана» өткенді танымдық, когнитивті қарастыру жолы болып ұсынылған.

Тарихи сананы қарастырудағы үшінші әдіс құндылық жол (негізгі өкілдері – М. А. Барг, А. В. Гулыга т. б.) болып табылады. Мұнда тарихи сана, оның мазмұнды құндылықтарына аса көңіл бөлетін тарихи сабақтастықтың негізі және механизмі ретінде бағаланады.

Тарихи сана генезисі оның төртінші типологиялық жолында, формаларының біртіндеп қалыптасуы процесі ретінде қарастырылады [4, 2–3].

Қоғамдық сананың басқа формалары сияқты тарихи сана да күрделі құрылымды. Құрылымының 4 деңгейін атауға болады. Бірінші деңгейі тарихи сана жәй санаға сәйкес, онда адам өмір бойы қандай да бір оқиғаларды бақылайды немесе оған қатысушы болаалады. Ол оқиғалар, деректер уақыт өте естелік қатарына енгенмен, сананың ерекше жүйесінде қалаалмайды. Олар тек толық емес, субъективті әсерлер түрінде болады.

Тарихи сананың екінші деңгейінің негізінде қандай да халықтың рухани өмірінің, өзін-өзі көрсетуінің, ұлттық мінезіндегі ерекшеліктерінің көрінуінің құрамдас бөлігі болып табылатын атаусыз халық шығарлары, түрлі тарихи аңыздар, ертегілер, әңгімелер т. б. болады. Кішінің үлкенге еліктеуі арқылы салт-дәстүрлерді қабылдау, әлдебір қауымның бірлесіп өмір сүрудің іргетасын қалау кезеңіндегі мінез-құлықтың белгілі таптаурынындағы моральдық дәстүрді іске асыру процестері де осы деңгейде жүріп жатады. Моральдық дәстүрлер дегеніміз – «халық рухының» негізі [3, 32].

Тарихи сананың келесі деңгейі көркем әдебиеттің, мәдениеттің, театрдың, суреттің, киноның, радионың, теледидардың, тарихи ескерткіштермен танысу әсерінің т. б. көмегімен қалыптасады. Бұлар айқындылығымен, сезімділігімен ерекшеленеді, көріп-естгендерден алған әсер өмір бойы сақталады.

Төртіншісіне келсек, оның негізінде тарихи даму тенденциясына сай өткенді теориялық жағынан мағыналау процесі етек алады. Бұнда нақты-тарихи және теориялық деңгейлерде адамзаттың өткенін, оның барлық күрделілігімен, қайшылықтарымен қоса түсінуге әрекет жасалынады. Тарихи сананы теориялық тұрғыда қалыптастыру тарихи категориялармен ойлауға, қоғамның

диалектикалық дамуын, тарихи процестерді өзгеру үстінде көруге, дәуірлердің өзара хронологиялық қарым-қатынасын анықтауға көмектеседі. Тарихи сананың бұл деңгейінің жеткізушісі тарих ғылымы.

Тарихи сана әрбір нақты қоғамның, оның дамуының ерекшеліктерін және осылайша рухани мәдениеттегі өзгерістерді айқындайды. Н. Б. Бурыкинаның атап көрсеткеніндей тарих шеруі рухани дәуірдің, адамдар құндылықтарының өзгеруімен негізделеді. «Бұл дәуірдің парадигмасы қоғамдағы адамдардың көп бөлігінің жаңа құндылықтарды игеруіне байланысты ауысады. Әр дәуір өзінің ой-өрісімен, ділімен, адамдарының өмір сүру әдісімен ерекшеленеді» [5, 148].

Қазіргі жағдайда тарихи сананы қалыптастырудың маңызы өте жоғары. Өйткені нақты адамдар қауымдастығына, олардың тарихи тағдырының, салт-дәстүрінің, тілі мен мәдениетінің бірлігіне байланысты біртұтас халық екенін сезіндіре алады. Адамзаттың көпғасырлық және ХХІ ғ. тарихы ұлттық-тарихи сананың халыққа өзін-өзі сақтауға мүмкіндік беретін қорғаныс факторы екенін дәлелдеп берді. Егер сана бұзылса, ол халық тек өткені ғана емес тарихтағы тұп-тамырынан да, келешегінен де айырылады.

Өз халқының өткен тарихына мақтанышпен қарау ұлттық абырой мен сана құрылымының бір сәулесі. Адам ондай қасиеттерден айырылса, отарлау психологиясына: толыққанды еместілік, жетілмегендік сезімдеріне, рухани күйреуге ұрынады.

Сонымен тарихты оқу және тарихи сананы қалыптастырудың қазіргі жағдайда практикалық маңызы зор. Мемлекет алдында тарихи сананы құру, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтау, өз халқына тән болу, азаматтық сезімді биік ұстау, еліңнің тұтастығы мен қауіпсіздігін қорғау сияқты міндеттер тұр. «Республикамыздың әр азаматы, елінің патриоты болуы керек», ол дегеніміз – өз елін, үйін, ата-анасын, достарын, жақындарын құрметтеп сүю. Өзіңді және өз балаңды қолға алған ісіне, әр қадамына жауапкершілікпен қарап, ақылға салып өмір сүруге, өнегелі қылыққа тәрбиелеу.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Борбасов С. М., Алияров Е. К. Приоритеты национальной идеологии Казахстана // Национальное строительство в Казахстане: проблемы и суждения. – Алматы, 2009.
2. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. – М.: Праксис, 2002.
3. Федоринов Е. И. Формирование исторического сознания как фактор гуманитаризации образования // Совет ректоров. – №2. – 2008.
4. Каменская Р. А. Историческое сознание: автореф. дис... канд. философ. наук. – Волгоград, 1999.
5. Бурыкина Н. Б. Роль исторического сознания в социализации личности в переходную эпоху // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – №93. – 2009.

Дәстүрлі дін – ұлт руханиятының тағылымды тәжірибесі

Айнур ӘБДІРӘСІЛҚЫЗЫ,
ҚР Дін істері агенттігінің Діни орталықтарды
зерттеу бөлімінің бастығы,
филология ғылымдарының кандидаты

Ұлт тарихы ажырамас екі негізден құралады. Бірі – егемендік жолындағы ерлік күрестерден құралған азаматтық тарих, ал екіншісі – ұлттың идеологиялық бағдарын орнықтыру жолында жасалған рухани тарих. Біздің азаматтық тарихымыз көптеген іргелі зерттеулерге арқау болды. Жеткілікті түрде назар аударылмай келе жатқан үлкен бір бағыт – біздің рухани тарихымыз дер едік.

Қазақ халқының тарихында ұлттық-мемлекеттік идеология дәрежесіне көтерілген біртұтас ілімдерді жасаған даңқты тұлғалар болды. Ұлтымыздың болмысын қалыптастырған, құндылықтық бағдарын белгілеген осындай ілімдердің бірегейі – Қожа Ахмет Яссауи ілімі.

Яссауи ілімін бірыңғай діни-мистикалық ілім ретінде бағалау орынды емес. Яссауи ілімі – ең алдымен рухани-моральдық ілім. Түркі халықтарына ортақ ұлы ойшыл Яссауи жасаған ілім өз бастауын түркі халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтарынан алады. Қожа Ахмет Яссауи осы рухани құндылықтарды жинақтап, қорытып, оны ислам дінінің қағидаларымен үйлестіріп, біртұтас ілімге айналдырды. Яссауи өз ілімінің барлық қағидаларын ханафи мазхабы ұстанымдарының аясында дамытты. Яссауи ілімі барша түркі халықтарының, соның ішінде ол дүниеге келген өлкенің иесі – қазақ халқының да ислами дүниетанымына негіз болып қаланды. Қазақ халқының діни-ислами түсініктері Яссауи ілімінің аясында қалыптасты. Ұлттың ар-ождан кодексі ролін атқарған Яссауи ілімінің негізгі ұстанымдары қазақ халқының рухани-моральдық қағидаларында көрініс тапты. Мұның нақты мысалын біз халқымыздың ізгілікке, имандылыққа негізделген әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінен, жыр-аңыздары мен мақал-мәтелдерінен, кешегі жыраулар поэзиясы мен би-шешендердің нақыл сөздерінен, Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп секілді көрнекті тұлғаларымыздың туындыларынан айқын аңғарамыз.

Сондықтан халқымыздың ұлт болып қалыптасуы мен дамуына, ұлттық ерекшеліктерінің берік сақталуына Яссауи ілімі тікелей әсер етті деп біз сеніммен айта аламыз. Соңғы кездері айтылып жүрген: «Қытай халқы үшін Конфуций ілімінің мәні қандай болса, Қазақстан қоғамы үшін Яссауи ілімінің маңызы да сондай ерекше» деген пікір осындай келелі ойлардан түйінделген тұжырым.

Рухани тазалық пен кемелдікті мақсат еткен Яссауи жан тазалығы, ар тазалығы, жүрек тазалығы қағидаларын бірінші орынға қойды. Ол өз ілімін қоғамды тәрбиелеуші, түзетуші ар ілімі ретінде түсіндірді. «Жаным – арымның садағасы», «Жарлы болсаң да арлы бол» деген қазақ халқы да осы ілімді жан-жүрегімен қабылдаған.

Яссауи ілімінің негізгі ұстанымдарының бірі – мәмілегерлік, яғни толеранттылық. «Бөгде дін өкіліне де азар бермеу – Пайғамбар сүннеті» («Сүннет ерміш кафир олса берма азар») деп жазған Яссауи кез келген дін өкіліне құрметпен қарауды насихат еткен. «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген Абай сөздері де осы ақиқатқа тіреледі. Яссауи іліміндегі «Адам адамға құл емес, Аллаға ғана құл» деген ұстаным да адам баласының бәріне бірдей қарауға, ешкімді кемсітпеуге, өзін де өзгелер алдында төмен санамауға міндеттейді. Бұл қағида бүкіл қоғамдағы рухани тепе-теңдік пен келісімді сақтауға бағытталған. Халқымыз бұл қағиданы: «Еңкейгенге еңкей – атаңнан қалған құл емес, Шалқайғанға шалқай – пайғамбардың ұлы емес» деген мақалмен түйіндеген.

Яссауи ілімі ағартушылыққа, ғылым-білімге шақырады. Яссауи: «Адамды ақиқатқа жеткізетін бірден-бір жол – ғылым жолы» деп жазған. Яссауи еңбектерінде ғылымға ұмтылу, надандықтан қашу мәселелері жиі көтеріледі, шынайы ғалымдар ерекше құрметтеледі. «Білекті бірді жығар, білімді мыңды жығар», «Ақыл – азбайтын тон, Білім – таусылмайтын кен», «Жақсының аты өлмейді, Ғалымның хаты өлмейді» деп мақалдаған ұлтымыздың ұстанымдары да осы қағидалардан қиыс кетпейді.

Яссауи ілімінде «Халыққа қызмет ету – Хаққа қызмет ету» деген ұстаным бар. Бұл қағида қоғамға адал қызмет етуді насихаттайды, отаншылдыққа, елді сүюге, бауырмалдық пен жанашырлыққа, өзара құрмет пен сыйластыққа тәрбиелейді. Осы бір қағида өзгеге қол ұшын беруге қашанда құлшынып тұратын біздің халқымыздың болмысына сіңген деуге болады. «Өз үйінде ою оймағанның кісі үйінде сырмақ сыратыны» да осыдан болса керек.

Қожа Ахмет Яссауи көшпелі түркі халықтарының ағайындық, бауырмалдық сезімдерді басты орынға қоятын ізгі дүниетанымымен, туыстық қатынастарға негізделген рулық-тайпалық құрылымымен етене таныс болған. Сондықтан ол ашық зікір тәжірибесін қолданып, әйелдер мен ерлердің зікірге бірге қатысуына мүмкіндік берген. Осы әрекеті үшін өзімен замандас дін ғұламалары Яссауиді «бүлікшіл», «дінсіз» деп қатаң айыптады. Бірақ Яссауи олармен күрес барысында өз ілімінің дұрыстығын дәлелдеп, сол арқылы халқымыздың дәстүрлі құндылықтарын қорғап қалды. Яссауи ілімінің осындай ерекшеліктері жеті атаға дейін қыз алыспайтын қазақ қауымындағы әйелдер мен қыздарды хижаб пен пәренжі киюден қорғауға бір себеп болды.

Яссауи ілімінде қонақжайлық дәстүрі адамды рухани кемелдікке бастайтын ерекше дәстүр саналады. Яссауи ілімін таратушылар барған жерлерінде «суфра тұту», яғни «дастархан жаю» дәстүрін ұстанған. Көпшілікке, келімді-кетімді жолаушыларға арнап жайылған дастархан басындағы сұхбатқа рухани ілім иесі – Қызыр келіп қатысады деп саналған. Қазақ халқының «Қонақ келсе, Қыдыр келеді», «Қырықтың бірі – Қыдыр» деген мақалдары осы дәстүрден туындаған. Осындай қағидалар арқылы Яссауи ілімі халықтың болмысына сіңіп, қазақ дүниетанымының, ұлт менталитетінің негізіне айналды. Дұрысы,

Яссауи өз ілімі арқылы тарих тереңінен бастау алатын ұлт құндылықтарын ислами сүзгіден өткізіп берді.

Біз Яссауи ілімін ұлтымыздың рухани тарихының тағылымды тәжірибесі ретінде қабылдауға тиіспіз. Қазақ халқы ислам діні аясында ұлт болып қалыптасса, қазақы исламның бітім-болмысы, қазақ мұсылмандығы Яссауи ілімі арқылы қалыптасты.

Яссауи ілімі тек тарихи роль атқарып қана қойған жоқ. Бұл ілімде қазіргі қоғамға қажетті идеологиялық ұстанымдардың барлығының негізі қаланған. Қазіргі зайырлы, өркениетті Қазақстан қоғамына зәру парасатты идеология мен қастерлі қағидалар Яссауи ілімінде көрініс тапқан. Рухани тәжірибесі аса бай қазақ халқы өзінің ұлттық бастауларындағы осындай табиғи, тұнық ілімдерді жаңғырту арқылы жаһандану жағдайында да өзінің бірегей болмысын сақтап қала алады. Тарихтың тар жол, тайғақ кешуінде ұлтты ұйыстыра білген Яссауи ілімі қазіргі қазақ қоғамына да рухани бағдар болмақ. Тамырын туған топырағымыздан алатын, ұлттық болмысымыз бен ділімізге етене жақын Яссауи ілімін бүгінгі Қазақстан мемлекетінің идеологиялық тұғырнамасы ретінде орнықтыруға барлық негіздер бар.

Яссауи ілімін ел игілігіне жаратып, ақыл-ойының өзегіне айналдыратын тетіктерді жүйелі, мақсатты түрде жүзеге асырсақ, ұтарымыз көп болмақ. Ең алдымен Яссауи ілімі өзінің кең мазмұндылығымен қазіргі өскелең буынның рухани сұраныстарын жан-жақты қанағаттандыра алатынын ескеруіміз керек. Аталмыш ілімінің негізгі қағидаларын заманауи өмірге бейімдеп қайта жаңғырту арқылы қазіргі қазақ қоғамындағы көптеген рухани проблемалардың алдын алуға болады. Бұл әсіресе идеологиялық бос кеңістікті жаппай толтырып жатқан экстремистік жат ағымдар мен деструктивті діни қозғалыстар идеологиясының ықпалын сөзсіз төмендетеді.

Осы орайда алғашқы кезекте Яссауи еңбектерін аудару, жариялау, қайта жариялау жұмыстарын жүзеге асыру қажет. Яссауи шығармашылығы поэзиялық туындылардан, яғни хикметтерден ғана тұрмайды. Яссауи ілімінің негіздерін танытатын «Жүректің айнасы», «Пақырнама» секілді трактаттар да шәкірттері арқылы хатқа түскен ақынның өз шығармалары болып табылады. Соңғы кездері ғалымдар Яссауидің «Рисала-и-дәр әдәби тариқат» атты еңбегін ғылыми айналымға қосты. Яссауидің ататегіне қатысты шежірелер мен Яссауи шәкірттерінің еңбектерінде де осы ілімнің негіздерін танытатын тағылымды дүниелер мол. Аталған еңбектердің барлығын аудару, қайта жариялау, Яссауи ілімі мен шығармашылығына қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың таңдамалы зерттеулерінің жинағын жарыққа шығару, жаңа танымдық басылымдардың жарық көруіне, таралуына жағдай туғызу қажет.

Түркістан қаласында жиі өткізіліп, дәстүрге айналып үлгерген «Яссауитану» байқауына, «Қожа Ахмет Яссауи ілімі мен шығармашылығын зерттеудің өзекті мәселелері» атты ғылыми-тәжірибелік конференцияға қолдау көрсету, «Яссауи әлемі» деген атпен жарық көріп отырған ғылыми-көпшілік, тарихи-танымдық журналдың таралымын көбейту керек. Яссауи ілімін халыққа кеңінен таратып, түсіндіру үшін бұқаралық ақпарат құралдарында арнайы айдарлар, бағдарламалар ашуға болады. Жоғарғы оқу орындарында Яссауи атындағы арнайы шәкіртақы, руханият саласына еңбек сіңіргендерге Яссауи атындағы сыйлық тағайындаған жөн.

Адамды парасатты азамат, кемел тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталған Яссауи ілімі мектеп бағдарламасына жүйелі түрде енгізіліп, әр сынып сайын тереңдете оқытылып отыруға болады. Жоғарғы оқу орындарында да Яссауи ілімін үйретудің осындай жүйесі жолға қойылуы керек.

Халқымыздың рухани мәдениетінің барлық саласында терең із қалдырған Яссауи ілімін зерттеу – ұлтымыздың түп негізін тану болып табылады. Яссауи-тану ілімі – қазақтану, түркітану ілімі. Яссауи ілімі тарихи дәуірлерде түбі бір түркі халықтарын ортақ дүниетанымға ұйыстыра білді. Қазіргі татар, түркімен, қарақалпақ, қырғыз, түрік халықтарының қазақ жұртымен рухани тұтастығы – аталған халықтарға да Яссауи ілімінің кеңінен тарағандығының нәтижесі. Сондықтан Яссауи ілімінің бүгінгі әлемдік қауымдастықта түркі халықтарын ынтымақтастырушы басты факторға айнала алатынын да ұмытпауға тиіспіз. Осы бағыттарда арнаулы ғылыми-зерттеу орталықтарын ашып, кең көлемде жұмыс жүргізу қажет.

Айтылған мәселелерге соңғы кездері жиі ауызға алынып жүрген «дәстүрлі ислам» деген түсінік тұрғысынан назар аударып көрелік. «Дәстүрлі ислам», «дәстүрлі қазақ мұсылмандығы» деген ұғымдардың негізсіз еместігіне дәлел бола алатын екі сала қайнар көз бар: Біріншісі – ислам ілімін жетік меңгеріп, қазақы дүниетаныммен астастыра білген, қазақы мұсылмандыққа негіз болған бірегей ілімдер қалыптастырған ұлтымыздың көрнекті тұлғаларының еңбектері; екіншісі – халқымыздың діни танымын, рухани құндылықтары мен ұстанымдарын танытатын шығармашылық мұралары (ауызша шежірелер, мақал-мәтел, жыр-аңыз, салт-дәстүр, ырым-тыйымдары).

Бірінші салаға кеңірек тоқталсақ, қазақ даласында сонау Әбу Насыр әл-Фараби кезеңінен қалыптасып, үзіліссіз жалғасып келе жатқан біртұтас рухани ілімдер, орныққан көзқарастар жүйесі бар. Саналы ғұмырын араб жерінде өткізгенімен әл-Фараби түркі топырағының түлегі, сол топырақта дүниеге келген ілімдердің дамытушысы болып табылады. Атақты Отырар кітапханасы орнаған өңірде туып-өскен ғалымның барлық рухани және дүнияуи ілімдердің бастауынан туған өлкесінде сусындағаны, негізгі көзқарастарын өз отанында қалыптастырғаны анық. Туған топырақтан алған тәлімін араб, парсы мәдениетінің, ислам өркениетінің ақыл-ой қазынасымен ұштастырған энциклопедист ғалым «хикма иләһийа» – «иләһи хикмет» («тәңірлік даналық») ілімінің негізін салды. Бұл ілім өз кезегінде Әбу Насыр әл-Фарабидің даңқты отандасы – Жүсіп Баласағұн шығармашылығында «Құт әкелуші білім» («Құтты білік») деген атпен жалғасын тапты. Қос ғұламаның жерлес ізбасары Қожа Ахмет Яссауи бұл ілімді «хикмет ілімі» деген атпен дамытты. Осы ілімнің негізгі қағидалары Яссауидің жоғарыда сөз етілген еңбектерінде көрініс тапты. Яссауи танымдық мектебінің барлық өкілдері мен Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген барлық ойшыл қаламгерлер туындыларынан олардың діни және дүниетанымдық мәселелерде әбден қалыптасқан, жүйеленген, орныққан біртұтас көзқарастарға ие екені аңғарылады. Бұл көзқарастардың негізін екі қағида құрады деуге болады: біріншісі – ұлттық құндылықтар мен отаншылдық қағидаларды қорғау; екіншісі – ислам шариятына құрметпен қарай отырып, ары қарай дамыту.

Осындай орныққан көзқарастар қазақ жыраулар поэзиясы арқылы XIX ғасырдағы ірі ақындық мектепке жалғасты. Сол ақындық мектептің көрнекті өкілі Абайдың діни көзқарастарын жинақтаған «Қарасөздері» де қазақ

топырағындағы біртұтас рухани ілімдер мен орныққан көзқарастар жүйесінің заңды жалғасы болып табылады. Ы. Алтынсариннің «Мұсылманшылық тұтқасы», Ш. Құдайбердіұлының «Мұсылмандық шарты», М.Ж. Көпейұлы мен Ғ. Қараштың туындылары дәстүрлі қазақы мұсылмандық қағидалары негізінде дүниеге келген. Кеңестік кезеңде өмір сүрген ірі дін ғұламасы Сәдуақас Ғылмани өзінің діни еңбектеріне қазақ жерінде жазылған «Файзул арифин» туындысын негіз еткен. С. Ғылманидің «Дін педагогикасы», «Құран туралы жала мен өтіріктерге қарсы», «Махмуд Шалтут тафсирінің аудармасы» атты еңбектері өз кезеңі үшін ғана емес, бүгінгі күн үшін де аса маңызды болып табылады (өкінішке орай, аталған еңбектер әлі қолжазба күйінде жатыр).

Қазақ топырағынан шыққан жүздеген ғалымдар жайлы ҚМДБ төрағасы, Бас мүфти Әбсаттар қажы Дербісәлінің «Қазақ даласының жұлдыздары» еңбегінде айтылды. Сол ғұламалардың іргелі еңбектерінің басым бөлігі әлі күнге қазақ оқырманына таныс емес. Сондықтан біздің рухани тарихымыз үзілмелі (фрагментарлық) сипат алып отыр. Ал осындай ақтандақтардың орнын толтырған екінші сала – жалпыхалықтық шығармашылық мұра болды.

Қазақтың жазба және ауызша шежірелері, жыр-аңыздары рухани тарихты бейнелі түрде жеткізді. «Насабнама», «Манақиб-и Хожа Ахмад Яссауи», «Садр-ад-дин шайх рисаласы», «Тәзкира-и Бұғрахан» секілді авторлы жазба шежірелермен қатар ауызекі сақталған шежірелерде қазақ даласына келген ислам таратушылар, олар ұстанған ілімнің мәні мен негізгі қағидалары, осы ілімнің кейінгі таратушылары жөнінде кеңінен мәліметтер беріледі. Діни тақырыптағы қазақтың жыр-аңыздары, қисса-дастандары ислам дінінің негізгі ұстанымдары, танымал тұлғалары, шариғат заңдары жайлы мол мағлұмат береді. Мұндай арнаулы туындылар көпшілікке арналған діни оқулықтың ролін қоса атқарғаны белгілі.

Қазақ мақал-мәтелдері де тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні ретінде исламның негізгі қағидаларын тұрмыстық санаға лайықтап беріп отырды. «Алла деген ар болмас, Алланың жолы тар болмас», «Құдайға сенген құстай ұшар, Адамға сенген мұрттай ұшар», «Жақсылық көрсем – Құдайдан, Жамандық көрсем – өзімнен», «Сабыр түбі – сары алтын», «Кең болсаң, кем болмайсың», «Алтын алма, алғыс ал», «Ашу – дұшпан, ақыл – дос», «Малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы», «Өзіңе өзің берік бол, қоңсыңды ұры тұтпа», «Сабақты ине сәтімен», «Тәуекел түбі – жел қайық, Мінесің де өтесің, Қайғының түбі – тұңғыық, Түсесің де кетесің» секілді әрбір мақал-мәтелдің астарында ислами қағидалар қоса көрініс тапқан. Олардың ұлт дүниетанымына ажырамастай болып сіңіп кетуінің ең басты себебі қазақы менталитетке бұрыннан тән ұстанымдармен сәйкес келгендігінде болып табылады. Қазақтың көптеген әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ырым-тыйымдары да ислам қағидаларына, Құран үкімдері мен Пайғамбар сүннетіне сәйкес орныққан.

Сондықтан дәстүрлі исламды, дәстүрлі қазақ мұсылмандығын біз халқымыздың дүниетанымында ежелден негізі қаланған, ғасырлар бойы қолданыста болған, заманалар сынынан сүрінбей өткен рухани қағидалар мен ілімдер негізінде танимыз. «Дәстүрлі қазақ мұсылмандығы» түсінігінің аясында ұлтымыздың біртұтас рухани тәжірибесі толығымен қамтылады деп білген жөн.

Осы ұлттық болмысымызбен үйлесім тапқан дәстүрлі исламды дамытудың, дәстүрлі ислам насихатын күшейтудің маңызды тетіктерінің бірі – стратегиялық

зерттеулерді жүзеге асыру. Мұндай зерттеулердің бір бөлігі ретроспективті сипатта жүргізілуі тиіс. Бұл біз жоғарыда атап көрсеткен мәселелерден туындайды. Яғни қазақы болмысқа тән бірегей рухани ілімдер қалыптастырған ұлтымыздың көрнекті тұлғаларының еңбектері мен халқымыздың діни танымын, рухани құндылықтарын танытатын ауызекі шығармашылық мұралары (шежірелер, мақал-мәтел, жыр-аңыз, салт-дәстүр, ырым-тыйымдар) дінтанулық зерттеулер негізіне айналуға тиіс. Бұған дейін аталған мұралар көбіне тарихи, филологиялық, мәдениеттанулық, философиялық зерттеулер нысаны ретінде қарастырылды. Теологиялық және дінтанулық тұрғыдан біршама талданғанымен, бұл мұралар қазақы мұсылмандық көзқарас, дәстүрлі ислам қағидалары тұрғысынан мүлде дерлік зерттелген жоқ. Ендігі кезекте осы бағыттағы зерттеулерді жолға қойып, рухани-діни мұраларымызды толық игеруге, «дәстүрлі ислам» түсінігін ғылыми тұрғыдан орнықтыруға күш салу қажет.

Дәстүрлі исламды дамытудағы екінші бір бағыт баспа жұмыстарымен байланысты болмақ. Жоғарыда аталған Әбу Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Яссауи, Ахмет Йүгінеки еңбектерін, Хусамеддин Сығнаки, Жамал әл-Қарши секілді ортағасырлық ойшылдар туындыларын, Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген діндар ақындар мен тарихшы ғалымдар еңбектерін, Шағатай кезеңінің төл тарихымызбен, танымымызбен тамырлас туындыларын аудару және жариялау жұмыстарын жүзеге асыру қажет.

Діни мазмұндағы еңбектерді қайта жариялау барысында әдеби шығармаларға да назар аударған жөн. Қазақ ақын-жазушылары дін тақырыбын үнемі назарда ұстап, діни-этикалық ойларын, дін-ислам жөніндегі негізгі таным-түсініктерін әдеби туындылар арқылы жеткізіп отырған. Ұлтымыздың ағартушы-ұстаздары ретінде танылған XIX–XX ғасырдағы қазақ қаламгерлері шығармашылығын қайта қарап, олардың дін мәселелеріне арналған таңдаулы әдеби туындыларын іріктеп, екі томдық ретінде құрастырып шығаруға толық негіз бар. Сонымен қатар «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында «Бабалар сөзі» сериясымен жарық көрген 6 томдық «Қазақтың діни дастандарын» дінтанулық сараптама бойынша іріктеп, таңдаулы екі томдық құрастырып, қайта жариялаған жөн. Абай, Ы. Алтынсарин, Ш. Құдайбердіұлы, М.Ж. Көпейұлының діни-философиялық мұраларын біріктіріп, жеке жинақ ретінде жариялау қажет. Сәдуақас Ғылманидің қолжазба күйінде қалған дін педагогикасына, Құран тафсиріне арналған еңбектерін жарыққа шығару отандық дінтану ғылымына үлкен серпін берері сөзсіз.

Сонымен қатар халқымыздың ислами түсініктерінің қалыптасуында маңызды роль атқарған ислам ғұламаларының, соның ішінде ханафи мазхабындағы дін ғалымдарының, ортағасырлық және заманауи дін қайраткерлерінің еңбектерін аудару, жариялау және қайта жариялау мәселесін де назардан тыс қалдыруға болмайды. Ортағасырлық мұсылман ойшылдарының еңбектерінен ханафи мазхабының негізін салушы Әбу Ханифа имам Ағзамның еңбектерін, оның шәкірттерінің шығармаларын, ханафи мазхабындағы негізгі еңбектерді, ақидамыздың негізін қалаушы Әбу Мансур әл-Матуридидің, хадис ғылымының білгірі Имам Бұхаридің, мұсылман құқықтануының беделді тұлғасы Бурханаддин Әли әл-Марғинанидің, «Бірінші мыңжылдықтың реформаторы» атанған ғұлама Имам Ғазалидің маңызды еңбектерін қазақ тіліне аударып, жариялау қажет.

Үшінші бағыт ретінде отандық зайырлы және діни білім беру жүйесінің барлық деңгейіне «Ұлттану» пәні мен «Абайтану» курсы енгізуді ұсынар едік. «Ұлттану» курсының оқу бағдарламасы біз жоғарыда айтып өткен дәстүрлі қазақ мұсылмандығына негіз болған дерек көздері мен соларға қатысты зерттеулерге сүйеніп жасалуы қажет. Бұл бағыттағы оқу-хрестоматиялық материалдар қазірдің өзінде кемінде үш сыныптың немесе курстық бағдарламаны түзуге толығымен жеткілікті. Болашақта жаңа аудармалар, басылымдар мен зерттеулер негізінде оқу бағдарламасын үздіксіз толықтырып отыру қажет. Бұл пән арқылы қазақстандық білімгерлер ең алдымен туған топырақта қалыптасқан дүниетаныммен, соның ішінде діни таныммен тереңірек танысуға, ұлттық рухани ілімдерді қалыптастырған ғұламалар еңбектерін зерттеп, білуге, қазақ тарихының көркем шежіресі болған ауызекі туындылар арқылы халқымыздың діни танымын жақынырақ тануға, қазақ әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің ислам қағидаларымен табиғи үйлесімін танып-білуге мүмкіндік алады. Бұл өз кезегінде дәстүрлі исламның қазақы негіздерін тану арқылы діни кадрлардың біліктілігін арттыруға, адасқан ағымдар мен жат идеологияларға қарсы насихат жұмыстарын жаңа сапалық деңгейге көтеруге жол ашады.

Ал «Абайтану» курсы отандық білім беру жүйесінің барлық деңгейінде бір курстық бағдарлама ретінде енгізуге болар еді. Абайдың «Қарасөздеріне» тек бір автордың ой-толғамдарын ғана білдіретін дербес туынды ретінде емес, өзіне дейінгі қазақ топырағындағы бүкіл рухани-діни тәжірибені жинақтаған, ғасырлар бойы қалыптасқан, қорытылған бірегей ілімді XIX ғасыр кемеңгерінің ой көрігінен, сана сүзгісінен өткізіп, іріктеп берген танымдық мәні зор туынды ретінде қараған жөн. Басқаша айтқанда, «Қарасөздерде» Абай ақынның сыншыл да сыршыл көзқарастарымен қатар қазақы исламның негізгі қағидалары да жинақталып, қазақ халқының рухани көзқарастары жүйелі түрде танытылған. «Абайтану» курсы зайырлы оқу орындарының оқу бағдарламасына «Ұлттану» пәнінің құрамдас бөлігі ретінде енгізуге де болады. Ал аталмыш курсты діни білім беру жүйесіне енгізу барысында «Қарасөздерге» теологиялық тұрғыдан толық талдау жасап, талдау қорытындысын курстың кіріспесі ретінде ұсынған жөн.

Дәстүрлі исламды дамыту мәселесінің мемлекеттік құрылымдар тарапынан зерттелуі заңнамалық тұрғыдағы жекелеген өзгерістерді қажет етеді. Бұл уақыт факторына тәуелді нәрсе. Сондықтан зерттеу жұмыстарын бастапқы кезеңде жеке тұлғалар, қоғамдық бірлестіктер мен қауымдастықтар, тәуелсіз құрылымдар негізінде жүзеге асыруға болады.

Ал дәстүрлі діндерге басымдық беру мәселесі заңнамалық тұрғыдан реттелген жағдайда дәстүрлі исламды дамыту мәселесімен айналысуға мүмкіндігі бар екі құрылымды атап көрсетуге болады. Бүгінге дейін Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі Діни істер комитеті құрамында қызмет атқарған Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығы және Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-ақпараттық талдау орталығы ұжымдары қазір Қазақстан Республикасы Дін істер агенттігінің құрылымдық бөлімдеріне айналды. Аталмыш ұжымдар бұған дейін уақыт талабына сай Қазақстандағы діни ахуал мен діни бірлестіктер мониторингі, діни және зайырлы БАҚ мониторингі, діни тақырыптағы әлеуметтанулық зерттеулер, діни орталықтар мен деструктивті ағымдарды зерттеу секілді қолданбалы зерттеулермен айналысып келді. Ендігі

кезекте Дін істері агенттігінің құрылымының кеңейгенін есепке ала отырып, аталмыш құрылымдық бөлімдерді стратегиялық зерттеулер бағытына бұруға болады. Немесе олардың бірін – стратегиялық, екіншісін қолданбалы зерттеулерге мамандандырған жөн. Дін істері агенттігі құрамында бөлім немесе департамент дәрежесінде стратегиялық зерттеулермен айналысатын дербес құрылым жасақталған жағдайда да бұл мәселе дұрыс шешімін табар еді.

Осы орайда Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы ұсынған «Бір ұлт, бір дін, бір мазхаб» ұстанымының дәстүрлі ислам насихатын жолға қою мәселесімен ұштасатынын атап айту қажет. Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы бұл бағытта өз мүмкіндігіне сай бірқатар жұмыстарды жүзеге асырды. Дегенмен Діни басқарма жұмысына кедергі келтіретін елеулі бір қиындық – мамандар тапшылығы. Соңғы жылдары Діни басқарма тарапынан ислами орта оқу орындары – медреселерді ашу ісі қарқынды жүруде. Бірақ ресми болжамдар бойынша, еліміздегі қазіргі ислами оқу орындары осы қарқынмен мамандар даярлап отырған жағдайда тек 10 жылдан кейін ғана елімізді діни кадрлармен толық қамтамасыз етуге мүмкіндік тумақ. Осындай жағдайда Діни басқарма қызметіне қатысты ұсыныстар айтудың өзі ойланып кірісетін мәселе. Әрі әрбір құрылымның өз мүмкіндіктерін өзі нақтырақ бағамдап, өз міндеткерліктерін өзі айқынырақ сезінетіні де белгілі. Дегенмен сырттан көзқарас ретінде мынадай мәселелерді жинақтап айтуға болады.

«Бір ұлт, бір дін, бір мазхаб» қағидасына сәйкес ең алдымен ханафи мазхабының фикх ілімін жетік меңгеру және кеңінен насихаттауға байланысты бірнеше бағытта жұмыс жүргізген жөн. Қазіргі Қазақстан медреселерінде 30-дан аса пән оқытылады. Солардың ішінде «Мазхабтар тарихы» және «Фикх» пәндерінде ғана ханафи мазхабының тарихы мен теориясына қатысты біршама мәлімет беріледі. Бірақ ханафи фикхы жеке пән ретінде оқытылмайды. Қазір елімізде имамдық қызмет атқарушылардың басым бөлігі медресе түлектері екендігін ескерсек, ханафи фикхы бойынша медреселерде арнайы пән оқытудың маңызы зор. Мамандар тапшылығы мүмкіндік бермеген жағдайда көшпелі курстар ұйымдастыру арқылы бұл мәселенің шешімін табуға болады.

Діни әдебиеттерді жариялау, әсіресе ханафи мазхабындағы теолог ғалымдар еңбектерін жариялау мәселесінде атқарылуға тиіс қыруар істер бар. Жоғарыда біздер атап көрсеткен ортағасырлық мұсылман ойшылдары мен ханафи мазхабы ғалымдарының еңбектерін аударып, жариялау мәселесінің дінтанушы, теолог ғалымдармен қатар ҚМДБ жұмысына да қатысы бар. Осы орайда отандық оқырманның рухани сұранысы жоғары екенін ескеріп, ханафи мазхабындағы теологиялық еңбектерді жариялау бағытында арнаулы серия ашқан жөн.

Дінтану саласындағы теориялық еңбектердің көпшілігі араб, парсы, түркі, көне түркі тілдерінде жазылғаны белгілі. Оларды игеру жалпы көпшілік тұрмақ діни және тілдік дайындығы бар мамандардың өзіне үлкен күшке түседі. Сондықтан балама жол ретінде орыс тілінде жарық көріп отырған ханафи фикхына байланысты еңбектерді кеңінен пайдалану қажет. Осы орайда ТМД көлеміндегі маманданған баспалармен келісім-шарт жасасып, олардың өнімдерін тұрақты түрде отандық айналымға енгізіп отырған жөн. Мысалы, Москвадағы бір ғана «Медина» баспасы «Ханафитское наследие» сериясымен ханафи фикхына қатысты оннан астам еңбекті жарыққа шығарып үлгерді. Бұл еңбектерде бүгінгі қоғамда туындап отырған көптеген діни сауалдарға жауап

берілген. Осындай жанама жолдар арқылы да ханафи мазхабының таңдаулы туындыларымен жұртшылықты кеңінен таныстырып отыруға болады.

Осыдан біршама уақыт бұрын дін мәселелері бойынша зерделі зерттеулер жүргізіп келе жатқан құқықтанушы маман М. Исаханның кезекті мақаласында «Ислами ғылымды дамыту үшін әуелі араб тілі мен әдебиеті, тәпсір, хадис, фикх, кәлам, тарих секілді салаларға қатысты жүйелі түрде том-том еңбектер жазып шығаруымыз қажет» деген пікір айтылды. Бұл пікірдің фикх мәселесінде маңызы ерекше. Өйткені ханафи мазхабының Қазақстандағы жай-күйін, оған жергілікті факторлар мен ұлттық дәстүрлердің әсерін, қазіргі қоғамдық ахуал мен сұранысты тек жергілікті мамандар ғана біле алады. Қазір отандық теолог мамандардың аздаған діни еңбектері жарық көре бастағаны белгілі. Бірақ олардың көпшілігі уағыз-насихаттық сипатта болып келеді. Теологиялық еңбектер жазу жеке тұлғалар үшін ауыр соғатыны белгілі. Сондықтан ұжымдық еңбектер жазуды қолға алған жөн тәрізді.

Тағы бір ескеретін мәселе – Діни басқарма шығарып отырған «Пәтуалар жинағы» көпшіліктің қолына тие бермейді. Қазақстандық жұртшылықтың санаулы бөлігінің қолында 2008 жылы жарық көрген «Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының 2000 жылдан бастап шыққан пәтуалар жиынтығының бір бөлігі» атты 5000 таралыммен жарық көрген еңбек қана бар. Пәтуалардың екінші бөлігі жұртшылық қолына әлі тиген жоқ. ҚМДБ сайтында «Пәтуалар» деген бөлім болғанымен, ол жерде жаназа пәтуасының ғана толық мәтіні қойылған. Сөз болып отырған пәтуалар жинағын сайттан табу мүмкін емес. Сондықтан Діни басқарма пәтуаларды жүйелі түрде жариялау жұмыстарын жолға қою қажет. Қазір белең алып келе жатқан «мазхабсыздық» идеясына бұл да тосқауыл болары сөзсіз.

Ханафи мазхабы тек Қазақстан мұсылмандарының ғана емес, бүкіл Орта Азия мұсылмандарының, ТМД елдеріндегі басым көпшіліктің ұстанатын мазхабы. Қазір ханафи мазхабының тарихы мен теориясын зерттеу ісіне мазхаб ғалымдары тарапынан ерекше көңіл бөлініп отыр. Сондықтан Қазақстанда жыл сайын ханафи мазхабын зерттеуші дінтанушы, теолог, т.б. ғалымдардың басын қосып, «Ханафи оқуларын» тұрақты түрде өткізіп тұру қажет. Болашақта «Ханафи оқуларына» алыс шетелдердегі дін ғалымдарын да қатыстырып, тәжірибе алмасуға лайықты көңіл бөлген жөн.

ҚМДБ жанынан ғылыми-зерттеу орталығын ашу жөніндегі бастама көтеріліп отырғаны қуантарлық жайт. Бастама аясында жоғарыда келтірілген бірқатар ұсыныстардың да жүзеге асатынына сеніміміз кәміл. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының алдында заман талабына байланысты ауыр да жауапты міндет – мұсылман қазақ интеллектуалдарын қалыптастыру міндеті тұр. Бұл мәселені Діни басқарманың жеке ісі ретінде қарамай, көптеп-көмектеп үн қосу, қолдау білдіру баршамызға сын.

Қоңырат этнонимінің пайда болуы, этногенезі және тарихи тамырлары

Жомарт ЖЕҢІС,
Түркі академиясының аға ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты

Коңырат тайпасының этногенезі археологиялық, антропологиялық, жазба және ауызша деректердің кешені негізінде анықталатын күрделі мәселе. Қазіргі кезде осы мәселеге көзқарас әртүрлі себептерге байланысты терең ғылыми зерттеуден гөрі жеңіл, немқұрайлы, ғылыми тұжырымдардан алшақ, атүсті түсініктер негізінде қалыптасып келе жатқандығы байқалады. Осындай немқұрайлылық пен ғылыми сауатсыздық нәтижесінде қоңыраттар тарихына байланысты қате көзқарастар қалыптасып, бұл өз кезегінде Қазақ мемлекеттілігінің тарихын дұрыс бағытта зерделеуде өзінің теріс әсерін тигізіп отыр.

Қоңырат тарихы бұл тек бір тайпаның тарихы ғана емес, бұл осы тайпаның саяси тарихымен тығыз өріле қалыптасқан Дешті-Қыпшақ, Алтын Орда, Ноғай Ордасы, Қазақ хандығы, қала берді, соңғы зерттеулер көрсетіп отырғандай, ғұндар мен көне түркі қағанаттары тарихы. Сондықтан да, егер тәуелсіздік алған тұста Қазақ тарихын шынайы зерттегіміз келсе, онда ру-тайпалық жүйеден құралған қазақ халқының құрамындағы тайпалар тарихын қарастырғанда мұхият болғанымыз абзал.

Қазіргі таңда, өкінішке орай қоңырат тарихына байланысты теріс бағытта белең алған қате ғылыми тұжырымдардың бар екендігі жасырын емес. Оның біріншісі бойынша, қоңыраттарды моңғол шапқыншылығымен келген келімсек, моңғол текті тайпа ретінде қарау. Екіншісі – қоңырат сөзінің шығу тегін қазақтың «қоңыр ат» сөзімен байланыстырып, аса күрделі мәселені ғылым талап ететін шынайылық пен жан кешті еңбексіз қарапайым түрде оп-оңай шеше салып, тарихты бұрмалау.

Қазіргі кезде тарихтан ауылы алыс желбуаз адамдар осындай күрделі мәселеге барып, өзін де, халықты да шатастырып, қисынға келмейтін көзқарастар қалыптастыруға тырысуда. Мысалы, Шыңғысхан жорығы мен Отырар қорғанысы жайлы мәселелерде жалған патриоттыққа барып, байбалам салып, ғылыми ақиқатты бұрмалауға тырысушылықтың болғандығы белгілі. Егер қоңыраттарды моңғол шапқыншылығымен келген келімсек халық деп санасақ, қазіргі Отырар қаласының жұртының маңына тығыз орналасқан қоңыраттар кімдер? Сонда қаланы кім, кімдерден қорғап шайқасты? Мүмкін, Отырар қаласы мен оның билеушісінің статусы шығар Шыңғыс хан әскерін қахарына

мінгізген? Көріп отырғанымыздай, шынайы ғылым мәселенің біз ойлағаннан аса күрделі екендігін көрсетіп отыр.

Осындай қайшылықтарға қарамастан, жүйелі түрде жүргізілген зерттеу жұмысының барысы қоңырат тайпасының тарихына байланысты төмендегідей тұжырымдар жасауымызға негіз болды:

1. Қоңырат тайпасының тарихы моңғол кезеңінен де ары, 4–4,5 мыңжылдықтардан басталады;

2. Қоңыраттар көне түркі қағанаттарынан бастап XX ғасырдың басындағы Орталық Азиядағы соңғы хандықтардың құрылуына мұрындық болған билеуші әулеттермен генетикалық жағынан тығыз байланыстағы тайпа;

3. Қоңыраттардың рулық жүйесі үнемі даму үстінде болып, әр түрлі тарихи кезеңдерде құрамына түркі халықтарының негізін құрайтын ру-тайпаларды енгізді.

Қоңыраттардың шығу тегінің бірлігіне түркі халықтарының ауыз әдебиетінің үлгісіне айналған «Алпамыс» жыры дәлел бола алады. Өзбектерде де, қарақалпақтарда да жыр «Жиделі Байсын жерінде, қоңырат деген елінде» деп басталады.

Қарақалпақтың ақыны Бердақтың «Шежіресінде»:

«Нағадай-би аға

барлық қоңыраттардың атасы.

Отыз ұлдың әкесі...

—деп келтірілген аңыз дерегі де қоңыраттардың ата тегінің бір екендігін көрсетеді. Өйткені, аңыз бойынша қазақ қоңыраттары да, өзбек қоңыраттары да Нағадайды (Нағанай) өздерінің атасы санайды.

Сұрхандария қоңыраттарының арасында айтылатын «Арқа жұртдан келген-биз» деген сөз де өзбек қоңыраттарының Қазақ даласынан шығып, Орталық Азияның өзге өңірлеріне тарағандығын көрсетеді.

Қоңырат тайпа-халқы түркі әлеміндегі ең көне тайпа. Кейбір деректерге қарағанда олардың тарихы 4,5 мыңжылдықтарға бойлайды. Бұған тайпаның екі тармаққа – Көктің ұлы және Жердің ұлы (Көтенші) деп бөлінуінің өзі тайпаның көне замандардан бері көшпенділер әлемінде аса көрнекті болғандығына дәлел бола алады. Көне шумерлер өз елі мен халқын «қоңырат» атауымен үндес Кеңір, ал хананейлер Киннир деп атауында да тарихи байланыстардың бар екендігін аңғару қиын емес.

«Қоңырат» атауының тарихын анықтауда кездесетін кедергі – қоңыраттардың өздерінің тарихи кезеңдерінде барынша танымал болуы. Тарих фәлсафасының заңына сәйкес өз заманында барлығына белгілі ақиқат зерттеуден, назар аударудан, жазудан тыс қалады. Өз кезеңінде жазылған деректерде тайпаның танымалдылығына орай олар туралы деректер тәптіштеп жазыла қоймады. Тек, кейбір деректер ғана, әсіресе, ортағасырларда жазылған жазба деректерінде билеуші рудың статусы мен сол кездегі ақуалы туралы жанама мәліметтер бере кетеді. Мысалы, ұзақ жылдар бойы Шыңғысхан империясын емін-еркін аралаған итальяндық Марко Поло өз еңбегінде моңғол мемлекетін мекендейтін ру-тайпалар мен халықтарға толық сипаттама береді де қоңыраттар туралы: «Құбылай сарайында он мың боз биелер байланады. Одан сауылған қымызды Құбылай әулеті мен Шыңғысханның хан болуына тікелей ықпал еткен қоңырат (гойрат) руының игі-жақсылары ғана ішеді» – деп жазады [1].

Дегенмен, жыр-дастандар, археологиялық деректер, қытай, парсы және араб тілдеріндегі еңбектер мен ауызша тарихты салыстыра отырып қолдану нәтижесінде қоңырат руының тарихына қатысты біршама мәліметтерді жинақтап, олардың қазақ тарихындағы орыны мен маңызын анықтауға мүмкіндік туды. Қоңыраттардың шығу тегі мен тарихы туралы мәліметтерді түркілердің тарихи жырлары «Алпамыс батыр», «Қорқыт Ата кітабындағы» деректерді қазіргі зерттеулер мен түрлі материалдарды, ең алдымен ауызша тарихты салыстыра қарау арқылы зерделедік.

Сонымен, зерттеулер көрсетіп отырғандай, «қоңырат» атауы бастауын ғұндар кезеңінен де әрі алатын көне атау. «Қоңырат» этнонимі қытайлық жылнама «Ляошиде» (1125 жыл), моңғолдың «Құпия шежіресінде», Рашид-ад-дин шығармаларында кездесетін моңғолдық тайпа хонкират (онкират нұсқасында) тәждеседі. Рашид-ад-дин оларды моңғолданаған түркілер деп атады.

Шығыстанушы Ю. Зуев, қытайлық деректерге сүйене отырып, қоңыраттардың ата тарихын былайша сабақтайды. Олардың тарихи тегі олқу тайпасы (кейіннен олқу-олқунат-қоңырат) V ғасырда сәнбилердің көшпелі конфедерациясына енді [2].

Басқа бір деректер бойынша қоңырат этнонимінің шығу тегі «хор» терминімен байланысты. Орталық Азия халықтарының атауының біршамасында «хор» (кор) түбірі қосарлана қолданылады. Мысалы «хор» деп тибеттіктер барлық түркі-моңғол көшпенділерін атайды, сахаларда «хор» – юйгу халқының бір тармағы, буряттар, ұйғырлар, курыкандарда «хор» тармағы бар, қоңыраттарды моңғолдар хонгоройд деп атайды [3]. Осы «хор» атауы жоғарыда аталған этнонимдердің бір тектен екендігін көрсетсе керек.

Қазіргі кезге дейін алтай, қырғыз, тыва, хакас тілдерінде «хор» (кор) сөзі халық, адам мағынасын береді. Белгілі тілтанушы ғалым Б.И. Татаринцев өз зерттеулерінде хонгорай терминінің «көне түркі сөзі екендігіне баса назар аударады» [4].

Белгілі тілтанушы ғалым О. Бекжан қоңырат этнониміндегі «қоң» түбірін ғұндармен тәждестіреді. С.Г. Кляшторный қытай жылнамалары мен көнетүркілік этногенеологиялық аңыздарға сүйене отырып Ашина бастаған көне түркілердің шығу тегін ғұн этникалық ортасымен байланыстырады [5]. Көріп отырғанымыздай қандай нұсқаны алып қарасақ та қоңырат тайпасының этнотүбірі ежелгі замандарға алып барады. Тайпаның ежелгілігіне соңғы бес ғасырдың өзінде түрлі этникалық дамуды бастан өткізіп, көптеген қазіргі түркі халықтарының құрамына еніп, өзара алшақтаса да мәдениетінің, дәстүрінің біртұтас болып қалып, тіпті «қоңырат» этнонимінің өзі өзгеріссіз әлі күні қолданыста.

Қорыта айтқанда, «қоңырат» этнонимінің генезисі ежелгі замандарға алып барады. 4–5 мыңжылдықтар бойы қоңыраттар өздерінің этникалық болмысын сақтап, тайпа атауы аздаған өзгерістерге қарамастан тарих доңғалағына тапталмастан өзінің өміршеңдігін сақтады.

Ендігі кезекте қоңырат руының бастапқы мекен ету ортасы туралы тұжырымдасақ. «Алпамыс батыр» жырындағы қоңыраттардың құт мекені – Жиделі Байсын жерінің географиялық орналасқан жері Аралдағы Жиделі мен Сұрхандариядағы Байсын аралығы екендігін білеміз. Қоңыраттардың ауыз әдебиетінің тамаша үлгісі «Алпамыс батыр» жырында кездесетін қоңыраттардың құт мекені Жиделі Байсын жері кейбір ғалымдардың пікірінше Мәуреннахрда

орын тепкен. Қазіргі өзбек қоңыраттарының мекені Байсын – Сұрхандариядағы ең ірі аудандардың бірі. Елді мекендер мен аудан орталығында тәжіктер мекендесе, айналасындағы елді мекендерде өзбектің қатаған, юз және қоңырат тайпалары мекендейді.

Дегенмен, біздің пікірімізше, Жиделі Байсын қоңыраттардың тарихи санасында мәңгілік із қалдырған ата-баба қоныс аударған жаңа жерлеріндегі атауы ғана. Ж. Хошаниязовтың дұрыс аңғарғанындай қоңыраттардың ата мекені Жиделі Байсын тарихи мекен атауы болғанымен, жаңа жерге келген олар бұл аймаққа өздерінің ата қонысының атын берді.

Зерттеушілердің пайымдауынша Шейбани ханның шабуылына дейін Қашқадария мен Сұрхандарияда қоңыраттар болмаған. Бұл аймақтың көшпенді мал шаруашылығына аса қолайлы емес екендігін де айта кетуге болады. Жаңа келген аймақтағы отырықшы халықтың ықпалымен отырықшылыққа көшкен қоңыраттар егіншілікке қолайлы аймақты жаңа шаруашылық типінің ыңғайымен құт-мекен – Жиделі Байсынға теңеген.

Түркі қағанатының құрылу кезеңі мен қоңыраттардың Алтайдан таралу кезеңін есекере келсек, қоңыраттардың бастапқы мекен ету аймағын Алтай тауларының етегі деп айтуға болады. Жүргізілген зерттеулер қоңыраттардың ата-қонысы олардың қазіргі мекенінен әлдеқайда алыста–солтүстікте, Алтай тауларының етегінде екендігін көрсетіп отыр. Қоңыраттардың бүкіл тарихи кезеңдер барысында түркі мемлекеттеріндегі орыны, тарихи маңызы, саяси әрекеттері осыны көрсетеді.

Қоңыраттардың бастапқы ата-қонысы – Алтай тауының етегіндегі Минусин ойпаты. Көне түркі қағанатының жұрты мен қоңыраттардың Ергенекөнінде мекен ететін қазіргі телеуттер мен оңтүстік алтайлықтар Минусин ойпатының шұрайлы даласын Қоңғарай немесе Қоңырай-Сағай деп атайды. Қоңрай телеуттердің ата-қонысы саналады [6].

Көне түркілердің этникалық қалыптасуы ғұндардың бір бөлігінің б.э.д II мыңжылдықта ығыстырылған юэчжилердің мекені Ганьсу дәлізіне келген соң басталады. Көне түркілердің ата-бабалары «Пиньян хуларының құрамасы», яғни Пиньян мен Хэсидің түркіленген ирандықтары мен тохарлықтары. V ғасырда тайпа Ашинаның бастауымен Гаочан аймағына келіп, жужаньдардың қол астында болады [5]. С.Г. Кляшторныйдың көне түркілердің ерте тарихына байланысты «ганьсу-гаочань» кезеңі Ганьсу мен Шығыс Түркістандағы археологиялық материалдар бойынша әлі дәлелденген жоқ.

Дегенмен антропологиялық мәліметтер қоңыраттардың нәсілдік тұрғыда өзге түркілік тайпаларға қарағанда анағұрлым еуропалық екендігін көрсетеді.

Қазақ антропологтарының еңбектерінде қазақ халқының кескін-келбеті монголоидтық нәсілдің оңтүстік сібір тармағына жатқанымен, жекелеген қазақ тайпалары, оның ішінде қоңыраттарда еуропалық нәсіл элементтерінің басым екендігі келтіріледі. Өзегі қоңыраттардан тұратын қарақалпақ, ноғай халықтары мен қазақ қоңыраттарының антропологиялық сипатын зерттеу барысында зерттеушілер олардың негізінен оңтүстік сібір, орталық азия монголоидтық нәсілі мен памир-ферғана еуропалық нәсілінің қосындысынан тұратынын дәлелдеп отыр. Бұл құбылысты қарапайым тілде түсіндірсек, онда қоңыраттар сақтар, ғұндар, көне түркілер, соғдылар мен моңғолдар кезеңінен бері белсенді этно-саяси, мәдени процестерді бастан кешкен тайпа болып отыр.

Ал-Масуди Сырдариядағы оғыздар жайлы бойлары аласа көздері кішкентей деп жазса, Плано Карпини моңғолдардың сыртқы пішіндері «басқалардан ерекше. Көздері мен жақтарының арасы жалпақ. Мұрындары тегіс. Кішкене, көздері кішкене. Бойлары биік емес. Сақалдары сирек. Еріндерінің үстінде селдір мұрттары бар» – деп суреттейді.

Рубрук те моңғолдардың сыртқы пішіндері ажарсыз. Сақалдары жоқ мұрттары селдір, көздері қысық және өткір. Дауыстары қатты және жіңішке. Ұзақ өмір сүреді – деп сипаттайды.

Қытайлық саяхатшы Мэн Хун болса «...татарлар жалпы аласа бойлы. Олардың арасында семіз және майлы адамдар жоқ. Беттері жалпақ. Табан бет. Көздерінде қабақ жоқ. Тек Темучин ғана ұзын бойлы және сопақ жүзді, ұзын сақалы бар – деп, Шыңғыс ханның ерекше сипаттағы адам екендігін баяндайды.

Бұл қоңыраттарға туыс қият руының өкілі Шыңғысханның антропологиялық сипаты қазіргі ноғай, қарақалпақ және қазақ халқының құрамындағы қоңыраттармен ұқсастықтың бар екендігін көрсетеді. Орыс антропологи Т. Трофимова ноғай халқының антропологиялық сипатын былайша суреттейді: «Солтүстік Азияның моңғолоидтарына қарағанда Алтай қазақтары сияқты ноғайларда сақал жақсы өскен. Шаштарының жұмсақтығы жағынан да ноғайлар моңғолоидтық нәсілге қарағанда ерекше жұмсақ, толқынды. Ноғайлар нәсілі жағынан орталықазиялық, оңтүстік сібірлік және еуропалық нәсілдің памир-ферғана нәсіліне жатады» [7].

Көріп отырғанымыздай, қоңыраттар даланың өзге көшпенділеріне қарағанда өзіндік антропологиялық сипатқа ие халық болды. Кейін, қоңыраттардың түркілік империялардың шеткері аймақтарына, оның ішінде Қазақстан мен Мәуреннахрға қоныс аударуымен осы ерекше нәсілдік тип жаңа аймақтарға да таралды.

Түркі қағанатының құрылуына ат салысып, қағанат шекарасының кеңеюімен тарихи мекен ету ортасынан тысқары аймақтарға қоныс аударған қоңыраттар өз атын қазіргі Хакасияны мекендейтін түркі халықтарының этникалық атауы ретінде берді.

Ғұн, түркі қағанаттарының шекарасының кеңеюімен, империяны мекен етуші халықтар қоныс аудару процестерін бастан кешті. Мәуреннахр аймағына да қоңыраттар осы кезеңдерде қоныс аударып, мекендеді. Зерттеушілер қоңыраттардың Мәуреннахрға Шыңғысханның жаулап алуынан бұрын мекендегенін жазады. Шынында да Ұлы Даланың отырықшылармен шектесетін шеткері аймақтарында қоңыраттардың көне замандардан бері мекендейтінін байқауға болады. Мұны антропологиялық зерттеулер де растайды.

Егер, қоңыраттардың Сыр, Амудария бойы мен Қаратау етегін, одан әрі Ферғана аңғарын қоныстануын Шыңғысхан жорығымен байланыстырсақ, онда бұл антропологиялық зерттеу қорытындыларымен де сәйкес келмейтін еді. А. Якубовский «моңғол жорығын немесе шабуылын жаңа жерлерге моңғолдардың жаппай қоныс аударуы деп санамау керек. Оған қажеттілік болған жоқ және олардың көпшілігі өз отандарында қалды» деп жазса [8], В. Бартольд Жошы ұлысын жаулап алуға бар болғаны моңғолдың 4000 сарбазының ғана қатысқанын жазады [9].

Осылайша, қоңыраттардың еуразиялық алқапта салтанат құрған ғұн, көне түркі мемлекеттерінің құрылуына тікелей ат салысқандығы жоғарыда келтірілген

деректерден байқалады. Мәселені одан әрі археологиялық, фольклорлық және жазба деректерін пайдалана зерттей түсу бұл тұжырымымыздың негізді екендігін көрсетіп отыр.

Қоңыраттардың көне түркілік империялық дәстүрлермен байланысын оның рулық құрылымы да растайды. Қоңыраттардың рулық-тайпалық жүйесі негізінен екі тармақтан тұрады – Көктің (Аспан, Тәңірі) ұлы және Көтенші (Жердің ұлы). Осы атаудан қоңыраттардың көне түркі кезеңінен бастап Қазақ хандығы дәуіріндегі саяси белсенділігінің себебін білуге болады. Көрнекті башқұрт ғалымы Р. Кузеев қоңыраттардың ортағасырлық билеуші әулеттерімен саяси тұрғыда тең дәрежеде болғандығын таңба ерекшелігіне қарай пайымдайды. Оның пікірінше Орта жүздің қазақ қоңыраттарының таңбасы башқұрттардағы гэрэй-, карагай- және суун-кып-сак тайпаларының таңбаларымен дәл келеді. Сондай-ақ босаға таңбасы Алтын Орда хандары мен Кіші жүз сұлтандарының таңбасымен бірдей.

Қоңырат тайпасының көнелігін олардың рулық құрамын талдағанда өзге түркі халықтарының құрамындағы қоңырат тайпасының руларының бір-бірінде сәйкес келе бермейтінінен де байқауға болады.

Мысалы қырғыз қоңыраттары байбору, байсары, танатар, каргатай, чырак, улан, жараш, таштемир, жалбаш, атасары, токтомуш, бору, куттук, досколо, токтомурат, улак, оолжума, карамелик, календер, чекеажы, майрык, токтоке, кожомберди, сыдык, тилеке, ешимбек, сапсак, маммэт, жаныш, кенжекары, дуулат және энтери руларынан, каракалпак қоңыраттары қият, ашамайлы, колдаулы, қостамғалы, балғалы, қантекті, қарамойын, мүйтен, жауынгер болып, ал өзбек қоңыраттары боқтамғалы, құштамғалы, қанжығалы, айни, төртуыл сияқты рулық топтардан тұрады.

Қазақ және өзбек халықтары түркі тілінде сөйлеп, ислам дінінің бір тармағын ұстанғанмен, бір кездері туыс болған екі халықтың рухани және материалдық мәдениеті тарих кезеңдері терең із салған өзіндік ерекшеліктерге ие.

Көшпелі өзбектердің құрамында болған алғашқы өзбек руларының көпшілік бөлігі қазіргі қазақ халқының құрамында бар. Дегенмен, түрлі факторларға байланысты тарих кезеңдеріндегі салыстырмалы аз ғана уақыт ішінде туысқан екі халық бір-бірінен қай тұрғыда болмасын алшақтап, ерекшелене түсті. Қазақтың өзбектерге қатысты «өзбек өз ағам, сарт садағам» деген сөзі де тарихи-әлеуметтік мәнге ие болып, екі халықтың арасындағы ерекшелік себебіне жауап сияқты. Антропологиялық тұрғыда да кейбір ұқсастықтарға қарамастан екі халықтың түр-сипаты, тұрмыс тіршілігі айырмашылықтарға ие. Бұл ерекшеліктердің тарихи негізі де жоқ емес. XV ғасырға дейін бір мемлекеттің астында болып, кей кездері өзбек-қазақ деп бір этнониммен аталған екі халықтың одан кейінгі тағдырлары мүлдем басқаша сипат алды.

Жалпы, қазіргі Өзбекстан жеріндегі этникалық процестердің тамыры да тереңге бойлап, үздіксіз аласапырандар мен саяси оқиғалармен өте жылдам және нәтижелі жүрді. Өзбектердің этногенезі орталықазиялық өзенаралығы мен соған жапсарлас жатқан аудандармен байланысты. Бұл аймақ түркі көшпенділері, олардың ішінде қоңыраттардың және ирантілдес мәдениеттің дәстүрлі тоғысу аймағы саналды. Мәуереннахр тарихтың түрлі кезеңдерінде көшпенді және отырықшы екі түрлі мәдениетті, тіпті осы аймақтан тысқары жатқан мәдениет элементтерін біріктіруші, икемдеуші, соңында күрделі үдерістерден өткізіп, мутант, қосынды өркениетті өмірге әкелетін территория іспеттес болды.

Өзбектердің қалыптасуына да Орта Азияның шығыс-ирантілдес – соғдылықтар, бактриялықтар, хорезмдіктер, сақ-массагет тайпалары сияқты көне халықтары әсер етті. Түркі тілдес тайпалар бұл аймаққа көшпелі тайпалардың Солтүстік-Шығыс пен Орталық Азияға жылжыуына байланысты I ғасырда келе бастады. Ал Орта Азияның түркі қағанатының бір бөлігіне айналуына байланысты түркі тілдестердің саны өсе берді. Одан кейінгі ғасырларда ирантілдес және түркі тілдес тайпалардың бір-бірімен жақындасуы жүре берді. Бұрынғы көшпенділердің отырықшылынуы аса күрделі жағдайда өтті. Мәуреннахр аймағындағы көшпенділердің жаңа легі өздерінің алдында келген түркі-көшпенділердің жаңа толқыны болды да, бұл үдеріс осы үдерістермен ұқсас жағдайда өтті. Түркілер отырықшы мәдени аймақтарында жергілікті мәдениеттің әсеріне ұшырауға және отырықшы болуға мәжбүр болды. Осыған қарамастан өздерінің санының көптігінен олар өз тілдерін сақтап қалып қана қоймай оны жергіліктілер арасына таратты. Бұл өз кезегінде жергіліктілердің түркіленуіне алып келді.

Көшпелі өзбектер 92 ру-тайпа бірлестігінен тұрды. Осы тайпалардың ба-сым көпшілігі Қазақ хандығының да негізін құрап, қазақ халқының құрамына енді. Осы өзбек тайпалары «Маджму ат-Таварих» бойынша минг, юз, кырк, джалаир, сарай, конгурат, алчин, аргун, найман, кыпчак, калмак, чакмак, крыз, кырлык, тюрк, туркмен, байаут, бурлан, шымырчик, кабаша, нуджин, килечи, килекеш, бурят, убрат, кыят, хытай, канглы, уйруз, джуналахи, куджи, кучи-ут, арчи, пуладчи, джыйыт, джуйут, джулджут, турмаут, уймаут, арлат, керей, тонгут, ангут, мангут, джалаут, мамасит, меркит, буркут, кият, куралаш, оглен, кары, араб, илачи, джубурган, кышлык, гирей, дурмен, табын, тама, рамадан, уйшун, бадай, хафиз, уйурджи, джурат, татар, юрга, баташ, каучин, тубай, тилау, кардари, санхиян, кыргын, ширин, оглан, чимбай, чаркас, уйгур, анмар, ябу, таргыл, тургак, турган, теит, кохат, фахыр, куджалык, шуран, дераджат, кимат, шуджа-ат, авган.

«Тухфат ат-таварих-и хани» бойынша: минг, кыргыз, юз, кырк, онгонгачит, джалаир, конгурат, алчин, аргын, сарай, найман, кипчак, чакмак, бурлат, сымыр-чик, булат, каттаган, килечи, кинегес, буйурук, уйрасут, кыят, хытй, канглы, авар, джубаладжи, туйчи, буйут, джыйыт, джилджиут, буйат, уймаут, арлай, кераит, онгут, тангут, мангыт, джалджаут, масит, меркит, буркут, кият, куралас, оглен, кары, араб, илачи, джубурган, кышлык, гирей, туркмен, дурман, табын, тама, рамадан, митан, уйшн, бурия, хафиз, уйурджи, джуйрасут, будай, банаш, татар, б.дж.к.р., сулдуз, азак, калмак, каракалпак, санвадан, тубай, тилау, киради, сак-тиян, кыркын, ширин, оглан, курлат, баглан, чимбай, чилкас, уйгур, арнамар, ябу, таргыл, турган, кохат, маджар, куджалык, суран, бахрин.

Өзбек КСР шығыстану институтының жыйнағындағы 4330.0 қолжазба бойынша: минг, юз, кырк, онгон, гачит, джалаир, сарай, хытай, кипчак, найман, чак-мак, урмак, тувадак, бостон, сымырчик, каламак, карлук, каттаган, арлат, аргун, барлас, буйтай, кенегес, килей, буйурак, ойрат, кыят, кунграт, канглы, уз, джу-ладжи, джусуладжи, кучиут, арчи, пуладч, джуйут, джыйыт, джалджут, буйазут, уймаут, кераит, баган, онгут, тангут, мангыт, мерки, буркут, масид, кият, оглен, алчин, кары, гариб, шубурган, кышлык, туркмен, дурмен, табын, тама, рамадан, митан, уйшун, бусе, хафиз, кыргыз, татар, йадж.к.р., сулдуз, калывай, дуджир, джурат, будай, оглан, курлаут, чимбай, махди, чилкас, угур, агар, кур, никуз, кара, тушлуб, ябу, таргыл, кохат, шуран, ширин, тама, бахрин, гирей, сахтиян.

3. Чормошевтың шежіресі бойынша: катаган, джуз(юз), минг, кырк, онгкой, чит, джалаир, сарай, конгурат, алчын, аргын, айман-найман?), кыпчак, чакмак, адак(азак), калдык, тоодак, буллак, шымырчик, катаган, калтабий, кунакаш, бой-рок, ойрот, курлас, кыят, кытай, кангелди, чоплачи, кошчу(кушчу), буланчи, чувут, джыйыл, буют, уят, арлай(адылай), кыйрат, онгкот, тангут, мангыт, чарчут(чачут), мит, меркит, буркут, кият, окулат, кыдый, арап(араб), ылаачи, чубурган, кыштык, кират(килят), туркмен, дурман, табан, там(тама?), рамлам(рамнан), мойтон, ойшон, бирия, апыз(апыл), казак, кыргыз, мундуз, кутчу, ойчу, джуурат, бадай, татар, табаш, чыкыр, сулдуз, тубай, кылдый, кирдирай(кылдырай), сактан, кыргын(кырчин), ширин, углам(оглан), куулат(курлат), джыглак, чынабай, чилкас, уйгур, ачар(агар), таргыл, турукай, кычит, маджар, коджолук, сооран [10].

Осы өзбектің 92 рулық құрамы туралы берілген төрт нұсқаны салыстырсақ қазақ халқының құрамындағы ру-тайпалық бірлестіктердің ортақтықтарын байқаймыз. Атап айтқанда джалаир, кыпчак, найман, шымырчик, каттаган, аргун, кенегес, кунграт, канглы, уймаут, кераит, алчин, табын, тама, рамадан, уйшун, кыргыз, куралаш, куралас сияқты рулар қазіргі қазақ руларының бірі.

Көріп отырғанымыздай, өзге түркі халықтарының құрамындағы қоңыраттар қазақтың өзге тайпалық одақтардың құрамынан ауысқан руларды өздеріне қосып алғанымен өздерінің негізгі ядросын сақтап қалған. Бұдан мынадай қорытындылар шығаруға болады:

Біріншіден, қандайда бір тайпаның, тіпті халықтың тарихын зерделегенде олардың негізгі ұйытқысының сақталып, құрамының белгілі бір дәрежеде әртүрлі этникалық топтардың қосындысынан пайда болатынын байқаймыз. Алтын Орда кезеңінің, Ноғай одағы мен осы кезеңдегі басқа да түркілік мемлекеттердің қалыптасуына қатысты археологиялық, краниологиялық материалдарды талдау осыны көрсетеді.

Екіншіден, қоңырат тайпасының қалыптасуы өте көне замандардан бастап белең алып, ұзақ тарихи үдерістерді бастан өткерді.

Үшіншіден, қоңыраттар ғұн мемлекеті кезеңінен бастап Қазақ хандығына дейінгі барлық түркілік мемлекеттердің қалыптасуына белсенді түрде араласып қана қоймай осы биліктің бір тармағын ұстап, мемлекеттің нығаюына өз үлестерін қосқан мемлекет құрушы тайпа болды. Жоғарыда атап кеткеніміздей, өзге түркі халықтарының құрамындағы қоңыраттардың рулық құрамы әртүрлі болғанымен, шежіре деректері, антропологиялық материалдар, олардың материалдық мәдениет үлгілері олардың ата тегінің бір болғандығын, қоңыраттардың өте көне тарихқа ие екендігін дәлелдейді.

Қоңыраттардың тарихи тамырының көне замандардан алатындығын, оның ғұн-көне түркілік пласттарымен байланысты екендігін шежіре деректері де растайды. Ғұндарда да, көне түркілерде де «Көк»–Аспан, Тәңірі мағынасын береді. Түркілер жалғыз құдайға сеніп, тек Тәңір деп аталатын осы жалғыз Жаратушыдан қорғаныш іздеді. Түркілер Тәңіріні бүкіл әлемнің жаратушысы, жақсылық та, жаманшылық та бір Тәңірден деп білді. Кейін, түркілердің басқа діндерді қабылдауымен Тәңірі сол діндердегі жоғарғы жаратушының атын ауыстырды. Ислам дінін қабылдаған түркілер де Алла Тағаланы Тәңірі атауымен қатар атады.

Қағанат билеушілері мен идеологтары Тәңірінің құдыретін өздері құрған мемлекеттің іргесінің нығаюына тиімді пайдаланды. Түркі билеушілерінің, егер

Тәңіріні әлемді жаратушы деп таныса түркілердің құдайы – Тәңірі билігінің тек түркілерге ғана тиісті деп есептеуінің қос нәтижесі болды. Бұл біріншіден, қағанатты мекен ететін өзге этностардың түркілермен ассимиляциялық үдерісін едәуір кешеуілдетсе, екіншіден, түркілердің өзара бірігуін жеделдете түсті. Білге қаған мен Күлтегін де қағанаттың Тәңірінің қалауымен, мемлекет билеушілерінің осы мемлекетті нығайту үшін Көктің әмірімен билік басына келгендіктерін жариялады.

Түркілердің Тәңіріні «меншіктеп» алғандықтары соншалық, бұл дінді тек түркілердің ғана діні деп есептеді. Түркілер ұғымынша әлемді жаратушы Тәңір бірінші рет Адамды, яғни, түркілердің ата-бабаларын жасады, сондықтан да Жаратушы түркілерді өз қамқорлығына алды. «Түрік» сөзінің өзі Жаратушымен байланысты болып, тұтас халықтың құдайлық сипатын анықтайды. Бұл туралы В. Бутанаев өз зерттеулерінде «Төрік» сөзі «түрік» этнонимімен байланысты. «Көк түрк будун» сөзі «аспан тағдырлы халық, аспан таңдаған халық» дегенді білдіреді. Бұған хонгоройлардың Аспанға мінажат еткенде «төөр», яғни аспан тағдыры деп айқайлауы мысал бола алады» – деп жазады [11].

Осы кезге дейінгі «түркі» этнониміне қатысты деректерді қорытындылап, тұжырымдайтын болсақ, онда «төрк» сөзінің мағынасы – Төрлік, яғни, Аспандық, Тәңірлік мағынасын береді. Яғни, Төр-Аспан –Тәңірі-Көк қалаған халық, Көктің, Аспанның, Тәңірдің ұлдары. Көріп отырғанымыздай «Көк түрк будун» мен «Көктің ұлы» түсініктерінің мағынасы бір. Бұл кейін түркілердің империялық көңіл-күйінің өсуіне әсер етті. Яғни, түркі империялық ұстанымының негізгі концепциясы «Әлем түркілерге тиіс. Өйткені, Әлемді жаратушы Тәңір түркілердің құдайы. Тек түркілер ғана әлемді Тәңірі қалауына сай басқара алады» дегенге келіп сайды.

Осылайша түркілердің дәстүрлі дүниетанымының негізі Тәңірі түркілер өздері ортасына орналасқан бүкіл әлемнің жаратушысы болып есептелді. Түркілер өздері құрған мемлекеттің тууына себеп болған да, желеп-жебеуші де осы Тәңірі деп есептеді. Өздерінің бүкіл іс-әрекетін Тәңірімен байланыстырған түркілер мемлекеттің дамуы да Тәңірі қалауына негізделген деп санады. Ал енді қоңыраттардың өздерін осы Тәңірінің, Аспанның, Көктің ұлы деп атауы олардың көшпенді қоғамындағы жоғары саяси-әлеуметтік орынын білдірсе керек.

Осылайша, Түркі қағанатының құрылу қарсаңында мемлекеттің қалыптасуы мен дамуы үшін қажетті құрылым ретінде өз діни-идеологиялық жүйесі болды. Ұлы Ғұн империясы ыдыраған соң бірнеше ғасырлық үзілістерден соң олардың мұрагерлері түркілер өз тарихында болып өткен мемлекеттілікті, империялық заманды аңсап, қайта қалпына келтіруге тырысты. VI ғ. Ашина әулеті, яғни ғұндардың ұрпақтары–қоңыраттар едәуір тарихи кезеңге үзіліп қалған түркі мемлекеттілігін қайта орнатып, енді бұрынғы империяның даңқын қайта қалпына келтіруге кірісті.

Жаңа құрылған түркі мемлекетінің де мемлекеттің міндетті құрылымы ретінде негізін ғұн дәстүрлерінен алатын, әлі пісіп-жетіле қоймаған, бірақ үнемі даму үстіндегі діни негіздегі ұлттық-мемлекеттік идеологиясы болды. Түркілердің бұл мәселеде жолдары болды – оларға қандай да бір жаңа идеологиялық жүйе құрудың қажеті болмады. Өйткені, дәстүрлі дүниетаным ғұндар мен түркілерде ортақ болды. Бұл идеологиялық жүйе түркілердің алдында ірі мемлекеттілікке ие болған ғұндардан қалған мұра ретінде жас мемлекетте одан әрі дами түсті.

Қоңыраттардың өз ата-тегін Тәңірмен байланыстыруының тарихи негізі де жоқ емес еді. Саяси тәуелділікке түскен Алтайдың жергілікті халқына өз биліктерін жүргізе бастаған Ашина ұрпақтарының сенімі аңыздармен тығыз байланысты. Түркі қағанатының негізін салушы Ашина әулеті мен қоңыраттардың шығу тегіне байланысты аңыз бір сарынды құрайды. Қоңыраттар да, ашина әулеті де аңыз бойынша Алтай тауындағы Ергенекөн жазығынан шыққан.

Осы аңыздың Әбілғазы Бахадур хан келтірген нұсқасында Ашина ұрпақтарының (моңғол билеушісі Елханның ұлы Қиян мен Елханның інісінің ұлы Нүкіс) татарлардан қашып Алтайдағы тау қуысындағы Ергенекөн жазығын мекендегендігі жазылады. Төрт жүз жыл бойы осы жазықты мекендеген ашиналықтар көбейіп, қуаттанған соң тау етегіне түсіп, осы аймақты өздеріне қаратып, өз мемлекеттерін құрады [12]. Шежіредегі осы үзіндіден кейін тарихи маңызы болған біршама мәселелерді байқаймыз. Біріншіден, ашиналықтар жергілікті емес, келімсек этникалық топ. Екіншіден, олар шаруашылығы көшпенді мал шаруашылығына негізделген, жергілікті халықпен ұқсас мәдени құндылықтарға ие болды. Үшіншіден, олар ұзақ уақыттар бойы басқа өздерімен туыс, жақын мәдени тамырлас халықтардан оқшауланып, осының әсерінен олардың негізі ортақ, бірақ өзіндік ерекшеліктерге ие дәстүрлі сенімдері қалыптасты. Төртіншіден, қоңыраттардың бұдан былайғы түркі халықтарының тарихындағы маңызы мен орыны олардың өздеріне Тәңірлік сипат беруінің тарихи себептерінің бар екендігін көрсетеді.

V ғасырда көне түркілер әскери қоныстанушылар ретінде Алтайға келеді. Көне түркілердің саяси тұрғыда күшеюі олардың Батыс Вэй империясымен елшілік алмасып, одақтық қатынастар орнатып, телес тайпаларының жужандарға қарсы көтерілісін басқаннан соң басталады. Кейін олар жужань қағанатын қиратып, Бірінші түркі қағанатының негізін қалайды. Осы кезеңнен бастап, XX ғасырдың басына дейін қоңыраттар саяси тұрғыда маңызды тайпа дәрежесінде болып, билеуші әулет ретінде әртүрлі түркі мемлекеттерінің құрылуына мұрындық болды.

Осылайша, тарихи деректерді талдау жоғарыда келтірілген аңыздың тарихи негізінің бар екендігін көрсетеді. Түркілердің саяси белсенділігі VI ғасырдың екінші жартысынан басымдылық танытты. 552 жылы Алтайда түркілер жетекшісі Ашина руының өкілі Бұмын (Божбан) қаған телеуттерді бағындырды. Келесі үш жылда оның ұлы Мұған қаған өздерінің бұрынғы билеушілері жужандарды жеңіп, Сары теңіз тарапына ұмтылды. Ал оның інісі Истеми қаған Орталық Азия, Жетісу мен Хорезмді бағындырып Арал теңізіне шықты. Түркілер ортақ мәдени-шаруашылық сипатқа ие туыстас тайпалармен қатар, тіл мен мәдениетте едәуір алшақтық бар қидандар, соғдылықтар, эфталиттер мен угорлар сияқты халықтарды да өздеріне бағындырды. Осылайша, ядросы Ашина тайпасы болып табылатын, әртүрлі этникалық топтардың біріккен дала империясы – Түркі қағанаты құрылды. Қолдағы деректер негізінде Түркі қағанатының тарихын зерттегенде дәстүрлі дүниетанымның жаңа мемлекеттің қалыптасуындағы маңызын байқауға болады. Осы орайда, В.В. Трепавловтың түркі мемлекеттеріндегі дәстүрлі дүниетаным мәселесіне орай «мемлекеттік дәстүрдің идеологиялық функциясы толық ашылмады. Көшпенділердің тарихында мемлекеттіліктің қалыптастыруда екі үрдіс айрықша байқалады. Бірі – қарсылас хандар мен көрші елдерді жаулап алу барысында орталықтанған

деспоттық монархиялық биліктің орнауы, екіншісі – біртіндеп ыдыраған тайпаларды қайта біріктіру» деген пікірінің [13] Түркі қағанатына тікелей қатысы бар. Дегенмен, көшпенділер құрған мемлекетте деспоттық монархиялық биліктің орнады деу әлі де дәлелдеуді қажет етеді.

«Тәңір қамқорлығындағы Мәңгі елді» насихаттайтын түркілердің мемлекеттік идеологиясы өз бастауын түркілердің дәстүрлі дүниетанымынан алды. Түркілер мен ғұндардың идеялық жақындығы түсінікті – генеологиялық, мәдени, діни ортақтықтарға ие екі мемлекеттің дәстүрлі дүниетанымы да бір болды. Ерте ортағасырлық түркілердің дәстүрлі дүниетанымы туралы мәлімет беретін деректерді талдау нәтижесі оның ерте түркілердің дәстүрлі дүниетанымымен тығыз байланысты екендігін көрсетті. Түркілердің әлемді түсіну философиясы «екі негіз» (ікі үүлтүз) ұғымына негізделді. Көне түркілер әлем аналық пен аталық негізден тұрады деп сенді. Аталық – күн, тау, аналық – ай, су. Бұлардың үстінде Тәңір – Жаратушы күш біреу. Ол ұлы Тәңірі. Бұл қытай деректерінде ашина, ашиде деп берілген. Еуропада бұл дуализм деп аталып, бір-біріне қарама-қарсы бағынбайтын тең құқылы екі нәрсе болса, түркілерде бұл екі құбылыс бір-біріне сүйеу, толықтыратын, ілгері сүйрейтін ұғым болды. Осының негізінде түркілер барлық болмыс екі жұптан тұратын жүйеге бейімделеді. Мемлекеттің саяси құрылымы да осы екі негізге бағытталды. Оң-сол қанат, ябғу-шад. Көне түркі әліппесі де осы жүйеге негізделіп жасалды [14].

Шежіре деректері мен жазба деректер қоңыраттардың түркі мемлекетін құруға атсалысып, осы мемлекеттердің шеткері аймақтардағы саяси-әскери тірегі болғандығын көрсетеді. Яғни, түркі билеушілері өз мемлекетінің құрушылары және саяси тірегі ретінде қоңыраттарға иек артып, оларды өз ордаларының маңына айналдыра қоныстандырып, сыртқы жаулардың саяси-әскери шабуылдарынан қорғанып отырған.

Н. Аристовтың дұрыс жазғанындай «жошылық қоңыраттар киргиз-казак [қазақтармен] руларымен қалып оларға қызмет етіп, Қазақ хандарының астанасы болған Түркістан маңына қоңыраттардың жағалай қоныстануы» олардың тек Шыңғыс ұрпақтары билігі кезінде орын алған үрдіс болмады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Книга Марко Поло. – Москва: Государственное издательство Географической литературы, 1956. – 359 с.
2. Рашид Кукашев, старший научный сотрудник ГМИ РК им. А.Кастеева. // <http://www.ru.nomad-kazakhstan.kz>
3. Бутанаев В.Я. К вопросу о Кыргызско-Хакасских этнографических связях // Кыргыз: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. (Материалы Международной научной конференции, посвященной 1000-летию эпоса «Манас», 22–24 сент. 1994 г.). — Бишкек: Кыргызстан, 1996. — С. 102–126.
4. Татринцев Б.И. Об одном предполагаемом русском заимствовании в лексике тувинского языка // Русский язык в Туве. – Кызыл, 1985. – С.157.
5. Худяков Ю.С. Феномен культуры древних тюрок в Центральной Азии // Вестник РГНФ. – №4. – 2001.

6. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб., 1983. Вып. 4. – С.10, 72; Ямаева Е.Е. Мифы алтайцев // Фольклорное наследие Горного Алтая. – Горно-Алтайск, 1989. – С. 177.
7. Т.А.Трофимова. Этногенез татар Поволжья в свете данных антропологии // Изв. АН СССР. – М., 1949. – 31 с.
8. А.К. Якубовский. Столица Золотой Орды – Сарай Берке. Изд. ГАИМК. – Л., 1932. – С. 8.
9. В.В. Бартольд. История турецко-монгольских народов // Изв. АН СССР, 1927. – С. 86.
10. Шаниязов К.Ш. Кыпчаки в узбекской этнической среде в дооктябрьской период // Этнические процессы у национальных групп Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1980. – С. 141.
11. Бутанаев В.Я. Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им.Н.Ф. Катанова, 2003. – С. 27.
12. Әбілғазы.Түрік шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 57 б.
13. Трепавлов В.В. Государственный строй монгольской империй XIIIв. Проблемы исторической преемственности. – М.: Наука, изд. фирма «Вост. Лит», 1993. – С. 14.
14. Сартқожа Қаржаубай. Орхон мұралары: тарихнамалық-деректанулық талдау. 1 кітап. – Астана: Елорда, 2003. – 88–93 бб.

Бесінші жалпықырғыз (қазақ) съезін даярлау жөнінде

Ерлан ЖАЛМАҒАМБЕТОВ,
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
PhD докторанты

Орта Азияны ұлттық-территориялық межелеуге байланысты мәселе 1924 жылдың 12 маусымында Ресей коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық комитетінің Саяси бюросында қаралды. Түркістан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын территориялық-әкімшілік тұрғыдан межелеу мәселесі 1924 жылдың 15–16 қыркүйек айында Ташкент қаласында өткен Түркістанның III Төтенше сессиясында талқыланып, 1925 жылы Түркістан АКСР территориялық-әкімшілік тұрғыдан межелеу және Қазақстанның астанасы болған Орынбор қаласын қазақ жерінің құрамынан алып, Ресейдің құрамына беру жөнінде шешім қабылдады. Осыған байланысты жаңа астана туралы мәселе күн тәртібінде тұрды.

1925 жылы 9 ақпанда Қырғыз (Қазақ) Орталық Атқару комитетінің кеңейтілген президиумының мәжілісі өтті. Бұл мәжіліс мынадай құрамда болды: О. Исаев, М. Саматов, Н. Нұрмақов, С. Қожанов, Н. Байсалықов, И. Киселев, П. Маслов, Ә. Әлібеков және М. Орымбаев. Күн тәртібінде қаралған мәселелердің ішінде Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының орталығын Орынбордан Ақмешітке көшіру және Бесінші жалпықырғыз (қазақ) кеңестерінің съезін шақыру мәселесі талқыланды. Бірінші мәселені бойынша Президиум республика астанасын Орынбор қаласынан Ақмешіт қаласына көшіру туралы шешіп қабылдап, бұл шешімді жүзеге асыру жұмыстарын Халық Комиссарлар Кеңесіне жүктеді. Сонымен қатар Бесінші жалпықырғыз (қазақ) кеңестерінің съезін шақыру мерзімін 1925 жылдың 1 сәуір күні деп бекітті [1, 86 п].

Бесінші жалпықырғыз (қазақ) кеңестерінің съезінің күн тәртібіне Қырғыз (Қазақ) Орталық Атқару комитеті төмендегі мәселерді талқылауға шешім қабылдады:

- 1) КСРО-ның халықаралық және ішкі жағдайы туралы;
- 2) Үкіметтің есебі (Есеп жасайтындар – ҚОАК-нің төрағасы С. Меңдешев және ХКК-нің төрағасы Н. Нұрмақов)
- 3) Сауда және кооперация мәселесі;
- 4) Халық ағарту ісінің өлкедегі жағдайы;
- 5) Жерге орналастыру және ирригация;
- 6) ҚАКСР-ның қаржы мәселесі;
- 7) Кеңестерді сайлау туралы; [1, 99 п]

Съезге дайындық жұмыстарымен бір мезгілде республиканың жаңадан белгіленген орталығын жан-жақты зерттеу жұмыстары жүріп жатты. Ақмешіт қаласында өткізілетін съезд 1 сәуір күніне жоспарланған іс-шаралар уақытында бітпегендіктен, Қырғыз (қазақ) Орталық Атқару Комитетінің өткен мәжілісінің №35 хаттамасы негізінде 15 сәуірге ауыстырылды [1, 103 п].

Съезді өткізуге байланысты арнайы ұйымдастырушы комиссия құрылып, оның құрамына Киселев, Исаев, Марионов, Ысқанов және Құрамысовтар сияқты қызметкерлер енгізілді. 1925 жылдың 23 наурыз күні өткен Ресей коммунистік большевиктер партиясының Қырғыз (қазақ) облыстық комитетінің мәжілісінде ұйымдастыру комитетінің мүшесі Н. Киселевтің баяндамасы тыңдалды. И. Киселевтің мәлімдемесінде 10 сәуірде съезге қатысатын делегаттарға арналған жатахана және асхана толық дайын болды. Сонымен қатар Ақмешіт қаласына Бесінші жалпықырғыз (қазақ) кеңестерінің съезінің дайындық жұмыстарын қадағалау және съезге қызмет көрсету мақсатында Қырғыз (қазақ) ОАК-тің Орынбордан көшіру іс-шараларының жоспары толық даяр деп көрсетті. Съезді даярлау жұмыстарымен қатар делегаттарды орналастыру, тамақтандыру іс-шараларына мемлекет тарапынан 73000 сом бөлінді деп хабарлады [2, 20 п].

1925 жылдың 31 наурыз күні съезді даярлаушы ұйымдастыру комитетінің кезекті мәжілісі өтті. Мәжілісте қаралған негізгі мәселелер съездің өткізілуіне байланысты жүргізілген әкімшілік-шаруашылық жұмыстары, ұйымдастыру жұмыстары және ұйымдастыру комитетінің бір мүшесін Ақмешіт қаласына жіберу талқыланды. Бірінші мәселе бойынша Қырғыз(қазақ) ОАК-нің Шаруашылық қаржы бөлімінің баяндамасы тыңдалды. Баяндамада ұйымдастырушы комитет 11 тараудан тұратын жүргізілген жұмыстар тыңдалып, ол іс-шаралар төмендегідей болды:

1) Съезді өткізетін орны етіп Ақмешіт қаласына көшіп келген Мемлекеттік кино мекемесінің ғимараты деп бекітіп және съезд делегаттарын орналастыру үшін бұрынғы уездік аурухана және арнайы 13 пәтер даярланды. Бүкіл ғимараттар жөндеуден өткізіліп және тұрғылықты күйге келтірілді. Съезге қажетті құрал-жабдықтарды Қырғыз(қазақ) ОАК-ті мен Халық Комиссарлар кеңесінің көмегімен Ақмешіт қаласына жөнелтілді және басқа да қажетті құрал-жабдықтар жергілікті жерде даярланып жатты.

2) Ақмешіт вокзалынан делегаттарды белгіленген тұрғылықты жерлеріне жеткізу үшін арнайы 4 атты арбалар даяр түрді.

3) Съезге арнайы 27 адамнан тұратын курсанттар оркестрінің құрметті қарауылы және милицияның 6 курсантары қалада тәртіп сақтау шараларына қатысу үшін арнайы жасақталды.

4) Делегаттарға Кеңестік Қырғызстанның (Қазақстан) 3 және 4 номерлері, Үкіметтің баяндамасы және В.И. Лениннің ең үздік кітаптарын арнайы сыйлық ретінде беру жаспарланды.

5) Съезд барысында мәскеулік әншілердің қатысуымен концерт пен кино-сеанстарды көрсету іс-шараларын ұйымдастырушы комитет даярлады.

6) Съезд делегаттарын және съезді ұйымдастырушы комитетінің қызметкерлерін тамақпен қамту мәселесі шешіліп, Сырдария облысының губерниялық комиссиясымен ұйымдастыру комитеті арнайы келісім шартқа отырды. Негізінен тамақтану үш мезгілден таңғы ас, түскі ас және кешкі астан тұрды. Таңға ас шектеусіз мөлшерде шай және 2 қасық қанттан, 453 грамм нан-

нан тұрды. Түскі ас екі тағамнан тұратын ыстық ас және шектеусіз мөлшерде нан, кешкі ас шай және шексіз мөлшерде нан мен бір етті тағам болды. Жоғарыда көрсетілген азық-түлікке Қырғыз (қазақ) ОАК-ті тәулігіне әр делегатқа 1 сом 50 тиыннан төледі. Тамақтар арнайы талондар арқылы беріліп, қажетті ыдыс-аяқтар жергілікті жердегі асхананың міндетіне жүктелді.

7) Делегаттар үшін австриялық артелмен ұйымдастырушы комитет жататын төсек орын дайындауға тапсырыс берді. 400 данадан тұратын бұл кереуеттердің әрқайсысының құны 24 сом және оларды артел 10 сәуір күні тапсыруы тиіс болды.

8) Сонымен қоса «Обойщик» артеліне 400 дана төсек жабдыққа тапсырыс беріп, олардың 300 данасы 10 сәуірде, ал қалған 100 данасы 15 сәуірде даярлануы міндетті болды.

9) Үкімет есебін баспаға шығару және съезд бюллетендерін даярлау үшін ұйымдастырушы комитет Қырғыз (қазақ) мемлекеттік баспасымен келісім шартқа отырды. Орысша мәтіндегі бюллетендердің бір баспа бетін шығару құны 175 сом, ал қырғыз (қазақ) мәтінің шығару үшін 100 сом құрады.

10) Қырғыз (қазақ) мемлекеттік баспа мекемесін Ақмешіт қаласына көшірілуі жұмыстары даярланды.

11) Съезді безендіру мақсатында ұйымдастырушы комитет «Двигатель» мекемесімен келісім шарт жасалды. Шарт бойынша мекеме Ақмешіт қаласына революция көсемдерінің портреттерін, революциялық жалаулар, плакаттар және т.б. заттар даярлауға келісіп, бұл іс-шараларға жоспарланған қаржы 900 сомды құрады. Сонымен қатар съездің ұйымдастырушы комитеттің техникалық қызметкерлеріне арнайы 3 вагон (1 жолаушылық, 2 тауарлық) жасақталды [3, 91 п].

Ұйымдастыру комитеті съезд делегаттарының мандаттарын және Қырғыз (қазақ) ОАК-нің жаңа құрамының төлқұжаттарын дайындауға баспаға тапсырыс берді. Делегаттарға арнайы медициналық көмек көрсету мақсатында Ақмешітте жедел жәрдем пунктын ашу жоспарланды. Барлық делегаттарға арнайы блокноттар, ал қырғыз (қазақ) делегаттарына лениндік кітапхана, орыс делегаттарына қазақ тілін үйрену үшін арнайы кітаптар таратылатын болды. Съезд өтетін ғимаратта арнайы радио құрылғыларын құрып, сол арқылы КСРО үкіметінің құттықтау сөздері мен радио концерт беру жоспарланды [3, 92 п].

Сәуірдің 7 жұлдызында ұйымдастыру комитетінің 39 адамнан тұратын қызметкерлерін Ақмешітке жөнелту туралы шешім қабылдап, съезді өткізілетін уақытқа дайындау үшін И. Киселевті ұйымдастыру комитет Ақмешіт қаласына жіберуге шешім қабылдады [3, 93 п].

Бесінші жалпықырғыз (қазақ) кеңестерінің съезіне бүкіл губерниялардан Ақмешітке баратын делегаттарды сайлау жұмыстары жүрді. Мәселен Орынбор уезінен – 41 адам, Семейден – 62, Ақмоладан – 62, Қостанайдан – 22, Бөкейден – 12, Оралдан – 29, Ақтөбеден – 29, Адай уезінен – 5, Сырдария губерниясынан – 43, Жетісудан – 35, Қарақалпақстаннан – 51 делегат, жалпы саны 391 делегат съезге қатысатын болды [4, 4 п].

Орынбордан делегаттарды, үкіметтік мекемелердің қызметкерлерін және ұйымдастырушы комиссияның техникалық қызметкерлері үшін арнайы темір жол құрамы жасақталып, ол 13 сәуірде кешкі сағат 23:00 Ақмешіт қаласына жүргізу туралы ұйымдастыру комитет арнайы газет беттеріне жариялады.

Орындарға алдын ала тапсырыс беру мақсатында ұйымдастырушы комитет делегаттар мен мемлекеттік қызметкерлерге ертерек тіркелуге шақырды. Сонымен қатар 11–13 сәуір аралығында Қырғыз (қазақ) ОАК-де мемлекеттік қызметкерлерге сағат 10-нан сағат түскі 2-ге дейін тәуліктік билеттері мен ақша берілді. 15 сәуірде болатын съезге Ақмешітте арнайы концерт қоюға жоспарланды. Концерт бағдарламасында орыс әншілерінен тұратын топ, Г. Любимовтың және композитор-этнограф А. Затаевичтің басшылығымен домбырашылар квартеті, жиналған съездің делегаттарына өз өнерлерін көрсетті. Концерт бағдарламасында қазақ әндері, революциялық және орыс өлендері болды [6].

Съезге қатысушы болып барған С. Мұқанов Ақмешітке даярланған құрамды: «Делегаттар мінетін эшелон бірнеше күн бойына әзірленді. Он екі вагондық составта «салон-вагон» аталатыны екеу-ақ, біреуі – республикалық басқарушы партия қызметкерлері үшін, екіншісі – республикалық үкімет басшылары үшін, одан басқалары – купелі вагондар көрінеді. Бұл составтың барлық вагондарының да сырты ұрандар жазылған қызыл маталармен әшекейленді. Әрбір вагонның есігінің алдына қызыл жалаулар ілінді» – деп баяндады [7, 137].

Бесінші жалпықырғыз (қазақ) съезі өз жұмысын 1925 жылдың 15 сәуір күні Ақмешіт қаласында бастап, съез жиыны 4 күнге созылды. Съездің негізгі тарихи шешімдері ішінде қырғыз атауын «қазақ» атауына ауыстыру, жаңа үкімет сайлау және Ақмешіт қаласын «Қызылорда» атауымен ауыстыруы болды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік Мұрағаты, 5-қор, 5-тізбе, 11-іс.
2. Қызылорда облысының мемлекеттік мұрағаты, 885-қор, 3-тізбе, 2-іс.
3. ҚРОММ, 5-қор, 5-тізбе, 12 а-іс.
4. ҚРОММ, 5-қор, 5-тізбе, 32-іс.
5. ҚРОММ, 5-қор, 10-тізбе, 140-іс.
6. «К сведению отежающих в Акмечеть» // Советская степь. – 11 сәуір, 1925 ж. – №416.
7. С. Мұқанов «Есею жылдары». – А., 1964. – 503 бет.

XVII ғасыр басындағы Ресейдегі билік дағдарысы

Ардақ НҰРМҰХАМБЕТОВ,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың
тарих факультетінің PhD докторанты

Еуропа үшін XVII ғасыр тартысты саяси оқиғаларға толы болды. Қасиетті Рим империясының басшылары Еуропадағы саяси көшбасшыға айналу мақсат тұтса, олардың қарсыластары болған бірнеше еуропалық мемлекеттер территориялық иеліктер мен теңіз жолдарына ие болу арқылы империялық саясатқа төтеп беруді ойластырған. Халықаралық дәрежеде даулы мәселелерге айналған аймақтардың қатарындағы Балтық теңізі үшін талас-тартыс күшейе түсті. Әсіресе, осы аймақтағы беделін қорғап қалу үшін Швеция барлық күшін жұмылдырған болатын. Себебі, теңіз жолдары тек қана Швеция ғана тиесілі емес, бірнеше алпауыт мемлекеттер дәл осы аймақтар үшін бәсекелес болды. Солардың қатарында теңізге тікелей шығу мүмкіндігіне ие болған Ресей мемлекетін атауға болады. Ал, Ресейдің XVII ғасыр басында теңізге шығу қабілеттілігі әлі де болса толығымен шешілмеген еді. Себебі, бұл жағдай мемлекеттің ішкі дағдарысына тікелей байланысты болып шықты.

XVII ғасыр басындағы Ресей үлкен билік дағдарысында еді. Осыған дейін Мәскеу төңірегіне жиналған бірнеше аймақтар қатал елбасшысы Иван Грозныйдың қорқытуға негізделген билігі арқылы біріге түскен болатын. Саяси қадамдарында сенімділігі басым болған ол Қазан және Астраханьды өзіне қаратып, Ноғай ордасын да өз бағыныштылығында ұстайды. Олардың көпшілігін христиан дініне кіргізіп, рухани бауыр ретінде өзіне жақын тарту арқылы олардың өзіне деген бағыныштылығын күшейте түсті. Солардың қатарында, қазандық ханзада Өтеміс-Керей мен беделді ноғайлықтар Қайбала және Едігерді атауға болады [1, 22–24]. Жалпы, отарланған мемлекеттің басшылары мен халқына христиандандыру саясатын жүргізу патшалық Ресейдің үйреншікті әдеті екендігі баршаға аян.

Халықты қорқыту мен үркіту арқылы басқарған патша дүниеден өткеннен кейін, мемлекеттік билік әлсірей түскендей болды. Біздің пікірімізше, ол алдымен мұрагер Федордың мінез-құлық табиғатымен байланысты. Ол Иванның үшінші баласы болатын. Бірақ, алдыңғы екі ағасы қайтыс болғандықтан Федор патшаның бірінші әйелінен тараған жалғыз ұлы болып есептелді. Мінезіндегі турашылдықтың болмауы мен әкеден қалған қатал тәртіпті сақтай алмау себебінен мемлекет ішкі саяси дағдарысқа тап болды. Әкесіндей жеке билеу қасиетінің болмауы Федордың тұсында тақ үшін талас-тартысты күшейтті.

Біздің пікірімізше, XVII ғасыр басындағы Ресейдегі билік дағдарысының алғышарттары дәл осы кезден басталады. Олай дейтініміз тақ үшін бақталастық күшейіп, патшаның билігін өз қолына алғысы келетін тұлғалар пайда болды. Сол тұлғалардың әрекеті кейінгі уақытта билік дағдарысын тудырып, зерттеушілер көп мән беретін XVII ғасыр басындағы дүрбелең орын алды. Осындай тұлғалардың қатарында патша Федордың қайын ағасы Борис Годунов болды. Федордың тұсында-ақ ол мемлекеттік басқару істеріне араласып, халыққа танылып үлгереді. Халыққа жақсы жақтарынан көрінуді мақсат етіп, көп әрекеттерін жоспарлы түрде дайындаған. Мысалы, Иван Грозныйдың жетінші әйелінен туған Дмитрийді өлтіріп, Федорды мұрагерсіз қалдырды. Бұл болса да, өз қамы үшін жасалған әрекет екені анық. Дегенмен, бірнеше зерттеушілер осы мәселеге қатысты әртүрлі пікірлер айтуда. Бірі Борис кінәлі десе, енді бірі Дмитрийді өз өлімімен өлген деп санайды. Қалай болғанда да, қалыптасқан жағдай Борис үшін тым тиімді болды [2, 160]. Сол себепті де, біздің пікіріміз бойынша ханзаданың өлімі билік құмар Борис Годуновтың тікелей әсер етуі арқылы жүзеге асқан. Сөзіміз дәлелді болуы үшін XVII ғасырдың басында Ресейде тұрған голландтық Исаак Массаның мына мәліметтерін келтірсек: «Он жасқа келген ханзада Дмитрий өзінің ағасының ел басқару әдісі мен Борис Годуновтың мемлекеттік басқару құрылымдарына араласуы туралы сұрай бастаған. Ержетіп қалған оны тез арада өлтірмесе патша болу арманы алыстап кететінің жақсы түсінген Борис дереу әрекет ете бастады. Ханзада Дмитрийдің жанындағы патшаның сенімді өкілі Михаил Битяговскийді өзіне тартып, оның ұлы Даниил арқылы Дмитрийді өлтірген» деп анық көрсетеді [1, 39–40]. Осылайша бәсекелесінен құтылған ол Федордың өлімінен кейін патша болып тағайындалды. Рас, билік үшін таласты тудырған әлсіз патша Федор шындығына келгенде Борис Годуновтың ел билегенін қаламаған, сол үшін өзінің мұрагері деп нағашы ағасы Федор Романовты жариялады. Алайда, ол биліктен бас тартып, қарапайым халық сияқты Борис Годуновқа адал болуға ант берді. Таққа мұрагер болуға ең жақын Романовтар екендігін жақсы түсінген Годунов патша болысымен өзіне ант берген олардың барлығын қудалап, бірін өлтіріп, бірін жер аударды. Ол билікке жетіп, оны мықтап ұстау үшін барлық амалдарды жасап бақты. Халыққа уақытша жағдай жасап, олардың шиеленіскен әлеуметтік мәселелерін шешуге тырысты. Оның билігі халықтың жадында жақсы жағынан қалды деп ойламаймын. Себебі, билігінің алғашқы жылдарында құрғақшылықтан егін шықпай, үлкен ашаршылық орын алды. Сонымен қатар, елдің ішкі экономикасы төмендеп, халықтың тұрмысы қиындады. Борис Годунов халықтың қиын тұрмысын шешу мақсатында азық-түлік таратып, көзбояушылықпен айналысқан. Ол алдымен халықтың мұқтажын толық түсінуі керек еді. Себебі, жоғары шенді тұлғалар мен байлар осы аралықта халықтың жоқшылығы арқылы пайда табуды көздеген. Осыны дереу тоқтатып, алдын алғанда мәселені бір ретке келтіру мүмкіндігі болар ма еді? Рас, ол шаруалардың еркіндігіне сәл жол берді. Дегенмен, халықты аштықтан бұл да құтқара алмады. Әрине, халықтың бұл ауыр тұрмысын бір ретке келтіре алмауы оның билігі үшін сын болды деп есептеймін.

Бірақ, Борис Годунов билігінің тоқтатылуын тездеткен тек осы жағдай десек қате болар. Борис Годуновтың билігі тұсында Иван патшаның жетінші әйелінен тараған Дмитрийдің атын жамылған ханзада пайда болып, оның аты Мәскеу төңірегіндегі барлық аймақтарға да таралып үлгереді. Дмитрийдің атын

жамылған жалған ханзада Ресейдің ежелгі қарсыласы Польшадан қолдау тапты. Әрине, бұл үлкен саясаттың басы еді. Поляк басшылары, дәлірек айтқанда патша III Сигизмунд Дмитрийді қолдаудан гөрі өз пайдаласын көбірек ойлады. Ресей тағына үміткер болған жалған Дмитрийдің дәл осы поляк басшыларынан көмек сұрауы да заңды еді. Егер ол Ресей билігіне ие болатын болса, Мәскеуге поляктардың ықпалы күшейетін еді. Аталған жайт 1604 жылдың мамырындағы Генрих фон-Логаудың Қасиетті рим империясының императоры II Рудольфқа жазған хатында жақсы баяндалады: «...Құрметті император, патша және әмірші! 1591 жылы сегіз жасында өлтірілген князь Дмитрий тірі деген өсек Польшадан жиі естіліп жүр. Поляктар оның Польшада жүргенін өздеріне пайда әкелетінін біліп, оған ерекше құрмет көрсетуде. Патшаның өзі жеке үй беріп, асханасын мәскеулік елтаңба басылған күміс ыдыстарға толтырды. Ол өз жағына Днепр және Дон казактарын тартып, Мәскеу халқын Борисқа қарсы көтеруге үміттеніп жүр. Осылайша Мәскеу мемлекетінің билігін қолына алып, Мәскеуді поляктардың билігіне бағындырғысы келетіндей. Борис болса мемлекеттің шекараларын жауып, оның бойына өз әскерін орналастырған» [3, 56–57].

Күн өткен сайын Дмитрий атанып жүрген тұлғаның беделі мен Еуропа аймағына танымалдылығы арта түскен. Әрине, Борис және сол заманның өзге де тұлғалары анық Дмитрийдің 1591 жылы өлтірілгені және поляктар қолдап отырған Дмитрийдің жалған екенін білді. Себебі, 1591 жылы өлтірілген Дмитрийді жерлеу ісіне Василий Шуйский қатынасып, патша мұрагерінің мерт болғандығын анық көрген және патша Борис Годуновты қалыптасқан жағдайдың шындықтан алыс екендігіне сендірген. Ал, кейінгі уақыттағы Борис Годуновтың Қасиетті рим империясының императоры II Рудольфқа жазған хатынан оны толық байқауға болады. «Қазіргі бейбіт күнде патша Сигизмунд өзінің көмекшілерінің ақыл-кеңесі бойынша христиандарға тән емес және мұсылмандар да қолдай бермейтін ұрысты бастап отыр. Бейбіт бітім шартқа қарамастан ол христиан қанының төгілуін бастап отыр. Осы мақсатта ол қашқын, Құдайдан кеткен жауыз және біздің жерден шыққан жетпегір, бұрынғы дін қызметкері Григорий Отрепьевті қолдап отыр. Поляк басшылары оны патша мұрагері Углицтық Дмитриймін деп айтуды үйреткен. Иван патшаның бұл мұрагері жетінші әйелінен туып, Углич қаласында тұрып, он төрт жыл бұрын мерт болған» деп жалған I Дмитрийдің шындығын ашып берген. Әрине, император патшаның айтқандарына сенді. Бірақ, бұл Дмитрий өзінің қоғамдық-саяси қызметін тоқтатпастан, Ресей билігіне қол жеткізуге шындап кірісті және бұл мақсатына жетті.

Билікке алдау-арбау арқылы келген Борис Годунов тақтан тайды. Оған себеп болған оның өлімі еді. Осы уақыттағы билік басына келген тұлғалардың қызметі көбінесе уақытша сипат алып, мемлекеттің басқару құрылымы мен халықтың әлеуметтік дамуына еш өзгеріс енгізілмеді. Григорий Отрепьев немесе жалған I Дмитрийдің билігі ұзаққа созылмады. Көпшіліктің пікірі реталды. Жалған I Дмитрий билікке келісімен поляк басшыларына ақша мен өзге де құнды заттар жіберді. Бұл әрине қарыздың қайтарымы болатын. Сөз жоқ, жалған I Дмитрий Ресей билігін қолына алысымен патша ретінде ғұмырының соңына дейін ел билеу мүмкіншілігі болды. Ең бастысы қарапайым халықтың көпшілігі оны қолдап, көпшілігі ол туралы өсек әңгімелер де кеңінен тарағанына қарамастан Дмитрий екендігіне сенді. Мәскеуге кірген тұста оны барша жұрт

қарсы алып, тіпті қайтыс болған шынайы Дмитрийдің анасы да келіп, «баласымен» жылап көріскен. Демек, анасы да жалған Дмитрийдің өтірігін жасырған немесе жасыруға мәжбүр болған. Дегенмен, қалай болғанда да ол билікке келді. Алайда, өзіне дейінгі патшалар сынды ол да қорқыту мен үркіту арқылы ел басқаруды тиімді санағандай. Оның мұрагерлік құқығының жоқтығын ескеріп, оны билікке жақын бір топ адамдар жалған І Дмитрийді өлтірді. Қастандықты ұйымдастырушылардың басында келесі ел билеуші Василий Шуйский тұрды. Қастандық той үстінде жасалды. Жалған І Дмитрий ел басқарумен қатар Польшаның шенді қызметкерінің қызына үйлену ойы осылайша жүзеге аспады. Жалған Дмитрийдің өлімінен кейін боярлар оның барлық жаманшылықтарын жазбаша тізбектеп, бүкіл қала тұрғындарына таратқан. Оның саясаттағы он қателегін көрсетіп берген хаттың негізгі мазмұны тек жамандаудан тұрады. Оның Польшаға Смоленск және өзге де шекаралы аймақтарды беру ниеті мен Мәскеу тұрғындарының діни сенімін өзгерту әрекетін әшкерелеген. Сонымен қатар, Польшаға жіберген бағалы сыйлықтарын түгендеп, халықтың жағдайын мүлде ойламайтындығын жеткізген [1, 148–150 бб.].

Байқасақ, дәл осы кезеңдегі билік тұрақсыздығымен қатты ерекшеленді. Кез-келген жаңадан келген патшаны қарапайым халық үнемі қолдап, оған адал болуға ант берген. Мұны қалыптасқан дәстүр деп түсінуге де болады. Дегенмен, патша тағайындалған күні жаппай көшелерге шығып, оған саулық пен ғұмыр тілеген. Халық тұрақтылықты қалады. Бірақ, патшалардың уақыт өткен сайын жиі ауысуы, жаңа тағайындалған патша билігінің легитимді болмағандығын көрсетті. Демек, тақ заңды әрі барлығы қолдайтын тұлғаны талап етті. Алайда, кейінгі оқиғаларға көрсетіп бергендей XVII ғасыр басындағы Ресей әлі де билік дағдарысынан құтыла алмады. Жалған І Дмитрийге қастандық жасаушылардың басында тұрған Василий Шуйский ендігі кезде патша болып атанды. Алайда, оның билігі де көпшілікке жақпай, беделді бола алмады. Оның үстіне Польшамен шектесетін орыс мемлекетіне тиесілі қалалар жалған І Дмитрийді өлтірген үшін Мәскеуді айыптап, бас көтерді. Әрине, оған поляк басшыларының әсері болуы мүмкін. Қалалардың осылайша наразылығын білдіруі сөзсіз жаңа билік үшін ауыр тиді. Мемлекет ішінде қалыптасқан саяси шиеленіске көрші жатқан мемлекеттердің араласу қаупі де басым болды. Атап айтқанда, Польша мемлекетінің ішкі саясатқа араласуы мүмкін еді. Мұндай жағдайды болдырмау мақсатында арнайы елшілер жіберіліп, көтерілісшілерге көмек бермеу туралы ұсыныс жасалды. Көтерілісшілердің басында Иван Болотников тұрды. Жағдай қиындап, көтерілісшілердің саны күн сайын артты. Тіпті, Мәскеуге жақындап, билікке қауіп төндірді. Патша Василий жағдайдың қиын екенін және халықтың көтерілісшілерге қосылып кету қаупі барын жақсы түсінді. Сол үшін де түрлі қалаларға елшілер жіберіліп, мемлекеттің мәртебесін көтеруге тырысқан. Шайқастарда жеңіліс тапқанымен, жеңдік деген ақпарат кеңінен таратыла бастады. Осылайша патша халықтың рухани бірлігін күшейтуді ойлады. Әрине, бұл дұрыс шешім еді. Мемлекет Болотниковтың көтерілісін жаныштағанымен, өз құрамындағы қарсыласушы топты дегеніне көндіру қиынға түсті. Мемлекет ішіндегі көтеріліс билікті әлсіретіп тастады. Сонымен қатар, биліктің әлсіреуіне алып келген тағы бір жағдай ІІ жалған Дмитрийдің пайда болуы деп толық айта аламыз. Мемлекет ішіндегі қос биліктің орнауы сөз жоқ алғашқы болып тағайындалған патшаның әлсіздігін білдіреді. Василий Шуйский билігінің

орнауы біздің ойымызша амалсыз жасалған шара еді. Мемлекетті патшасыз қалдырмау керектігін жете түсінген жоғары шенді қызметкерлер Василийдің билігін мойындауға мәжбүр болды. Алайда, оның билігі де халықты бір мақсатқа жұмылдырып, алға дамыта алмады. Себебі, оның саяси әлсіздігі мен беделінің төмендеуін пайдаланған қарсы топтардың ішінен II жалған Дмитрий пайда болды. Бұл сөзсіз негізгі биліктің әлсіздігін көрсетті. Халықтың II жалған Дмитрийді қолдауы да соның дәлелі. Біздің пікірімізше, халық шынайы мұрагер Дмитрийдің мерт болғандығын білді. Алайда, халықтың өзін Дмитрий жариялаған тұлғаны қолдауы, биліктің ауысуын талап етуі деп тұжырымдауға болады. Себебі, жалған I Дмитрийдің өлі денесін Котел өзені бойында өртеп, оның күлін шашып тастаған [1, 147].

Қалай болғанда да Ресей үлкен билік дағдарысын бастан кешіруге мәжбүр болды. Ресей тағына үміткер II жалған Дмитрий Тушино қаласында орналасты. Оны қолдаушылар сол қаланы елдің астанасы деп жариялады. Осылайша бір мемлекетте екі астана болып, халық анық қарсыласушы екі топқа бөлінді. Мемлекет шиеленіскен жағдайды бақылауынан шығарып алды. Бұл жағдай билік басындағы Василийдің беделіне сөз жоқ теріс әсер етті. Мәскеудің әрекетіне наразы болған топты тоқтату үшін патшаның өзі жорыққа шыққан. Осындай теке-тірес нәтижесінде көтеріліс басшысы Болотников өлтірілді. Алайда, наразы топ басшының өлімінен кейін тарамастан, жалған II Дмитрийдің айналысына топтасты.

Сонымен қатар, жалған II Дмитрийге қосылған наразы топпен бірге Польша мен Литваның әскері Мәскеуді қоршауға алып, жағдайды қиындатты. Жалған II Дмитрий тіпті Мәскеудің ежелгі қарсыластары Швеция мен Польшаны елдегі саяси дағдарысқа тартқысы келген сыңайлы. Тіпті, швед басшысы IX Карл онымен келіссөздерге баруға дайындығын білдірді. Сонымен қатар, Швеция жерінен оған арнайы бір иелікті беріп, сол жерде өмір сүруге жағдай тудыруды да ойлады. Тек қана, ол Мәскеу билігін Швецияға беруі тиіс болды [4, 89]. Қарап тұрсақ, ішкі дағдарыс мемлекеттілікке қауіп төндірді. Билік қалыптасқан ішкі жағдайға өзге де шет мемлекеттерінің араласуын қаламады. Сондықтан да, поляк, армян және татар көпестеріне Мәскеуден шығуға тыйым салынды. Ондағы негізгі мақсат елдегі ауыр жағдай туралы ақпаратты өзге шет мемлекеттеріне таратқызбау болатын [1, 172]. Алғашында наразы топты қолдамақ болған швед басшысы IX Карл жалған II Дмитрийге көмек көрсете қоймаған сыңайлы. Себебі, швед басшыларының Мәскеу билігін осылайша өздеріне қаратудың сәті түспеді. Жалған II Дмитриймен жолығып, оны жоғарыдағы швед жоспарымен таныстырмақ болған Якоб Делегардидің әрекеті сәтсіз болып шыққан. Оған себеп болған Якоб Делегардидің жалған I Дмитрийді тануы еді. Шындықтың ашылуынан қорыққан II жалған Дмитрий кездесу мен швед жоспарынан бас тарқан [5, 65]. Сондықтан, алдағы уақытта швед басшылары Мәскеуге көмек ретінде швед, француз және шотландық сарбаздардан тұратын әскер жіберген және 1609 жылдың көктемінде келген сол әскердің көмегімен қолбасшы Михайл Скопин мен Петр Шереметьев Мәскеуді азат етті [1, 175–179]. Швед үкіметінің бұл көмегі біздің пікіріміз бойынша тек Мәскеу істеріне бас сұғып, жағдайды барлау еді. Осы көмек арқылы швед үкіметі үлкен саясаттың басын бастамақ ниетте болғаны рас. Алғашында келісім-шарт бойынша поляктарға қарсы соғысуы тиіс болған швед әскері кейіннен Новгород қаласына тұрақтанып, Мәскеудің ішкі саяси өміріне белсенді араласа бастады.

Мемелекет өзіне тиесілі билікті сақтап қалғанымен, әлі де болса толық билік дағдарысынан шыға алмады. Тіпті, Василий Шуйскийдің билігі тоқтап, жағдай мүлдем өзгерді. Мәскеудің ішкі істеріне араласуын тоқтатпаған поляк басшылары бірнеше жорықтар ұйымдастырған болатын. Жорықтың тым ауырлығы мен Мәскеу билігінің белгілі бір тұлғаға тиісті болмауы поляктардың белсенді әрекет етуіне алып келді. Василий Шуйскийден кейін билік бос болып, патшаның билігі «жеті бояр» билігіне алмастырылған болатын. Патшаның жоғы әрине тез білінді. Швеция мен Польша билікті өздеріне қаратуға тырысты. Ал, қорытындысында Мәскеу билігі Польша басшысы III Сигизмундтың ұлы Владиславқа берілді. 1610 жылдың күзінде мәскеуліктер Владиславқа адал болуға ант берді. Алайда, барлық территория тек Польша ғана тиесілі болмады. Себебі, Новгород қаласы мен батыс шекаралар әлі де болса Швеция қарамағында қалған еді [6, 191–193]. Новгород қаласына орналасқан Якоб Делегарди Швециямен үнемі байланыс жасап отырған. Осының нәтижесінде Густав II Адольфтың інісі немесе IX Карлдың кіші ұлын Мәскеу тағына отырғызып, Ресейдің жаңа династиясының негізін қалауға тырысты. Карл Филипп атты швед ханзадасының үміткерлігін қолдаған Новгород Мәскеудің баламасына айналды. Алайда, бұл мәселе Густав II Адольфқа алғашында ұнамағанымен, кейінірек келісімін берген [5, 71–72]. Бірақ, ол кезде бұл мәселе өз шешімін тауып қойған десек те болады. 1613 жылдың 21 ақпанында Мәскеу билігіне Михаил Романов келіп, үш жылға созылған патшасыз кезеңге нүкте қойды. Ол Иван Грозныйдың бірінші әйелі Анастасияның жақын бауыры еді.

Әрине, жаңа тағайындалған Мәскеу патшасының билігін қарсыласы болған поляк және швед басшылары мойындай қоймады. Дегенмен, Михаилдың патша болып тағайындалуы XVII ғасыр басындағы Ресейдегі билік дағдарысын тоқтатуға жасалған анық қадам болды. Алдағы уақытта жаңа патша швед және поляк басшыларын өзімен санасып, билігінің заңды екендігін дәлелдеу міндеті тұрды. Алдағы уақыттағы оқиғалар желісі көрсетіп бергендей, Михайл Романов өзінің билігін ұзақ уақытқа сақтап қалып, Ресейдің заңды патшасы саналды. Ал, швед және поляк басшыларымен арадағы қарым-қатынас бірді бейбіт, кейде қайшылыққа толы сипатқа ие болып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Исаак Масса. Краткое известия о Московии в начале XVII в. – М., 1937. – 220 с.
2. Н.И.Павленко, И.Л. Андреев, В.А. Федоров. История России с древнейших времен до 1861 года. – М., 2004. – 536 с.
3. И.М. Болдаков. Сборник материалов по русской истории. Начала XVII века. – СПб., 1896. – 165 с.
4. В.С. Иконников. Новые исследования по истории смутного времени Московского государства. – М., 1889. – 101 с.
5. Г. Коваленко. Русские и шведы от Рюрика до Ленина. – М., 2010. – 256 с.
6. Е.Ю. Наумов. Внешняя политика России в XVII в: на пороге «общей» Европы // Новый исторический вестник. – М., 2001. – №4.

Зұлмат жылдар кезіндегі Қарағанды облысындағы еңбекпен түзеу лагерлері

Динара ХАМИДУЛЛИНА,
Абай атындағы
ҚазҰПУ-дың докторанты

Соғыс жағдайында мемлекет ең арзан жұмыс күші ретінде Қарағандыға еріксіз қоныс аударылғандарды «еңбек армиясына» жұмылдырылып жатты. Еңбек армиясы – лагерьдегі тұтқындардың тегін жұмыс күшін жазықсыз, бірақ қамаудағылар жағдайына дейін төмендетілген, әрі тұтқынға алынған адамдар есебінен екі есе көбейтуге мүмкіндік беретін НКВД ойлап тапқан рақымсыз саясаттың нәтижесі еді. Қоныс аударылғандар жұмыстың ең қызған жерлеріне, бірінші кезекте темір жолдар, кәсіпорындар мен шахталарға жіберілді.

ВКП (б) ОК мен КСРО ХКК 1941 жылдың төртінші тоқсанына және 1942 жылға арналған аудандар бойынша КСРО-ның мемлекеттік жоспарында көрсетілген әскери-шаруашылық жоспарын бекітті. 1941–1942 жылдары республикада, негізінен Украина, Белоруссия, Молдавия, Мәскеу, Ленинградта 220 зауыт пен фабрика, цех пен артель, соның ішінде 54 жеңіл өнеркәсіп фабрикасы мен зауыт қайта орнықтырылды. Қайта орнықтырылған кәсіпорындардың орналастырылған жерлері, негізінен: Алматы, Орал, Петропавл, Шымкент, Семей, Қарағанды, Ақтөбе болды. Соғыс жылдарында еңбек ресурстары тапшы болды, сондықтан қаладағы және ауылдағы еңбекке жарамды халықты тіркеуге алу соғыс уақытындағы заңдар бойынша жүргізілді. Тылдағы жұмыстарға жұмылдыру әскери комиссариаттар мен жергілікті кеңестердің атқарушы комитеттері арқылы жүргізілді. Ол халықтың барлық топтарын, жергілікті халық пен қатар жер аударылғандарды да қамтыды.

Құрамына лагерлер мен колониялардың бас басқармасы ГУЛАГ енгізілген ішкі істер халық комиссариаты – НКВД 1934 жылы құрылды. Ұлы Отан соғысының басына қарай НКВД атқаратын қызметінің ауқымы кең ірі өнеркәсіптік-құрылыс мекемесіне айналды. Соғыс жылдарында НКВД-ның өнеркәсіп объектілерінде және құрылыс аландарында «жұмыс күшінің» негізгі екі категориясы: (тұтқын) қамаудағылар мен еңбекке жұмылдырылғандар жұмыс жасады.

Лагерь экономикасы аса жоғары қарқынмен өсті. Егер 1932 жылы елде ГУЛАГ-тың еңбекпен түзеу лагерлерінің саны 11 болса, ал 1949 жылы оның қарамағында 53 лагерь және НКВД-ның құрылыс лагерлері деген атқа ие болған лагерлері, 425 еңбекпен түзеу лагері болды [1].

30 жылдардың басында Қарағанды темір жол құрылысында және көмір өңдеуде 30 мыңнан астам жұмысқа жұмылдыруға жіберілген тәркіленгендер жұмыс істеді. ГУЛАГ Қазақстан шегіне де жетті. Жезқазған мыс балқыту комбинатында 3 мың тұтқын еңбек етті [2].

Қарағанды лагері ГУЛАГ-тың ірі құрылымының бірі болды. Ол НКВД-ның 42 лагерінің ішінде тұтқындар саны бойынша 9 орынды кемденді. ОГПУ Қарағандыдағы еңбекпен түзеу лагері Гигант совхозының ОГПУ Казитлаг бөлімі негізінде құрылды және 1931 жылдың 1 қарашасынан дербес лагерь ретінде жұмыс істей бастады. Лагерь басқармасы Долинское селосында болды. Оған республикалық, облыстық органдардың ешқандай күші, сөзі жүрмейтін. Карлаг мемлекет ішіндегі мемлекет болды. Басында бұл өндірістің ауданы болды, кейіннен өндірістік бөлімшелер деп өзгертілді, 1932 жылы бастап лагерь бөлімшелері деп аталды. Карлагтың бүкіл даму тарихында оның бөлімшілерінің саны өзгеріп отырды. Егер 1933 жылы 1 қаңтарында Карлаг территориясы 9 лагерь бөлімшесіне бөлінсе, ал 1955 жылы олардың саны 33-ке жетті. Лагерь бөлімшелері Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің (ИТЛ) кең байтақ территориясының түрлі участкелеріне, қазіргі Қарағанды облысының Мичурин, Тельман, Жаңа Арқа сияқты шет аудандарына орналастырылды. Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінің (ИТЛ) негізгі лагерь бөлімшелері: Қаражар, Долинск, Балқаш, Жартастас, Тартауыл, Бурминск, Просторненск, Бидайық, Қарабас, Спасск, Көксу, Шаханск, Шахтинск, Топар, Дубовск және т.б. Лагерь бөлімшелерінің аттары олар орналасқан жерлердің атымен аталды.

Лагерьдің салалық бөлімдері шаруашылық-экономикалық жағынан дербес шаруашылық есептегі ауылшаруашылық кәсіпорындары болды. Ал бөлімшелер шаруашылық қызметі, ұйымдастырылу сипаты мен бағыты бойынша ұлан-ғайыр ауылшаруашылық жерлерін алып жатқан үлкен совхоздардан тұрды. Карлаг дербес әрі өнімділігі жоғары ірі ауылшаруашылық базаларының бірі болды.

Негізгі бағыты дәнді дақылдар өсіру мен мал шаруашылығы болды. Бірақ металл өңдеу, тері-жөндеу зауыты, Ақмола тігін фабрикасы, жүннен түрлі бұйымдар жасайтын, құрылыс материалдарын, былғары, шыны жасайтын, отын, азық-түлік салалары бойынша өнеркәсіп те дамыды. Бұдан басқа Карлагтың Жезқазған ауданына Наркомчермет, Наркомцветмет шахталары мен темір жол құрылысы жұмыс істеді. Сондай-ақ лагерь территориясында Теңкерей фарфор зауыты жұмыс істеді.

Карлагтың толтырылу лимиті жылдар бойы бақылау да болды. Тізімдік құрам бойынша 1931 жылы 1 қазанында 12174 адам есепте болса, 1941 жылы 1 қаңтарында – 51404 адам, 1950 жылы 1 қаңтарында – 54180 адам болды. 1931–1959 жылдар аралығында Карлагта барлығы 800000 адам отырып шықты. 1940 жылдың бірінші тоқсанында Қарағанды облысында НКВД-ның аса маңызды құрылыс алаңдары мен кәсіпорындарында және басқа да халық комиссариаттарында еңбекке жарамды 92974 адам жұмылдырылды, олардың 43954 арнайы қоныс аударылғандар, олар мына Халық Комиссариаттарында жұмыс істеді. Көміртрест – 8748 адам, Шахтқұрылыс – 1948 адам, Қарағанды Грэкқұрылыс – 390 адам және т.б. [3].

ГУЛАГ жүйесі соғыстан кейін одан әрі қаһарлы сипат алды. КСРО министрлер кеңесінің 1948 ж. 2 ақпанындағы қаулысы бойынша аса қауіпті мемлекеттік қылмыскерлерді ұстау үшін қатаң тәртіптегі түрмелер мен лагерлер

ұйымдастырылсын деп шешілді. Ерекше лагерлерге бас бостандыған айырылған диверсанттар, террористер, кеңес үкіметіне қарсы ұйымдарға мүшелер және жалпы еңбекпен түзеу лагерлеріндегі топтарды ауыстырды.

«Степной» ерекше лагері КСРО ішкі істер министрлігінің Қарағанды облысы территориясындағы бірінші Ерекше лагерь еді. Оның құрамында мынадай бөлімшелер пайда болған: Минцветметтің тау-кен жұмыстарында тұтқындарды пайдаланған Карлагтың Жезқазған ауданындағы екінші лагерь бөлімшесі негізінде Қарағанды темір жолының Новорудная станциясының Рудник поселкесінде – №1. Наркомцветмет кәсіпорындарында 1053 арнайы қоныс аударғандар жұмыс істеді, олардың 487 – Трестказолото, 219 – Майский рудник «Боко Ақжал», 41- Рудник «Семіз Бұғы» т.б.

Әскери тұтқындар, әлсірегендер мен жұмысқа жарамсыздар үшін Спасзаводск лагерь бөлімшесі негізінде есебінен, Спасзаводск поселкесінде №2. Кейіні Степной лагерінің бөлімшелеріне тағы 6 лагерь бөлімшелері қосылды: №3 Жезқазған поселкесі Кеңгір, №4 Жезқазған поселкесі Рудник, №5 Жезді поселкесі, №6 Жезқазған поселкесі Кеңгір, №7 Байқоңыр поселкесі, №8 Балқаш поселкесі. КСРО металлургия өнеркәсібі Балқаш мыс зауытының Шығыс кенішінде тұтқындағылардан жұмыс күшіне қызмет көрсету үшін 1949 жылдың орта шенінде тағы да бір пункт пайда болды, тұтқындарды негізінен шахта кеніштеріндегі жер асты жұмыстарында пайдаланды.

№8 ерекше лагерь – КСРО ИМ Песчаный лагері, орналасқан жері ИМ №99 әскери тұтқындар лагері базасындағы Қарағанды көмір бассейні. Песчаный лагері үш лагерлік бөлімшеден тұрды. Қамаудағыларды шахталардағы және басқа да кәсіпорындар мен көмір өнеркәсібі құрылысындағы жұмыстарда пайдаланды. Негізгі өндірістік кәсіп Қарағанды облысы мен Қарағанды қаласы территориясында шахталар, тұрғын үйлер және басқа да мәдени тұрмыстық объектілер салу болды.

1952 жылы Песчаный лагерінің лагерь бөлімшесі негізінде орталығы Павлодар облысының қала типіндегі Екібастұз ауылы болған КСРО ИМ Дальный лагері пайда болды, ол 1954 жылдың мамыр айына дейін жұмыс жасады.

№9 ерекше лагері 1949 ж. аяғында пайда болды. Лагерь басқармасы Қарағанды облысының Долинское селосында орналасты. Ол Қарағанды бассейнінің Чурубай-Нуринск көмір кенінде шахталар салуға байланысты ұйымдастырылды. Соғыс жылдарында Үкіметтің арнайы қаулысымен арнайы қоныс аударғандар жергілікті халықпен бірге өнеркәсіпте және маңызды құрылыс ошақтарында жұмысқа жұмылдырылды. КСРО ХКК 1942 ж. 26 қыркүйегіндегі «Мұнай құбырларын салу үшін... және Қазақстан мұнай комбинаты құрылысына жұмыс күшін бөлу туралы» қаулысы бойынша, 2350 адам еңбек етуге міндеттілер ретінде жұмысқа тартылды. Жұмыс күшінің жетіспеушілігіне байланысты Қарағанды облысындағы көмір тиеу жұмыстарында ерекше шиеленіскен жағдайларды есепке ала отырып 1000 адам жұмылдырылды [4].

«Қызыл әскер қатарында қызмет етуге жарамсыз, әскери міндеттілер, бірақ дене еңбегіне жарамдылар (олардың 30% астамы кеніштердегі жер асты жұмыстарына жарамдылар)» есебінен Наркомцветмет пен Наркомстрой кәсіпорындарындағы жұмыс үшін [5], 2250 адам электростанциялар құрылыстары мен кәсіпорындардағы жұмыс үшін, 1000 адам – Балқаш мыс

балқыту зауыты құрылысындағы жұмыс үшін, 1800 адам кәсіпорындар мен құрылыстардағы жұмыс үшін жұмылдырылды.

Алғашқы жылдарда жұмысқа жұмылдырылғандардың басым бөлігін жер аударылған немістер құрады. Көп кешікпей жұмыс күшінің жетіспеуіне байланысты әйелдерді де ала бастады. Жұмысқа жұмылдырылғандардың ішіндегі ерлері – 15 пен 55 жас, әйелдері – 16–45 жас аралығында еді [6].

Қазақстандағы Солтүстік Кавказдан 1943–1944 жылдары арнайы қоныс аударғандардың келуіне байланысты еңбек резервтері көбейді. Мемлекеттік саясат бұрынғыдан да қатаң бола бастады және «лагердегі жұмыс күшін кез келген өндірісте пайдалануға» бағытталды [7]. Бұған КСРО Президиумы Жоғары Кеңесінің 1939 ж. 5 маусымындағы «КСРО НКВД лагерлері туралы» Жарлығы дәлел. Ол бойынша лагерь құрамының шартты-мерзімінен бұрын босату жүйесінен бас тарту, бір жұмыс күнінде екі күндік жазасын, лагерден шартты-мерзімінен бұрын босау практикасын доғару керек болды. Еңбек өнімділігін арттыруға ынталандыру үшін еңбек өнімділігінің жоғары көрсеткіштерін беріп жүрген жекелеген өндірісшілерге ақшалай сыйақы, жалпы тұрмыстық жағдайы жақсартылған, жеңілдетілген лагерлік тәртіп орнату керек болды.

Лагерь өмірі мен өндірістегі тәртіп бұзушыларға жазалаудың ең қатал шараларын, жекелеген жағдайларда ең ауыр жазаны да пайдаланған. Ал жұмысқа себепсіз шықпай қалушылар, жұмыстан бас тартқандар мен өндірісте тәртіп бұзғандарға қатал күштеу шараларын, күшейтілген лагерлік тәртіп, карцер, ең нашар материалдық-тұрмыстық жағдайлар және басқа да тәртіпке салу шаралары қолданылды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында көлік пен өнеркәсіп үшін мамандандырылған жұмысшылар дайындау зор маңызға ие болды. Соғыстың алғашқы күндерінен-ақ Мемлекеттік еңбек резервтері жұмысшы табын толықтырудың бір түрі болды – бұл жүйеде өнеркәсіптің, транспорт пен құрылыстың жетекші салалары үшін мамандандырылған кадрларды кеңінен дайындау жүзеге асырылды. Жастарды ФЗО мектептеріне, қолөнер және темір жол училищелеріне жұмылдыру мемлекеттік құжаттар негізінде Еңбек армиясына жұмылдырғандай жолмен жүргізілді.

«Мамочкина» моласына Карлаг тұтқындарының әйелдері мен балаларының мүрдесін жерлеген. Зират Қарағанда облысы Абай ауданы Жартас кентінің аумағында орналасқан. Мола аумағы шамамен 500 шаршы метрді қамтиды. КАРЛАГ-та сотталғандардың арасында ересектер мен қатар балаларда болды. 1950 жылға дейін балалардың саны жыл сайын артып, отырған 1940 жылы 16 жасқа дейінгі бала саны 19, 18 жасқа дейінгі бала саны 132, 1942 жылы 16 жасқа дейінгі бала саны 38, 18 жасқа дейінгі бала саны 178, 1947 жылы барлығы 814 бала болса, 1950 жылы 209 тіркелді [8].

Карлаг мекемелері бүгін облыстағы тарихи-мәдени ескерткіштердің санына жатқызылды. Уақыт өте келе олар қирағандыларға айналады. Карлаг орталығы болған Долинка селосындағы «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу» мұражайы орналасқан ғимаратта бұрын Ерікті жалдамалы қызметкерлердің емханасы үйі болған. Долинка мұражайы 2004 жылы Елбасының жарлығы бойынша ашылды. Мұражаайда Карлаг тарихына байланысты, қуғын-сүргін мен қиыншылық көрген адамдар тағдырына қатысты жәдігерлер, құжаттар жинақталған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Земсков В.Н. Заключение в 30-е годы // Социологические исследования. – №7. – 1996.
2. Земсков В.Н. «ГУЛАГ» // Историко-социологический аспект. – №6. – 1991. – 10–27 бб.
3. Калыбекова М.Ч. «История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.)». – Алматы, 2008. – 188 с.
4. ҚОММ. қ.1109 с. т.2 с. і. 18. т. 1. п. 28.
5. ҚОММ. қ.1109 с. т.2 с. і. 18. т. 3. п. 1.
6. ҚОММ. қ.41. т. 2. і. 3. п. 2.
7. ҚОММ. қ.1109 с. т. 2. і. 2. т. 1. п. 6.
8. Асауов Д. «Зұлмат жылдар зобалаңы» // Алтын орда. – 28 мамыр 2009. – №22. – 14–15 бб.

Теле бірлестігі және олардың қазақты құраған түркі тайпаларының қалыптасуы барысындағы орны

Элмира АЙДАРХАНОВА,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың магистранты

Қазақ халқын құраған түркі тайпалары екі бөліктен тұрады. Бірі – жергілікті автохтонды тайпалар болса, екіншісі Шыңғыс ханмен бірге Монғол үстіртінен, Алтай мен Саян таулары өңірінен ауып келген тайпалар. Кейінгі кездегі отандық тарихшыларымыздың бірқатарының назары аталған екі топтың соңғысына ауып жүр. Оның басты себебі бүгінде қазақты құрап отырған тайпалардың басым бөлігінің шыққан тегі солардан болғандығында деп түсінеміз.

Қазақтың қайдан шыққаны және қалай пайда болғанын зерттеу отандық тарих үшін өте өзекті мәселелер қатары саналады. Соған байланысты жекелеген тайпалардың шығу тегі мен этнонимі, этно-саяси мәселелеріне қатысты кейінгі кездері жарық көрген еңбектердің рөлі зор. Дегенмен, халқымыздың тарихына қатысты күрделі этно-саяси процестерді қарастырған кезде әлі де айтылатын мәселелер қатары жоқ емес. Оның басты себебі – халқымыздың тарихы өзінің бастау алар шегінде кем дегенде сақ, үйсін немесе одан бертін түркі кезеңімен сабақтасып жатқан біртұтас бір құрылым. Тіпті қазақтың біртұтас этнос болып қалыптасу мәселесін қарастырған кезде аталмыш үрдіс барысында халықтар мен олардағы мәдениеттер сабақтастығы мәселесіне ықпал еткен барлық кішігірім элементтердің өзін егжей-тегжейлі зерттеу міндеті туындайды. Сондықтан қарастырылып отырған теле бірлестігі және олардың қазақты құраған түркі тайпаларының қалыптасуы барысындағы орны мәселесі де өз кезегінде өзекті мәселелер қатарын құрайды деп санаймыз. Себебі түркі тайпалары – бүгінгі қазақ халқының арғы атасы болса, олардың барлық бітім-болмысы, тарихы, тіпті мәдениетінің өзі ғасырлар бойы үзілмей бүгінге жетті.

Бұған дейін түркілердің тарихын теле бірлестігімен байланыстыра қарастырған зерттеушілер қатары жоқ емес. Бұлардың алдыңғы легін құрайтын авторлар қатарына Л.Н. Гумилевтың [1], Бичуриннің [2] есімдерін атасақ, бұдан кейін теле бірлестігі жөнінде өз еңбектерінде мол мағлұмат беретін, әсіресе аталмыш бірлестіктің шығу тегі мен этногенездік мәселелеріне және территориялық орналасу аймағына баса назар аударған Г.Е. Грумм-Гржимайлоны [3], В. Радловты [4], А. Бернштамды [5] атаймыз. Сондай-ақ осы орайда телелердің шығу тегі мәселесінен бастап оларды алтайлық тайпалармен байланыстырып қарастыратын Л.Н. Потаповтың [6] және қазіргі таңда осы мәселе аясында қалам тартып жүрген

отандық тарихшы Г. Хабижанованың [7] есімдері де аталады. Сондай-ақ кейінгі жылдары «Алаш» ғылыми-зерттеу орталығында жарыққа шыққан еңбектерде де теле тайпасына қатысты бірқатар құнды мағлұматтар беріледі [8].

Сонымен қатар аталмыш мәселеде қалам тартқан басқа да авторлардың еңбектерін мақала барысында назарымызға аламыз.

Мәселені қарастырудағы біздің негізгі мақсатымыз – теле бірлестігінің біртұтас түркі тайпалар одағын қалыптастырудағы орны мен ролін айқындай отырып, сол арқылы алдыңғысының қазіргі қазақ тарихындағы өзіндік маңызын көрсету болып табылады.

Тақырыптың өзекті тұстарын аша отырып, енді негізгі мәселемізге көшейік. Ол үшін алдымен телелер деген кімдер, олар қайдан шықты деген сұрақтарға жауап бергеніміз жөн болар.

Түркі одағына кірген тайпалардың басым бөлігін құраған оғыз тайпалық бірлестігі қытай жазба деректерінде *теле* (тегрег, «тележниктер») атауына ие болған. Зерттеушілердің бірқатары бұларды гаогюй тайпасынан тараған деп топшылайды. Белгілі зерттеуші Н. Аристовтың хабарлауынша гаогюйліктер б.з.д. VII ғ. Ордостың оңтүстік-шығысында өмір сүрген чи-ди (дили) тайпасының ұрпағы болып табылады. Ал чи-диліктер солтүстікте динлиндер деп те аталып жүрген. Бұлардың теле атауына ие болу тарихын Н. Аристов дөңгелекті арбада жүргендіктен оларды алдымен «гао-гюй» («гао-гюй» қытай тілінен аударғанда «биік арбалар» дегенді білдіреді) немесе чиле, кейіннен дыбыстық өзгеріске ұшыратып теле деп атап кеткен дейді [9].

Бұндай пікірді Г. Грумм-Гржимайлоның еңбектерінен де көреміз. Ол «гаогюйды» қытайлықтардың кейініректе шығарған атауы екендігін айта келе, мәселенің мән-жайын былай түсіндіреді: «...алғашында гаогюйліктер дили деп аталған, олар өз-өздерін чи-ли, теле, чиле деп атай берген. Солтүстікте оларға гаогюйлік динлиндер, яғни биік арбаларды қолданатын динлиндер деген атау таңылған». Автордың пікірінше «теле» атауы «динлиннің» қарапайым ғана дыбыстық өзгеріске ұшыраған нұсқасы болса керек.

Теле этнониміне байланысты келесі бір пікірдің авторы – Л.П. Потапов. Ол алтай халықтарының этникалық құрамы жайлы жазылған бірқатар еңбектерінде теле этнонимінің қытай жазбаларына ортаазиялық көшпелі тайпалардың өзіндік атауы ретінде енгендігі туралы айта келіп, бұл атаудың қытайлық еместігіне күмән жоқ дейді. Оған дәлел ретінде автор «теленің» тек қытай жазбаларында ғана емес, сондай-ақ ортағасырлық тарихи дерек болып табылатын Рашид-ад-диннің «Жылнамалар жинағында» да ұшырасатындығын атап өтеді [6, 148]. Бірақ бір қызығы бұл атау қытайлықтарда өте ұзақ сақталған болса керек. Мәселен қытайдың «Юань-Ши» жазбасында теле атауының XIII ғасырға дейін кездесетінін Г. Грумм-Гржимайло хабарлайды [3, 194]. Демек бұдан шығатын ортақ түйін мынадай болып отыр. Теле атауы арғы атасы ғұндардан тараған III–IV ғасырлардағы гаогюйлердің ұрпағы болып табылады. Олар арбамен жүргендіктен көршілері «гаогюйлік динлиндер» деп атаған, ал кейін динлин сөзі дыбыстық өзгеріске ұшырап теле болып кеткен. Рас, осы тұста халықтардың этнониміне байланысты бірнеше мысалды осыған орайластыруға болады. Мәселен, қытай жылнамаларындағы «кангюй» этнонимін бүгінде «қаңлы» деп, ал «сюнну» яки «хунну» сөзін ғұн деп аударып жүрміз. «Қазақ» этнониміне байланысты да бірқатар зерттеушілер тобы бүгінде олардың өзбек

ұлысынан бөлініп, қашып кетуіне байланысты «қашқын», «қашақ» аталып, кейін дыбыстық өзгеріске ұшырап «қазақ» болып кеткендігін айтып жүр. «Теле» атауының да тарихи тағдыры осындай болса керек.

Теле бірлестігі біртұтас бір тайпа емес. Олар оңтүстік-батысында Алтайдан тардуш тайпаларына көршілес орналасқан тайпалардың жиынтығы. Қытай жылнамаларында теле бірлестігінің құрамына Алыс Алтайдан Қара теңізге дейінгі кең байтақ өлкені жайлаған бірнеше тайпалар тобы кіреді. Телелер конфедерациясының қатарында қытайлық зерттеушілердің айтуынша ортаазиялық, алтайлық, таньшаньдық, еділдік және қаратеңіздік-каспийлік топтар бар [5, 83]. Сондай-ақ зерттеуші В. Радлов та телелер құрамындағы 12 тайпаның атын атайды: ау-фуло (арбалық), гу-лу (қойлық), и-чжань, диянь (теленгіт), ку-хэ (көк), да-бо (туба), алунь (алын), моюнь (мойын, можун), сыфынь (шибин), фуфуло, киюань, юшунай. Яғни, бұлар этникалық жағынан әртүрлі болса да, гаогюй бірлестігіне қараған шағын тайпалар жиынтығы болып отыр.

Ежелгі түркілердің тарихына қатысты мәселелерді түбіріне дейін қарастырған Л. Гумилев гаогюйліктерден шыққын телестердің он бес тайпаны құрағанын атап кетеді. Автор тіпті бұл тайпаларды рет-ретімен санап көрсетеді. Олардың қатарында юаньгэ (ұйғырлар), сеяньто, киби, дубо (тубалар), гулигань (құрықандар), доланьгэ (теленгіттер), бугу, байегу немесе байырқу, тунло-тонгра, хун, сыгье, хусье, хигье, адье (едіздер), байси тайпалары бар [1, 62]. Отандық ғалымдарымыздың пікірінше, біздің заманымызғы дейін «бай» атауымен тарихы тамырлас болған рулар динлиндермен тызыз байланыста өмір сүрсе керек. Кейініректе олар оңтүстікке қарай жылжып, гаогюйлер бірлестігіне, яғни түркілердің одағына қосылған секілді [10, 222]. Одан әрі бұл тұжырым жалғасын былайша табады. Теле бірлестігі құрамындағы байырқулар кейініректе оғыздардың ірі тайпалардан тұратын біріккен конфедерациясын құраған. Ал байырқулардың өзі осы тұста аз-байырқу деген атауға ие болып, тарих сахнасында дербес атаумен атала бастаған. Демек, телелердің шағын бірлестігінің өзінен бүтін бір этнонимнің қалыптасқандығы жайлы тұжырымдауға толық негіз бар.

Ендігі кезекте теле бірлестігінің территориялық мәселелерін қарастырып өтейік. Белгілі ғалым Кляшторный теле бірлестігінің негізгі орналасқан жері Жоңғария мен Хангай қыраты болғандығын айтады [11, 78]. Н. Бичуриннің хабарлауынша, IV ғ. соңы мен V ғ. басында олардың бір бөлігі солтүстіктегі Селенгі өзенінің бойына үдере көшіп, ал V ғ. басында гаогюйліктер Жоңғарияны мекендеген [2, 308]. Г. Грумм-Гржимайло бұл процесті ғұндардың Солтүстік Қытайдан қуылуымен байланыстырады. Осы кезде гаогюйліктердің бір бөлігі солтүстікке көшіп, ал теле немесе тиле атауына ие болған қалған бөлігі батысқа қарай Каспийге дейінгі кең байтақ өлкені мекен етіп жүрген.

Белгілі тарихшы Л.Н. Гумилев та теле тайпаларының б.з.д. III ғасырда Ордостың батысындағы даланы мекендеп, ал IV ғасырда Селенгі өзеніне дейін барғандығын хабарлайды. Бұл кезеңде теле бірлестігі жужандарға алым-салық төлеп тұрған еді. Л.Н. Гумилев олардың жужандарға қажеті зор болғанымен, телелер үшін жужандардың қажеті мүлдем болмады деп көрсетеді. Себебі телелер бірлестігі мал шаруашылығымен шұғылданып, өз алдына еркін жүріп үйренген дербес халық болды [1, 12]. Ал жужандар болса біртұтас халық ретінде тарихи тамыры жоқ тайпалардан құралған бірлестік болатын [1, 10]. Яғни сол кездегі хун билеушілерінің яки Вэй патшаларының қысымшылығынан тарлық көріп,

иен далаға қашып барған және сол аймақта тағдырлары тоғысқан қаралы құл-қашқындардың жиынтығын жужандар деп атап кеткен.

Сөйтіп теле бірлестігі IV ғасырдан бастап жужандармен қатар, бірақ өз алдына салты бөлек көшпелі қоғамда өмір сүріп жатқан дербес ел болды.

Тарихи деректерге сүйене жазылған бірқатар зерттеушілердің хабарлауынша, теле бірлестігінің тайпалары бірнеше рет саяси билікті өз қолдарына бағындырған. Мәселен Л.Н. Гумилев олардың жужандарға қарсы тұрып, дербес халық ретінде Ертіс алқабына көшіп барғанын айтады. Сол жерде олардың аға-ақсақалы Афучжилон «Тәңірдің ұлы перзенті» атағын алып, жужандармен иық теңестіреді [1, 15]. Сондай-ақ бұндай мәліметтер зерттеуші Л.Н. Потаповтың да еңбектерінде бар. Оның мәлімдеуінше теле бірлестігі кезінде түркі қағандарына қарсы шығып, бірнеше рет өз қағанатын құруға дейін барған. Солардың ішіндегі теле бірлестігінің сеяньто тайпасының қағандығы елеулі ролге ие дейді автор [6, 233–236]. «Сеяньто» атауы түркі тілінен аударғанда «тоғыз оғыз» деген мағынаны білдіреді. Бұл тоғыз тайпа түркі тайпаларының арғы атасы болып келеді. Солардың ішінен Л.Н. Потапов телеңгіттерді атап кетеді [6, 239]. Ал аталған тоғыздық тайпа кейіннен «керейт» (керей) деген жаңа этнониммен белгілі бола бастағаны да жасырын емес. Дегенмен, теле бірлестігінің мемлекет ретінде саяси ғұмыры ұзаққа созылмай, 494–496 жж. оларды эфталиттер басып алады [8, 167].

Бірқатар зерттеушілердің хабарлауынша, теле бірлестігі мен Түркі қағанатының тарихи тағдырлары тоғыспас бұрын олар саяси билікті бір-бірінен тартып алып отырған. Мәселен Г. Грумм-Гржимайло Түркі қағанатының билеушісі Бумынның 546 жылы телелерге шабуыл жасап, олардың бүтіндей жайылым жерлерін өз иеліктеріне қосып алғандығын айтады [3, 195]. Ал 606 жылы теле тайпаларының маңызды бөлігі кибиліктердің билеушісі Мохе Гелэн Түрік қағаны Чулоға қарсы шығады. Чуло-хан телелерді басып жаншу мақсатында олардың старшындарының басын қосып жинайды да, биліктен шеттетіп тастайды. Бұған жауап ретінде теле бірлестігі бірігіп, түріктердің билігіне соққы береді. Сөйтіп VII ғасырда Шығыс Түрістанда қайтадан телелердің билігі күшейеді [3, 239]. Бірақ кейіннен телелердің де, түріктердің де ортақ жауына айналған – жужандар болды. Түркілердің бас жауы жужандарды жеңіп біржола тарих сахнасына келген болса, ал телелер жужанға вассал болудан құтылу үшін талай рет олармен текетірескені жайлы Л.Н. Гумилев баяндайды. Кейін VI ғасырда тарих сахнасына Түркі қағанаты келген кезде телелер түркілердің құрамына қосылады. Телелердің саяси күшіне мұқтаж болған жужандар керісінше олардың қарсылығына душар болып, ақырында кезіндегі өзінің теміршісі болған түркілердің соққысынан күйрейді [1, 27]. Сөйтіп түркілер ұлы даланың бүкіл шығыс аймағының заңды қожасына айналып шыға келеді. Демек, түркілерден құралған этно-саяси одақтың қалыптасуы барысындағы теле тайпалар бірлестігінің маңызы елеулі болды деуге толық негіз бар.

Осы орайда отандық зерттеушіміз Г. Хабижанова бүгінде қазақтың кіші жүзі құрамындағы тайпа – телеу мен VI ғасырда түрік қағанатының құрамына енген көне теленің арасындағы тарихи сабақтастық мәселесін қарастыра келе, өз назарын келесі мәселеге аударады. Теле тайпаларының Жоңғариядан батысқа қарай Арал мен Каспий теңізіне дейін қоныс аударған кезеңі ежелгі түркі қағанаты өмір сүрген VI-VIII ғасырлармен тұспа-тұс келеді. Аталмыш мәселеде автор

белгілі зерттеуші Р. Кузеевтің пікірін назарға алады. Р. Кузеев телелерден (гаогюй) б.з. сонау I мыңжылдығында солтүстік ғұндармен араласқан тайпаны көретінін айтап көрсетеді. Автордың пікірінше, олар өз кезегінде Орта Азия мен Монғолия аймағында және Алтайда өмір сүрген монғолтілдес сәнби тайпаларымен араласып, ал бұл оқиға телелердің ежелгі түркі қағанаты дәуірінде түркілену процесіне ұшырауына жол ашады [7, 92–93]. Ал Батыс Түрік қағанаты дәуірінде қазіргі Қазақстан территориясында шығыстан ауған түркітілдес тайпалар басым болған. Олардың қатарында телелер де бар [7, 100].

Сонымен жоғарыдағы ойымызды бір түйінге келтіре отырып, мынадай ғылыми нәтижелерді атап өтеміз.

Біріншіден, теле бірлестігі бірнеше тайпалар одағынан құралған жиынтық, ал оларға берілген ортақ «теле» этнонимі қытайлық «гаогюй» атауынан шыққан. Кейіннен олардың тұрмыста қолданатын биік арбаларына байланысты гаогюйлік «динлиндер», яғни арбалылар деп аталып, бұдан дыбыстық өзгеріске ұшыраған динлин атауы «теле» болып кеткен.

Екіншіден, теле бірлестігі бастапқыда жужандардың вассалы болып, кейін түркі тайпаларының құрамына енеді де, олармен араласып бүтін бір халық болып кетеді. Кейін түркі тайпаларының ортақ атауы – «түрік» этнонимі пайда болған кезде телелер де солармен бірге түркі аталып, тіпті пу-гу, байси, хойху, аба секілді теле тайпалары кейінгі қырғыз, ұйғыр сияқты біртұтас этностардың қалыптасуына ықпал етеді.

Үшіншіден, теле бірлестігі бүгінде қазақты құрап отырған түркі тайпаларының этно-саяси мәселесін қарастыру барсында ең негізгі назарға алынатын бірлестік екендігіне көз жеткіземіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гумилев Л.Н. Көне түріктер. – Алматы: «Білім», 1994. – 480 б.
2. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – Алматы, 1998.
3. Грумм-Гржимайло Г.Е. Белокуроая раса в Средней Азии // Сборник в честь 70-летия Г.Н. Потопина. – СПб., 1909.
4. Радлов В. Этнографический обзор тюркских племен Южной Сибири и Джунгарии. – Томск, 1887. – С. 10.
5. Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI–VIII вв. – М. – Л., 1946. – 201 с.
6. Потапов. Л.П. Этноним теле и алтайцы // Тюркологический сборник. К 60-летию А.Н. Кононова. – М.: Наука, 1966. – С. 233–240.
7. Хабижанова Г.Б. Теле и телеу: этнические гипотезы // Алаш: историко-этнологический научный журнал. – №1(4). – Алматы, 2003. – С. 92–105.
8. Қазақ ру-тайпаларының тарихы. – V том. Телеу. – Алматы: «Алаш» тарихи-зерттеу орталығы, 2006. – 704 б.
9. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. – СПб., 1897. – С. 19.
10. Айдарханова Э. «Бай» атауымен тарихи тамыры байланысты тайпалар жөнінде // Жас тарихшы ғалымдардың II Республикалық ғылыми конференциясының материалдары. – Алматы, 2011.
11. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 373 с.

Түйіндеме

Послание гармонии и созидания

Нурлан Сейдин – заведующий отделом социально-политических исследований КИСИ при Президенте РК, кандидат исторических наук

Статья посвящена основным направлениям, указанным Президентом в своем Послании, и перспективам успешной реализации основных задач.

Message of Harmony and Constructiveness

Nurlan Seydin – Head of the Department of Social and Political Research, KazISS under President of RK, Candidate of Science (History)

The paper is devoted to the key points made by the President in his Annual Address to the Nation and the prospects for successful implementation of the basic tasks.

Трансграничные реки Казахстана: проблемы и будущее

Алия Балапанова – профессор кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби, доктор политических наук,

Молдахмет Бидас – PhD докторант кафедры политологии КазНУ им. аль-Фараби

В статье рассматривается нынешнее состояние трансграничных рек Казахстана и Центральной Азии, их эффективное использование странами региона. В современном мире водные ресурсы – один из элементов дипломатии и межгосударственных отношений в двух- и многостороннем сотрудничестве.

Transboundary Rivers in Kazakhstan: Problems and Perspectives

Alia Balapanova – Al-Farabi Kazakh National University, Department of Political Science, Professor, Doctor of Political Science

Moldakhmet Bidas – Al-Farabi Kazakh National University, Department of Political Science, PhD Doctoral Student

The article reviews the current state of the transboundary rivers in Kazakhstan and Central Asia. The major issue is their effective use by the countries of the region. Water resources are currently used as a tool of diplomacy and international relations within the framework of bilateral and multilateral cooperation.

Ливанский кризис 2006 года: причины и последствия

Куралай Байзакова – профессор КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук,

Асылбек Карымсаков – магистрант КазНУ им. аль-Фараби

Несмотря на все усилия, направленные на мирное урегулирование, на сегодняшний день Ближний Восток остается одной из самых конфликтных зон международной безопасности. В статье рассматриваются причины ливанского кризиса 2006 года и его последствия для всего региона.

Lebanon Crisis of 2006: Causes and Consequences

Kuralay Baizakova – Al-Farabi Kazakh National University, Department of International Relations, Professor, Doctor of Science (History)

Asylbek Karymsakov – Al-Farabi Kazakh National University, Department of International Relations, Master Student

Despite all international efforts aimed at peaceful settlement in the Middle East, the region remains one of the most conflict-prone zones for international security. The article considers the reasons for the Lebanese crisis of 2006 and its implications for the region.

Китай – Казахстан: мифы и реальность

Сакен Есиркепов – научный сотрудник ЕНУ им. Л. Гумилева

На сегодняшний день одной из актуальных тем геополитических отношений является Китай и его отношения с региональными и мировыми державами. В этом контексте автор рассматривает проблемы и перспективы взаимоотношений Казахстана и Китая в разных сферах двустороннего сотрудничества.

China – Kazakhstan: Myth and Reality

Saken Esirkepov – Research Fellow, Gumilev Eurasian National University

The geopolitical posture of China and its relations with regional and world powers is currently one of the most significant issues. In this context, the author examines the problems and prospects of the relations between Kazakhstan and China in various areas of bilateral cooperation.

Конкуренция за власть или теорема казахстанского выбора

Абзал Нүкенов – директор Института современных исследований ЕНУ им. Л. Гумилева, кандидат политических наук

Статья посвящена своеобразным особенностям предстоящих выборов в парламент в преддверии геополитических преобразований и второй волны мирового финансово-экономического кризиса. Автором была предпринята попытка объяснить ситуацию на партийно-политическом поле.

Competition for Power or the Theorem of Kazakhstan Elections

Abzal Nykenov – Director of Institute of Contemporary Studies, Gumilev Eurasian National University, Candidate of Political Science

The paper is devoted to the features of the forthcoming elections to the Parliament on the background of geopolitical change and the second wave of the global financial crisis. The author attempts to explain the situation in the party-political field in Kazakhstan.

Патриотическое воспитание как основной фактор формирования гражданского образа молодежи Казахстана

Толкын Ауелгазина – профессор КазНПУ им. Абая, доктор политических наук

Проблема формирования ответственного и любящего Родину патриота – основная задача каждого современного общества. Автором рассматриваются возможности воспитания подрастающего поколения как патриотов, так как на их долю выпадает построение стабильного Казахстана.

Patriotic Education as Major Factor for Civic-mindedness of Younger Generation in Kazakhstan

Tolkyn Auelgazina – Abay Kazakh National Pedagogical University, Professor, Doctor of Political Science

Contemporary society shall educate the younger generations so that it would have responsible citizens who are devoted to their motherland. The author considers the capacities of such patriotic education as the younger generations are to fulfill the task of maintaining a stable Kazakhstan.

Общечеловеческие ценности и миграционная политика независимого Казахстана

Кундызай Еримбетова – заместитель директора Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, кандидат исторических наук

В статье рассмотрены место и роль общечеловеческих ценностей в процессе формирования и становления государственности независимого Казахстана; инициативы Президента в области внутренней и внешней политики; направления и механизмы действий, связанных с концептуальными положениями миграционной политики, а также меры, предпринимаемые в миграционной сфере.

Universal Human Values and Migration Policy of Independent Kazakhstan

Kundyzay Erimbetova – Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Deputy Director, Candidate of Science (History)

The article views the role of human values in the process of forming and developing independent Kazakhstan's statehood, the initiatives of the President in internal and external policy as well as the directions and mechanisms related to the concept-based rules and regulations of the Migration Policy and the measures undertaken in the sphere of migration.

Исламские течения и учения в религиозном пространстве Казахстана: проблемы и пути их решения

Мейрам Иманбаев – начальник Международного отдела культур и религий Агентства по делам религий, кандидат политических наук

Статья посвящена исламским течениям и учениям, присутствующим в религиозном пространстве Казахстана. Автор приводит несколько известных течений и дает им определения.

Islam Schools and Teachings in Religious Space of Kazakhstan: Challenges and Solutions

Meiram Imanbayev – Head of International Department for Cultural and Religious Affairs, State Agency for Religious Affairs, Candidate of Political Science

Paper is devoted to the Islam schools and teachings within in the contemporary religious space of Kazakhstan. The author outlines a number of the most widespread ones and proposes their definitions.

Эффективность и проблемы электронного СМИ в информационном обществе

Алмагуль Курманбаева – доцент факультета журналистики КазНУ им. аль-Фараби, кандидат филологических наук

По мнению автора, сегодня мы живем в обществе, содержание которого определяется основным его фактором – информацией. В статье рассматриваются эффективность и проблемы функционирования электронного СМИ.

Effectiveness and Limitations of Electronic Media in Information Society

Almagul Kurmanbayeva – Al-Farabi Kazakh National University, Department of Journalism, Assistant Professor, Candidate of Science (Philology)

The author argues that today's society content is determined by its principal factor which is information. The article considers the effectiveness and problems of electronic media.

Роль китайского юаня на мировой финансовой арене в современных условиях

Ербол Сигаев – ассоциированный профессор Казахстанско-Британского технического университета, доктор экономических наук

После краха американского инвестиционного банка и начала мирового финансового кризиса во всем мире начали всерьез задумываться об устройстве международной финансовой и валютной системы. Превосходство США и, в частности, доллара, выполняющего роль резервной валюты, стало все чаще ставиться под сомнение.

В статье автор рассматривает возможности и потенциал китайской валюты, которая готова составить конкуренцию доллару.

Chinese Yuan in Contemporary Conditions of World Finances

Erbol Sigaev – Kazakh-British Technical University, Associate Professor, Doctor of Science (Economics)

After the collapse of the US investment banks and the global financial crisis the world expert community considers the structure of the international financial and monetary system. The superiority of the United States and, in particular, the dollar, being a universally recognized reserve currency, is increasingly questioned.

The author explores the possibilities and potential of the Chinese currency to compete with the dollar.

Некоторые аспекты развития внешнеэкономической деятельности

Гулбану Абуева – соискатель КазНПУ им. Абая

В статье рассматриваются проблемы и возможности развития инфраструктуры экспорта и внешне-торговых отношений Казахстана. Анализируется развитие двух- и многостороннего сотрудничества.

Some Aspects of Development of Foreign Economic Activity

Gulbanu Abuyeva – Research Fellow, Abay Kazakh National Pedagogical University

The article considers the challenges and opportunities for the infrastructural and export development in foreign trade relations of Kazakhstan. The author provided a comparative analysis of bilateral and multilateral cooperation development.

Борьба казахской молодежи за независимость и репрессивные действия против нее

Куаныш Каражан – профессор исторического факультета КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук

В преддверии празднования 20-летия независимости Казахстана одними из актуальных вопросов его исторической науки являются: борьба молодежи за независимость и репрессивные действия, направленные против нее со стороны советской тоталитарной системы в целях подавления и предотвращения в будущем. В статье автор рассматривает отдельные факты противостояния молодежи системе и приходит к мнению, что все они по прошествии некоторого времени вылились в так называемые декабрьские события, или декабрьское восстание.

Kazakh Youth Struggling for Independence and Consequent Repressive Actions

Kuanyskh Karazhan – Department of History, Al-Farabi Kazakh National University, Professor, Doctor of Science (History)

As Kazakhstan is celebrating the 20th anniversary of its independence one of the major problems of the historical sciences is the young people's struggle for independence and repressive actions taken against them by the Soviet totalitarian system in order to suppress and prevent them in future. The author examines the individual facts of the actions aimed at confronting the system and argues that they resulted in the so-called December events, or the December uprising.

Основа цивилизации и большие перемены

Дархан Кыдралиев – лауреат Государственной премии «Дарын», кандидат исторических наук

Для исламского мира, давшего толчок европейскому ренессансу и ставшего во главе многих мировых открытий, XXI век стал временем терроризма, экстремизма и скорбных событий. Автор приводит исторические примеры и делает попытку реабилитировать ислам как религию любви к Создателю и друг к другу.

Basis of Civilization and Great Changes

Darkhan Kydraliev – National “Daryn” Prize Winner, Candidate of Science (History)

The Muslim world gave the impetus to the European Renaissance and resulted in a number of the most significant discoveries of the world. The XXI century for the Muslim world is a time of terrorism, extremism and sorrowful events. The author, citing wide range of historical examples, attempts to rehabilitate Islam as a religion of love for the Creator and to each other.

Роль археографических изданий архива Президента Республики Казахстан в построении основ преемственности и формирования культуры познания истории

Зеинабил Айдарбеков – заместитель директора архива Президента Республики Казахстан, доктор философских наук,

Алия Сулейменова – главный эксперт архива Президента Республики Казахстан, кандидат исторических наук

Статья посвящена роли и значению археографических изданий, выпускаемых архивом Президента РК, в построении основ преемственности и формировании культуры познания истории, так как, по мнению авторов, после распада Советского Союза и приобретения независимости Казахстаном многие ценности потеряли смысл или произошло переосмысление их значения.

Presidential Archive Archaeological Publications to Build Foundations for a Culture of Continuity in Knowledge of History

Zeinabil Aidarbekov – Deputy Director of Archive of President of Republic of Kazakhstan, Doctor of Science (Philosophy),

Alia Suleimenova – Chief Expert, Archive of President of Republic of Kazakhstan, Candidate of Science (History)

The article focuses on the role and importance of the archaeological publications issued by the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan to build the foundations of a culture of continuity in knowledge of history, since, according to the authors, after Kazakhstan gained its independence resulting from the collapse of the Soviet Union, certain values lost their meaning or are being revisited.

Локальные и соседские взаимоотношения в Западном Казахстане

Аманжол Калыш – заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии КазНУ им. аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор

Статья посвящена особенностям формирования добрососедских и жилищных взаимоотношений среди казахов. Автор проводит сравнение между аульными и городскими жителями на предмет устойчивости этих отношений.

Local and Neighbor Relations in Western Kazakhstan

Amanzhol Kalysh – Head of Department of Archeology, Ethnology and Museum Management, Al-Farabi Kazakh National University, Professor, Doctor of Sciences (History)

The article deals with the peculiarities of formation of good-neighborly relations and community spirit among the Kazakhs. The author draws a comparison between the aul and urban dwellers for sustainability of these relationships.

Преподавание – благородное дело

Сауле Алимбаева – и. о. доцента кафедры «Педагогика, психология и история» ТарГУ им. М. Х. Дулати, кандидат социологических наук

Статья посвящена нелегкому труду преподавателя, учителя. В ней дается анализ взаимоотношений преподавателей и студентов, между членами коллектива в рамках рабочего процесса.

Teaching is a Noble Cause

Saule Alimbaeva – M.H. Dulaty Taraz State University, Department of Pedagogy, Psychology and History, Acting Assistant Professor, Candidate of Science (Sociology)

The article is devoted to work of teachers and university faculty. It analyzes the relations between the educators and the educated as well as those within the teachers and faculty pools.

Национальная идея и историческое сознание

Алуа Асанбаева – эксперт архива Президента Республики Казахстан, кандидат исторических наук

Обретение независимости для каждого казаха и гражданина является большим событием. А успешное политическое и экономическое развитие, становление как суверенного и равноправного члена мирового сообщества вызывает чувство гордости за свою страну. Автор в статье рассматривает вопросы преемственности национальной идеи и исторического сознания.

National Idea and Historical Consciousness

Alua Asanbayeva – Expert, Archive of President of Republic of Kazakhstan, Candidate of Science (History)

Independence of Kazakhstan has enormous significance for every citizen being proud of successful political and economic development and establishment of Kazakhstan as a sovereign and equal member of the international community. The author of the article examines the continuity of the national idea and historical consciousness.

Традиционная религия как опыт национального духовного самосознания

Айнур Абдирасилкызы – заведующая отделом Агентства по делам религий Республики Казахстан, кандидат филологических наук

В статье автор рассматривает роль и значение традиционных религиозных течений в формировании национальной идеологии и нациостроительства в Республике Казахстан. По мнению автора, для улучшения ситуации в религиозном пространстве необходимо открыть научные центры по изучению направлений в исламе.

Traditional Religion as Experience for National Spiritual Identity

Aynur Abdirasilkzy – Department Head, Agency for Religious Affairs of Republic of Kazakhstan, Candidate of Philological Science

The author examines the role and importance of traditional religious movements in the formation of the national ideology and nation-building in Kazakhstan. According to the author, a number of research centers of Islam study must be established in order to improve the situation in the religious affairs in Kazakhstan.

Происхождение, этногенез и исторические корни этнонима «кынырат»

Жомарт Женис – старший научный сотрудник Тюркской академии, кандидат исторических наук

Статья посвящена вопросам этногенеза и происхождения названия рода «кынырат». Автором было рассмотрено несколько предположений по истории происхождения данного рода, который берет свое начало с тюркских времен.

Origin, Ethnogenesis and Historical Roots of “Konyrat” Ethnonym

Zhomart Zhenis – Senior Research Fellow, Turk Academy, Candidate of Science (History)

The article deals with the issues of ethnogenesis and origin of the name of “Konyrat.” The author examines a number of hypotheses on the historical roots of the term, which originate from the Turkic times.

Мероприятие по подготовке V Всекиргизского (казахского) съезда

Ерлан Жалмагамбетов – PhD докторант КазНПУ им. Абая

В данной статье рассматриваются организационные мероприятия, посвященные созыву V Всекиргизского (казахского) съезда Советов, который проходил в 1925 году в городе Кызылорде (бывш. Акмечеть). Съезд начал свою работу 15 апреля и закончил ее 19 апреля. Значение съезда – возвращение

исторического названия «казак», переименование города Акмечеть в Кызылорду и законодательное закрепление Каракалпакской области в составе КазАССР.

Preliminary Arrangements for the All-Kyrgyz (Kazakh) Congress

Erlan Zhalmazambetov – *Abay Kazakh National Pedagogical University, PhD Doctoral Student*

This article discusses the details of the preliminary arrangements for the V All-Kyrgyz (Kazakh) Congress of the Soviets which took place in the city of Kyzylorda (former Akmechet) in 1925. The Congress – starting its work on April 15 which ended on April 19 – had a great historical significance as it brought the following results: the city of Akmechet was renamed into Kyzylorda, the historical name of “Kazakh” was returned and Kara-Kalpak region was officially established within Kazakh Socialist Republic.

Политический кризис в России в начале XVII в.

Ардак Нурмухамбетов – *PhD докторант факультета истории КазНУ им. аль-Фараби*

В статье рассматривается история России в начале XVII века, а также анализируются предпосылки смуты данного периода. Описывается политика Швеции и Польши по отношению к России.

Political Crisis in Russia in the Early XVII Century

Ardak Nurmukhambetov – *Department of History, Al-Farabi Kazakh National University, PhD Doctoral Student*

The article examines the history of Russia in the early XVII century and explores the preconditions of the turmoil period. Additionally, it describes the policy of Sweden and Poland against Russia.

Трудовые исправительные лагеря на территории Карагандинской области в годы войны

Динара Хамидуллина – *докторант КазНПУ им. Абая*

Основным местом высылки спецпереселенцев был Центральный Казахстан, где находился один из филиалов ГУЛАГа – Карлаг, через который прошли сотни тысяч узников, репрессированных по политическим мотивам. Среди них были спецпереселенцы, принудительный труд которых использовался в угольно-металлургической промышленности, сельском хозяйстве и т. д.

Correctional Labor Camps in Karaganda Region during the WWII

Dinara Khamidullina – *Abay Kazakh National Pedagogical University, PhD Doctoral Student*

The forcedly displaced during Stalin regime were concentrated in Karlag one of the Gulag branches (Central Kazakhstan). These were hundreds of thousands of prisoners who had been repressed for political reasons. The special settlers were among them, whose forced labor was used in the coal and steel industry as well as agriculture and other branches.

Объединение «теле» и его роль в процессе формирования тюркских племен, входящих в этногенез казахов

Эльмира Айдарханова – *магистрант КазНУ им. аль-Фараби*

В статье рассматриваются роль и значение племенного союза «теле» в формировании тюркских племен. В процессе изучения проблемы автор приводит несколько версий ученых и свое мнение. Также автором был сделан полный анализ эволюционного пути этого объединения.

Tele Confederation within the Turkic Tribes Related to the Ethnogenesis of the Kazakhs

Elmira Aydarhanova – *Al-Farabi Kazakh National University, Master Student*

The article considers the role and importance of Tele tribal confederation in the formation of the Turkic tribes. The author provides a comparative analysis of several hypotheses on the matter. The article traces the evolution of Tele confederation throughout the history.